

No 42 (2014)
ISSN: 1418-7191

Acta Scientiarum Socialium

HISTORIA, OECONOMIA, PAEDAGOGIA, PHILOSOPHIA, SOCIOLOGIA

KAPOSVÁRI EGYETEM / KAPOSVÁR UNIVERSITY
Társadalomtudományi Tanszék / Department of Social Sciences

Acta Scientiarum Socialium

A peer-reviewed journal in the social sciences

A szerkesztőség címe / Address of the Editorial Office

Kaposvár University, Department of Social Sciences

H-7400 Kaposvár Guba S. u. 40.

e-mail: acta.sci.soc@gmail.com

honlap / webpage: journal.ke.hu/asc

Alapító főszerkesztő / Founding Editor-in-chief

HORVÁTH Gyula

Főszerkesztő / Editor-in-chief

MOLNÁR Gábor

Szerkesztőség / Editorial Board

BÁCS Gábor, BARNA Róbert, BERTALAN Péter, GÁL Veronika,

KOLONTÁRI Attila, MOLNÁR Eszter, VÖRÖS Péter

Nemzetközi Tanácsadó Testület / International Advisory Board

ANDERLE Ádám, FISCHER Ferenc, GULYÁS László, H. SZABÓ Sára,

Igor Vlagyimirovics KRJUCSKOV, Antonio Domingo LILÓN, MOLNÁR Tamás,

MOLNÁRNÉ BARNA Katalin, PÓLYI Csaba, Augustín SÁNCHEZ ANDRES, SARUDI Csaba,

SZÁVAI Ferenc, SZILÁGYI Ágnes Judit, SZILÁGYI István

Szerkesztőasszisztens / Assistant Editor

GEIGER Lívía

Kiadja / Published by

Kaposvári Egyetem Társadalomtudományi Tanszék

/ Kaposvár University Department of Social Sciences

Felelős kiadó / Managing Publisher

PODRÁ CZKY Judit

© A szerzők / The Authors

Borítóterv / Cover design © BALVIN Nándor

Nyomdai munka / Printed by

Dombóvári Szecsox Nyomda Kft., Dombóvár

Kaposvár

2014

Acta Scientiarum Socialium 42 (2014)
„Töréspontok a huszadik században” tematikus szám
/ Thematic Issue: Fracture Points in Twentieth Century History

Szerkesztette / Edited by
MOLNÁR Gábor – KOLONTÁRI Attila

Tartalom / Contents

7	Előszó
11	100 – 75 – 50 – 25: TÖRÉSPONTOK A 20. SZÁZADBAN
13	<i>Szávai Ferenc</i> Az első világháború felé vezető út
23	<i>Gulyás László</i> A csehszlovák állam titkos születésnapja, avagy mi történt Prágában 1914 őszén
33	<i>Horváth Gyula, Horváth Péter</i> A Zimmermann-távirat és a mexikói helyzet (1917)
43	<i>Kolontári Attila</i> Adalékok az 1939-es szovjet-német meg nem támadási szerződés megszületésének körülményeihez I.
65	<i>Kovács Zoltán András</i> Közigazgatás és hatalomgyakorlás Szálasi Ferenc kormánya idején
85	<i>Békés Csaba, Kalmár Melinda</i> Hruscsov, a kubai rakétaválság és a szovjet blokk
97	<i>Baráth Magdolna</i> Hruscsov leváltásának magyarországi visszhangja
107	<i>Bertalan Péter</i> Állambiztonság és rendszerváltás 1981–1989
117	<i>Birher Nándor</i> A rövid XX. század kíméletlen hosszúsága
125	DOKUMENTUMKÖZLÉS
127	Magyar felderítő a Krímben 1920-ban. Dokumentumközlés. II. rész (<i>Kolontári Attila</i>)

Előszó

100–75–50–25 — 2014-ben számos olyan történelmi esemény évfordulója volt, melyeknek döntő hatása volt a világ, kontinensünk, vagy szűkebb régióink történetére. A negyed, fél vagy éppen kerek százados évfordulók jó alkalmat adnak a történészeknek, társadalomkutatóknak az áttekintésre, újabb aspektusok felvillantására, vagy éppen a meglévő tudásanyag összegzésére, rendszerezésére, hiszen ilyenkor egy kicsit könnyebb a közvélemény érdeklődését felkelteni az egyes témák iránt. Emlékezetpolitikai szempontból is gyakrabban kerülnek reflektorfénybe az évfordulós események. A kollektív emlékezet generációk megélt és értelmezett történelmi tapasztalatán alapul, de ennek alakításában a mindenkori politikai is igyekszik tevékeny szerepet játszani: az emlékműavatások, a politikai szereplők jól, rosszul sikerült állásfoglalásai történelmi kérdésekben mind a társadalmi tudatformálás részét képezik. A történészek felelőssége, hogy ebben a folyamatban szakértőként, kellő szakmai lelkiismerettel, az aktuálpolitikai szempontokat lehetőleg háttérbe szorítva vegyenek részt.

100–75–50–25 — 1914, 1939, 1964, 1989: A négy évszámából három nagy „rendszer váltás” kezdete volt, melyekből kettő milliós nagyságrendben követelt áldozatokat, mérhetetlen szenvedéseket okozott, a harmadik a jugoszláv állam szétesésétől és a román kommunista rezsim bukásától eltekintve alapvetően békés jellegű volt, bár a társadalmi költségek ez esetben is magasak voltak. Közös vonásuk volt azonban, hogy mindegyik után új világrend jött létre a régi helyén, a „rendszer váltások” záró esztendeje számos ország és közösség számára egyfajta „nulladik év” volt, amikor a teljes káoszából és az összeomlásból kellett talpra állni és erőt gyűjteni az újrakezdéshez. 1964 kapcsán az 50. évforduló az olvasók számára talán némiképp erőltetettnek tűnik, a szerkesztők azonban ellenállhatatlan kényszert éreztek a számsor teljessé tételére. Hruscsov 1964 októberi leváltása kétségtelenül kisebb horderejű esemény volt az előbb említett „rendszer váltásoknál”, bár a kortársak többsége számára váratlan fejlemény okozott némi zavart, ha rövid időre is, de a figyelem középpontjába került a világpolitikában, és aggodalmat keltett a keleti blokk országaiban, többen tartottak a politikai irányvonal kedvezőtlen változásától. Ugyanakkor – és a szerkesztők talán némi joggal hozhatják fel enyhítő körülményként saját védelmükben – ha Hruscsov esetében nem csak leváltására koncentrálunk, hanem tevékenységének egyéb aspektusaira is vetünk legalább egy pillantást, akkor különösebb kockázat nélkül kijelenthetjük, hogy a világ 1962 őszen, a kubai rakétaválság kapcsán egy újabb „rendszer váltás” küszöbén állt. Az emberiség szerencséjére ez elmaradt, így csak a modellalkotás szintjén tudjuk elgondolni, hogy mivel járt volna egy közvetlen amerikai–szovjet katonai konfliktus, egy nukleáris háború.

A 2014-es esztendő történelmi „sláger-évfordulója” az első világháború kitörésének centenáriuma volt. Világszerte konferenciákat, szimpóziumokat tartottak a témában, tanulmánykötetek, monográfiák sora jelent meg, ismeretterjesztő tévéműsorok készültek. A „nagy háború”, ahogyan a kortársak nevezték, véget vetett a boldog békeidőknek, lezárta a „hosszú” 19. századot. A konfliktus kirobbanásával kapcsolatban leginkább az az eufória elgondolkodtató, és szolgálhat fontos tanulságokkal az utókor számára, amivel országok és nemzetek, a politikai döntéshozók és az utca embere masíroztak a háború felé, a fegyverek erejében látva az egyetlen lehetséges eszközt vélt vagy valós problémáik megoldására, céljaik elérésére (a háború-ellenes hangok, amennyiben voltak is, nagyon gyorsan elhalkultak). A modern hadviselés a frontokon, a tömeges mozgósítás és a hadigazdálkodásra való átállás a hátszágban emberek millióinak életét zökkenetesen ki a megszokott kerékvágásból, és szétfeszítve a korábbi világ kereteit komoly értékvesztést eredményezett. A konfliktus alapjaiban rendezte át a nemzetközi viszonyokat, Európa pedig egyértelműen elveszítette korábbi vezető szerepét a világban. A háború utáni rendezés során évszázados államokat töröltek le a térképről, újak jelentek meg, a határok Közép-Európában korábban soha nem látott mértékben módosultak. Bár a béketemertők egy működőképes nemzetközi rendszerben gondolkodtak, valójában egy újabb, amint a későbbi események megmutatták, a korábbinál is pusztítóbb világégés felé egyengették az utat.

A centenárium árnyékában némileg kevesebb figyelem jutott az 1939-es esztendőnek. 75 éve, 1939. szeptember 1-én a Lengyelország elleni német támadással kezdetét vette a második világháború. A háború kirobbanását bonyolult, a kutatók és a közvélemény érdeklődésére méltán számot tartó diplomáciai játszma előzte meg az 1930-as években London–Párizs, Berlin és Moszkva között. Az események 1938-ban a csehszlovák krízis során gyorsultak fel, majd az 1939. augusztus 23-án aláírt szovjet–német meg nem támadási egyezményrel tisztázódtak az erővonalak a háború kezdeti szakaszára. A történészek között különösen a szovjet lépések értelmezésében mutatkoznak véleménykülönbségek. Vannak, akik a háború kirobbanásában viselt felelősséget (a hitleri Németország elsődleges felelősségén túl) kívánják patikamérlegesen elosztani a szereplők között, vagy a számukra kevésbé szimpatikus oldal nyakába varrni. A vita a kérdés politikai túlfűtöttsége miatt várhatóan még sokáig fog folyni. Az mindenesetre tény, hogy alig több, mint egy héttel azt követően, hogy Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos és Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyminiszter ellátták kézjegyükkel a dokumentumokat, a kétfrontos háború rémétől megszabadított német haderő rázúdult Lengyelországra. Majd a szovjetek hasították ki a nekik juttatott részt Lengyelország testéből. Németország és a Szovjetunió felosztották a köztük lévő térséget, gyakorlatilag több lépcsőben, ám nagyon gyorsan felszámolták azt a *cordon sanitaire*-t, melyet az első világháború győztese hoztak létre Németország keleti, és a Szovjetunió nyugati irányú terjeszkedésének megakadályozására, és amely a legkisebb mértékben sem tudta a rá kirótt szerepet betölteni. A nagy osztozkodás során azonban Berlin és Moszkva soha nem tévesztette szem elől a másikat, mindkét fővárosban tisztában voltak vele, hogy a két hatalom közötti összecsapás elkerülhetetlen. A katonai előkészületek és tervező munkálatok gőzerővel zajlottak mindkét oldalon, és 1941 nyarán a világ két leghatalmasabb szárazföldi hadserege feszült egymásnak. Hitler a Szovjetunió megtámadásával létrehozta a világtörténelem egyik legantagonisztikusabb koalícióját. Két eltérő értékrenden alapuló, egymással homlokegyenest ellentétes gazdaság- és

társadalomszervező elveket valló rendszer szövetségét. A Harmadik Birodalom és szövetségesei által jelentett veszély azonban oly nagy volt, hogy a végső győzelemig egyben tartotta az ellentábort. Borítékolható volt ugyanakkor, hogy mihelyt ez az összetartó erő megszűnik, a győztesek szembefordulnak egymással. A 2. világháború egyik legfontosabb következményeként létrejött a bipoláris világrend, a két szembenálló katonai, politikai, gazdasági tömb élén álló szuperhatalmakkal, a Szovjetunióval és az Egyesült Államokkal. A következő csaknem fél évszázadban ez, a két világrendszer szembenállásán és versengésén alapuló konstelláció határozta meg a világ sorsát.

1989 – a kelet-közép-európai rendszerváltások kezdete. Az 1980-as évek második felére a „létező szocializmus” válságba jutott. A fegyverkezési versenyben pénzügyileg megroppant, nehézkes gazdasági rendszere képtelen volt megújulásra. A társadalom döntő többsége számára pedig nem tudott olyan létformát és alternatívát nyújtani, amely vonzóvá tette volna. Moszkva számára egyre nagyobb problémát jelentett túlterjeszkedett érdekszférájának fenntartása. Előbb a külső birodalmi övezetet kényszerült feladni és beszüntetni a különböző „forradalmi”, „népi felszabadító” mozgalmak és rezsimok támogatását a harmadik világ országaiban. Miután ez nem bizonyult elegendőnek, a gorbacsovi éra legvégén felmerült a közép-kelet-európai térség feladása. Mindez korábban eretnek gondolatnak számított volna, hiszen olyan területről volt szó, melyet a „második világháborút követően kialakult realitásokból” kiindulva Nyugat is a Szovjetunió biztonsági övezetének és érdekszférájának ismert el. Éppen ezért Moszkva viszonylag sokáig kereste a szövetségi rendszer valamiféle megreformált fenntartásának lehetőségét. A közép-kelet-európai országokban, mindenekelőtt Lengyelországban és Magyarországon formálódó ellenzék is a szovjet jelenlét tartósságával számolt. A Gorbacsovot stratégiai partnerként elfogadó nyugati politikai elit sem nagyon szorgalmazta a gyors és radikális változásokat a térségben, mivel komoly biztonsági kockázatnak tekintették, ha a folyamatok kezelhetetlenné válnak. Az események csak azt követően vettek rendszerváltó fordulatot, hogy világossá vált: a Szovjetunió nem képes és nem fog katonai erőt alkalmazni, amennyiben valamelyik, addig az érdekszférájába tartozó ország letér a „szocialista útról”. Békés Csaba kifejezésével élve itt az ún. „Breszt-Litovszk-szindrómával” találkozhatunk, amikor a magterületek megmentése érdekében a birodalom átmenetileg lemond a periféria feletti ellenőrzésről, majd újra kiterjeszti rájuk befolyását. Ha viszont valóban egy pulzáló, visszahúzódó és terjeszkedő birodalmi erőtérrel van dolgunk, akkor, különösen a napjainkban a világban zajló események fényében, „vigyázó szemünket” nem árt, ha Moszkvára (is) vetjük.

Nem igazolódtak a rendszerváltáshoz kapcsolódó illúziók sem. A változások nem jelentették a történelem végét, a liberális demokráciák győzelmét, az emberiség jelenét és jövőjét fenyegető konfliktusok megszűnését. Ellenkezőleg, hihetetlen és követhetetlen mértékben felgyorsult világunkban újabb, korábban nem ismert és sok vonatkozásban az eddigieknél súlyosabb problémákkal kell szembenéznünk, valamint a régebbi gyökerű ellentétek, törésvonalak közül számos megváltozott formában ma is terheli a nemzetközi kapcsolatokat, embereket, közösségeket viszonyát. Segíthet-e a múlt eseményeinek vizsgálata napjaink gondjainak megoldásában vagy akár csak a problémák mibenlétének tisztázásában?

Az *Acta Scientiarum Socialium* 42. száma az említett évfordulókkal kapcsolatban közöl írásokat. Ha sok vonatkozásban töredékesen és némileg egyenetlenül is, de mind a négy jeles dátum képviselve van a kötetben. A megjelentetett tanulmányok egy része kifejezetten az évfordulás eseményekkel foglalkozik, mások témája áttételesen, következményeiben kapcsolódik hozzájuk. Bízunk benne, hogy a kiadvány utat talál az olvasókhöz és új szempontokkal, részletekkel gazdagítja eddigi ismereteiket a szerzők által vizsgált kérdésekben.

Szávai Ferenc – Kolontári Attila

100 – 75 – 50 – 25
TÖRÉSPONTOK A 20. SZÁZADBAN

Az első világháború felé vezető út

Szávai Ferenc*

Abstract **On the Road to World War I.** The present paper discusses the Hungarian political and economic elite's relationship to the Balkans during the Dualist Era. The suppressed conflicts came to surface in the Balkan wars of 1912/13 which, however, could still be handled at the international level. The Hungarian political elite of the period and the Austrian foreign policy had a responsibility in the outbreak of the First World War which has ultimately led to the downfall of three empires: the Austro-Hungarian Monarchy, the Russian Empire and the Turkish Empire. The new territorial arrangement impacted property law and debt as well.

Keywords economic history, Hungarian Economic and Political Elite, Balkan Wars, War Responsibility, the First World War, Dissolution of Empires, Property and Debt Division

Kedvezőtlen geopolitikai helyzet

Az Osztrák–Magyar Monarchia Európa félperifériáján helyezkedett el. A Monarchia tizenegy nemzetéből csak öt élt etnikai állományának egészével, illetve nagyobbik részével a birodalom határai között: a magyar, a cseh, a szlovák, a szlovén, valamint a horvát. A többiek: az osztrák-németek, a lengyelek, az ukránok, a románok, a szerbek és olaszok a környező nemzeti államok, illetve soknemzetiségű birodalmak etnikai közösségéhez tartoztak. A határok kompakt etnikai egységeket vágtak ketté, méghozzá úgy, hogy az etnikai állomány nagyobbik része a határokon kívülre esett. A környező államokat persze érdekszálak fűzték a Monarchiához, egyrészt a török, illetve az orosz fenyegetéssel szemben.

A monarchia politikai-földrajzi helyzete a lehetséges nemzeti-állami átalakulástól függetlenül is rendkívül kedvezőtlen volt. Nyolc szomszédja közül ugyanis csak négy volt kis ország, Románia, Szerbia, Montenegro és Svájc, négy viszont, Oroszország, Németország, Olaszország és Törökország nagyhatalomnak számított. Ez önmagában veszélyt jelentett. Németország és Oroszország ráadásul

* Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar
Email: szavai.ferenc@ke.hu

külön-külön is sokszorosan erősebb volt. Mindkét hatalom szükségesnek tartotta a Monarchia fenntartását és nagyhatalmi létezését.¹

A Monarchiában németül 12 millióan beszéltek, ami 24%-a volt a népességnek, magyarul pedig csak 10 millióan, ez a teljes népesség 20%-a volt.²

Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági lehetőségei és tényleges fejlődése között ellentmondás feszült. Magyarország gazdasága az Osztrák Birodalomban, majd 1867-től az Osztrák–Magyar Monarchia keretében fejlődött. Általános vélemény szerint a Monarchia gazdaságának fejlődésére jellemző volt a lemaradás, amit többféle tényezővel magyaráztak. Egyrészt szembetűnő volt a gyarmatok hiánya, illetve az, hogy csak belső erőforrásokra támaszkodhatott. A gazdasági lemaradás főbb okaiként fogalmazták meg:

1. a természeti erőforrásokban való viszonylagos szegénységet,
2. a világgazdaságba való integrálódás alacsony fokát,
3. az önellátáson alapuló gazdaságpolitikát,
4. a tőkés termelési móddal szembeni ellenérzést.

Ha az egyes országok részesedését vizsgáljuk az európai és a világkereskedelemben, szembetűnő jelenség, hogy a Monarchia részaránya mindét viszonylatban rendkívül csekély volt.³ Ugyanakkor területét, népességét tekintve az Osztrák–Magyar Monarchia Európa élvonalához tartozott, népsűrűségét tekintve a fejlett nyugat-európai államok mögött foglalt helyet.

Mindezek mellett a regionális fejlődési szintkülönbségre mutat rá a következő táblázat:

1. táblázat.

Az egy főre jutó nettó hazai termék nagyságrendje koronában (1913)

<i>Ausztria</i>		516
Alpi területek	790	
Cseh, morva, sziléziai területek	630	
Dél-Tirol, Trieszt, Isztria	450	
Szlovénia, Dalmácia, Bukovina	300	
Galícia	250	
<i>Magyarország</i>		435
Az 1920 utáni terület	521	
Az „utódállamok” területei	374	
Horvát-Szlavónia		295
<i>Habsburg Monarchia</i>		475

Forrás: Scott, M. Eddie, *Economic Policy in Austria-Hungary, 1867–1913*. The Cambridge Economic History of Europe Vol. VIII. The industrial economies; the development of economic and social policies. Ed. By Peter Mathias and Sidney Pollard. Cambridge, 1989. 820.

¹ Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918*. Vince Kiadó Tudomány–Egyetem sorozat. Budapest, 2001. 11–14.

² Romsics Ignác: *The Austro-Hungarian Monarchy before 1914: Nations and Ethnic conflicts*. http://hungarianpublications.org/uploads/text/authors/Romsics_Dism_First. 1–2.

³ Csikós Nagy Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredfordulón*. Budapest, 1996. 17–20., Gross Nachum T. *Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Weltwirtschaft in. Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Hrsg.: von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Band I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg von Alois Brusatti Wien, 1973. 14–28.

A Balkán félsziget

A dualizmus-kori magyar politikai elit Balkán koncepciói

A Balkán-félsziget az egyetlen lehetősége volt az Osztrák–Magyar Monarchiának területszerzésre, mivel korábban világossá vált, hogy a nyugati hódítás lehetősége kizárt. Magyarország a kettős monarchia egyik tagja, a közös ügyek döntéshozatalában fejthetett ki hatást egy esetleges önálló balkáni politikára. Hogy milyen volt a magyar politikai elit Balkánnal kapcsolatos elképzelése, ehhez több réteget kell megvizsgálni a kérdéskörnek, abban felvillantva néhány fontos alkotó személyiség gondolatait.

Ugyanakkor közismert az is, hogy az 1868. évi XXX. tc., az ún. magyar–horvát kiegyezési alaptörvény kimondta, hogy „Magyarország s Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok egy és ugyanazon állami közösséget képeznek.”⁴

A külpolitikára gyakorolt magyar befolyás a külsőségekben igen erősnek látszik. Négy alkalommal ült magyar politikus Metternich íróasztalánál. Idősebb és ifjabb Andrassy, két ízben pedig Burián István. Kálnokynak a neve volt magyar, Aehrenthalnak a felesége. Berthold pedig magyar állampolgársággal rendelkezett. Kálnoky és Goluchowski a magyarokkal történt konfliktus miatt volt kénytelen visszavonulni, de Beust bukásához is jelentősen hozzájárult a magyar delegáció szembeszegülése.

Tartalmi tekintetben a kép nem ilyen kedvező. Ez különösen a dualizmus első évtizedeiben érezhető. A soknemzetiségű államalakulatban nem lehetett magyarrá lenni, a háború kirobbantása példája a magyar érdekigazodásnak a birodalmihoz.⁵

A korszak döntéshozatali folyamatait nemcsak a közös minisztériumok és annak tisztviselői formálták, hanem a gazdasági elit érdekei, valamint a Balkánról érkező, azzal foglalkozó tudósok sokasága is. Gróf Andrassy Gyula külügyministersége idején a status quo fenntartása és a területen az érdekszférák elhatárolása volt a cél. A szerb–török háború után szakítás történt a fenti állásponttal, majd már itt felmerült Bosznia-Hercegovina okkupációjának kérdése is. Gustav Kálnoky idejére lassú balkáni terjeszkedés indult el, amit Oroszországgal együtt kívánt megoldani. Goluchowski 1895-ben visszatért a status quo gondolathoz, ebben gazdasági érdekek is motiválták, ezt követte a vámháború, majd a Balkán területén más-más államok támogatása. Aehrenthal a nagyhatalmiság jegyében a Balkán meghódítására törekedett. Bosznia-Hercegovina anektálásával konfliktushelyzetet teremtett, mivel a következő külügyminiszternek Berchtold-nak a balkáni nemzetek féken tartására kellett koncentrálnia.⁶ Nem kellett sokat várni a szikra lobbanására, amely két Balkán háborút eredményezett és területi átrendeződéssel, a török uralom megszűnésével járt.

A Balkán ugyanakkor nem csak új területként jelent meg a gondolkozásban, hanem befektetési és üzleti lehetőségként is, gondoljunk csak a budapesti malmok hihetetlen gabonaigényére, amit a századfordulón jórészt a Balkánról elégítettek ki.

A gazdasági elit befolyásoló erőt jelentett politikai elitre, akkor bizonyára jó példa erre a GYOSZ alapító elnökének, az idősebb Chorin Ferencnek az írása, aki nem sokkal a világháború kitörése előtt jelölte ki a következő kereskedelempolitikai

⁴ *Magyar törvénytár 1836–1868. évi törvénycikkek.* Szerk. Márkus Dezső. Budapest, 1896, Franklin, 422. és 430–431.

⁵ Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918.* Vince Kiadó Tudomány – Egyetem sorozat. Budapest, 2001. 202.

⁶ Diószegi István: Burián István, a közös külügyminiszter. *História.* 30. évf. 2008. 9. szám. 9–11.

célok: „Iparunkra nézve [...] a kelet kapuinak feltárása életszükséglet. [...] Azt kell éreznünk, hogy a kelet piacaira múlhatatlanul szükségünk van. Valóságos misszióvá kell tennünk, hogy a Dunán le egészen a Fekete-tengerig a hegemoniát Magyarországnak biztosítsuk.”⁷

Egy másik példa Weiss Manfréd, aki, mint üzletember a csepeli gyárból a közös hadseregen kívül sok más országba is szállított különböző hadianyagokat, lőszereket: a balkáni háború idején Szerbiába és Bulgáriába.⁸

A térség kutatásában a kezdetektől több tudományág képviselői (történész, etnográfus, nyelvész stb.) vettek részt, de a geográfusok kiemelt szerepet játszottak feltárásában. Ebben annak is szerepe lehetett, hogy a 19. században (amikor a kutatók megindultak), a geográfia fő feladatának az ismeretlen, „vad”, egzotikus vidékek megismerését, megismertetését tartották. Ezen kritériumoknak a Balkán igen jól megfelelt, ezért is nagyobb lehetett az érdeklődés iránta, mint a többi (ún. civilizált) dél-európai térség iránt.

2. táblázat. A magyar Balkán-kutatás főbb szereplői 1948-ig⁹

név	időszak	kapcsolódás a témához
Kánitz Fülöp Félix	1829–1904	Földrajzi, térképészeti, kultúrtörténeti és néprajzi kutatásokat folytatott – ráirányította a magyar gazdasági, katonai és politikai elit figyelmét a Balkánra
Kállay Benjámin	1839–1903	Történész, gyakorló politikus, Szerbia és Bosznia-Hercegovina vonatkozásában kutatott, politikai munkássága, mint a Bosznia-Hercegovinát kormányzó közös pénzügyminiszter a kapcsolati dimenzió egyik legfontosabb, kiemelkedő alakítója volt.
Thallóczy Lajos	1856–1916	Történész, Bosznia, Horvátország és Szerbia történelmének kutatója, 1915–16-ban a megszállt Szerbia kormányzója volt.
Nopcsa Ferenc	1877–1933	Geológus, néprajzos, geográfus, az albánok által lakott terület kiemelkedő kutatója, a „Balkán Kolumbusza”.
Havass Rezső	1852–1927	„Az imperialisztikus magyar politikai földrajz” képviselője A magyar Dalmácia politika formálásának igényével fellépő geográfus köziró.
Mendöl Tibor	1905–1966	A Balkán földrajza könyv írója. 1948 – egyetemi oktató, kutató.

Emeljünk ki néhányat közülük, mindjárt az elsőt! „Kánitz látta meg s hirdette komoly formában először, hogy a balkáni népekkel nem szabad s nem lehet úgy játszani, mint a sakkfigurákkal, hanem meg kell ismerni őket, hogy Európának, amikor a

⁷ Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. *Mozgó Világ Online* 2012. augusztus. 11.

⁸ Longa Péterné: Karriertörténet a dualizmus korában – 150 éve született Weiss Manfréd, a csepeli gyár alapítója. *Iparvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*. 2 (112) évfolyam 4. szám. (2007 augusztus). 150.

⁹ Lásd ezzel kapcsolatban: Pap Norbert – Bali Lóránt: Mediterrán percepció a magyar földrajzi irodalomban –Havass Rezső közpolitikai szerepe. In: *Mediterrán Világ* 2008/7. szám, 79–94.

Balkán felett ítélkezik, s a balkáni népekkel gazdasági kapcsolatait igyekszik fejleszteni, figyelembe kell venni a balkáni viszonyokat.”¹⁰

A három közös minisztérium közül a pénzügy volt a legkevésbé rangos, azonban az értékét jócskán megnövelte, hogy a két okkupált tartomány igazgatása is hatáskörébe tartozott. Minden bizonnyal Kállay Béni gyakorlati és közírói tevékenysége is jelentősen befolyásolta a magyar elit Balkánról alkotott felfogását. Kállay, aki döntően a bosnyákokra támaszkodott, mai szerb felfogás szerint kitalálta a bosnyák nemzetet. Burián István 1903-ban kapott pénzügyminiszteri kinevezést, ő azonban a szerbeket és a horvátokat részesítette előnybe, ezzel sikerült konszolidálnia a két forrongó tartományt. 1907-ben terjesztette elő javaslatát az uralkodónak Bosznia-Hercegovina anektálásáról, amit ekkor még elnapoltak.¹¹

Kállay Béni széleskörű tevékenységének egy elemét emeljük ki, a bosnyák nemzetkonceptiót. Kállay 1882-ben lett a Monarchia közös pénzügyminisztere, egyúttal Bosznia és Hercegovina kormányzója. Egy egységes boszniai nemzetudat kialakítását tűzte ki célul, ily módon kísérelte meg semlegesíteni tartományok birtokáért folytatott szerb és a horvát versengést, valamint felszámolni a Monarchiától való elszakadás veszélyét. Az okkupációval körülbelül félmillió, korábban privilegizált helyzetben levő muzulmán került az Osztrák–Magyar Monarchia határain belülre, s amikor 1882-ben, egy újabb bosnyák felkelés után Kállay átvette a tartományt, azonnal hozzálátott a muzulmánok kiengeszteléséhez. Törekvése, hogy az önálló bosnyák nemzeti tudat kialakításával ellensúlyozza a Monarchia szláv népeinek centrifugális törekvéseit, nem járt sikerrel. Munkája közben azonban számtalan ötletet és módszert próbált ki, valóban fáradhatatlanul tevékenykedett a siker érdekében.¹²

Havass Rezső a magyar földrajztudomány és politikai földrajz egyik sajátos alakja. 1852. január 17-én Handtel Rezsőként látta meg a napvilágot Pozsonyban. Neve magyarosítására 1877-ben került sor. Életútját, tudományos és közéleti tevékenységét tanulmányozva a legszembeűnőbb, hogy elődeitől és több kortársától eltérően aktív közéleti tevékenységet folytatott. A tudományos ténykedését saját maga finanszírozta, amely a jelen tudományos viszonyok között is ritkaságnak számít. Az elkövetkezendőkben a tudományos munkájára szeretnénk kitérni, majd a közéleti szerepét bemutatni.

Pályafutását Hunfalvy János tanítványaként kezdte meg. A húsz éves ifjú az első között léphetett az 1872-ben megalakuló Magyar Földrajzi társaság tagjai közé. Mestere hamar felismerte tanítványa átlagon felüli tehetségét és egyre nehezebb és nehezebb feladatokkal bízta meg. Bölcsészdoktori és tanári oklevelét 1877-ben szerezte meg. Disszertációját Ritter Károly összehasonlító földrajzról írta, amelyet mesterének Hunfalvynak ajánlott. Havass szerint Ritter tette a földrajzot szintetizáló diszciplínává „Egy olyan tudománnyá, amely úgy hasznosság, mint érdekesség tekintetében mi kívánni valót sem hagy hátra. Ő a földrajzban természettudományt, történetet és bölcsészetet összesített.”¹³ Későbbi tevékenységében e „ritteri gondolatok” fogják vezérelni. Iskolái elvégzése után nem a tanári pályát, hanem a közgazdaságit válasz-

¹⁰ Ábrahám Barna: A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. *Régió*. 18. évf. 2007. 2. szám. 49–50.

¹¹ Diószegi István: Burián István, a közös külügyminiszter. *História*. 30. évf. 2008. 9. szám. 9.

¹² Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. *Aetas* 15. évf. 2000. 1–2. szám. 220–249.

¹³ Havass Rezső: *Ritter Károly Összehasonlító (Bölcsészeti) Földrajza*. Wilokens és Waidl Könyvnyomdája, Budapest, 1882. 12.

totta. 1893-tól az Első Magyar Biztosító Társaság Matematikai Osztályának vezetője lett. E jövedelmező állás is segítette abban, hogy kutatási és publikációs tevékenységét önmaga finanszírozta. A földrajzi problémák közül elsősorban a gyakorlati étellel kapcsolatosak felé orientálódott. Ezen érdeklődési kör szolgálatában jelent meg 1878-ban az első jelentős gazdaságföldrajzi értekezése a károlyváros-fiumei vasútról.¹⁴ Továbbiakban a tudományos felfogását három fő tényező határozta meg: Dalmácia, a tenger és a „kelet” (Balkán).

Ettől fogva publikációiban gyakorlatilag folyamatosan napirenden volt a magyar imperialisztikus törekvések tudományos képviselője az Adriára való kijutás intenzifikálásával és Dalmácia Magyarországhoz való csatolásával. A magyar tudományos-gazdasági életből kiemelkedve az elsők között ismerte fel a kereskedelem és a közlekedési kapcsolatok fejlesztésének fontosságát. Több erre vonatkozó elképzeléssel is rendelkezett a Magyar Birodalom szempontjából. „A magyar nemzetgazdasági és hatalmi törekvéseinek iránytűje keletre mutat. Nemcsak egy dicső múltnak, az Árpádok, az Anjouk és Mátyás király világpolitikájának hagyománya serkent minket erre a törekvésre, hanem érdekeink egész láncolata – kiváltképpen gazdasági téren – egyik legfontosabb feladatunkká teszi, hogy keleten, elsősorban a szomszéd Balkán-félszigeten, tért foglaljunk.”¹⁵

A fenti elképzelések rendszerébe illeszkedik a magyar-dalmát összekötő vasút ügyének felkarolása is. Ez a vonal teremtette meg a gazdasági kapcsolatok intenzifikálásának lehetőségét Dalmáciával, hozta közelebb azt Magyarországhoz. A magyar tengeri kereskedelmet csak korlátozottan ellátni képes Fiume kikötőjének kiegészítése miatt merült fel az újabb fejlesztés igénye. Ennek legkézenfekvőbb megoldása: „az Adriai tengeren csakis a dalmát kikötők lehetnek”.¹⁶

A gazdasági kapcsolatok elmélyítésének egyik fontos záloga volt, hogy minél sűrűbb és fejlettebb legyen a közlekedési hálózat. A dalmát kikötők (Fiume, Zára, Split, Sebenicó) szárazföldi összeköttetése nem csak a gazdaság érdekeit szolgálta, hanem a már küszöbön álló háborúban is stratégiai szerepet töltött be (hamar az ellenség kezére került). A hosszas viták ellenére és Havass tudományos érveléseinek köszönhetően a magyar kormány úgy döntött, hogy a „likai” vonalat fogják megépíteni.

A vasút másodrangú fővonalként épült meg, ezzel lehetővé vált, hogy gyorsvonatok is közlekedhessenek rajta. A kiinduló pont Ogulin állomás volt és Jezero, Vrhovine, Gospić, Gračac, Pribidic állomásokon át vezetett a dalmát határig. Ebből volt még két leágazás: Bihać (Bosznia), illetve Lika-Krbava megyében Otočac irányába.

A fentiekből jól kiténik, hogy Havass gondolkodásmódja egyszerre tartalmazott lokális és globális elemeket, amelyek piramis-szerűen épültek fel egy dinamikus egészet alkotva.

Amikor az előbbieken igyekeztünk Dalmáciával kapcsolatos gyakorlati irányelveit kifejteni, akkor már akarva-akaratlan szembetaláltuk magunkat a tenger, a tengeri kereskedelem fontosságával. Ebben az aspektusban két fontos művét szeretnénk megemlíteni: „A suezai csatorna tekintettel különösen a mai gyarmati politikára és

¹⁴ Pécsi Albert: Havass Rezső emlékezete. In: *Földrajzi Közlemények* LV. kötet, Budapest, 1927. 81–83.

¹⁵ Havass Rezső: Magyarország és a Balkán (Szerbia, Bulgária, Románia) Gazdaságpolitikai tanulmány. In: *Földrajzi Közlemények* XLI. kötet, Budapest, 1913. 153.

¹⁶ Havass Rezső: A magyar-dalmát összekötő vasút jelentősége. In: *Földrajzi Közlemények* XXXIX. kötet, Budapest, 1911. 68.

Fiumére”. Az 1869 novemberében megnyitott Szezei-csatorna közelebb hozta Kelet-Ázsiát és Dél-Ázsiát a Földközi-tenger medencéjéhez. Az Osztrák–Magyar Monarchia és ezen belül Magyarország nem tudta kiaknázni az ebben rejlő kereskedelmi lehetőségeket. Gazdasági adottságaihoz mérten csak elenyésző hasznot tudott profitalni az Ázsia felé irányuló kereskedelem fellendüléséből. Ennek több oka volt. Többek között a fiumei kikötő fejlesztésének korlátozott lehetősége, ezt elemezte a „Fiume” című tanulmányában. Ehhez még hozzájárult a magyar tengeri-kereskedelmi politika koncepciótlansága is.

Havass Rezső az 1910-ben megalakult Turán Társaság alapító tagja. A „Turán” elnevezés egy német származású angol nyelvésztől, Max Müllertől származik. A magyar geopolitikai gondolkodásba Vámbéry Ervin ültette át, megfogalmazva egy, az Adriától Kínáig tartó Eurázsiai Birodalom vízióját. A „turáni gondolat” köré tömörülő értelmiségiek több csoportba sorolhatók. A közös az volt bennük, hogy a magyarság geopolitikai törekvéseit szerették volna a Kárpát-medencében, illetve azon kívül újrafogalmazni. Egyeseknek ez a német és osztrák imperialisztikus törekvésekkel való versenyt jelentette a Balkánon és a Kárpát-medence határterületein. Mások szerint akár a Törökországgal való kapcsolatok intenzifikálását is. Ne feledjük, ebben az időben Magyarországnak bizonyos pángermán és az egyre erősödő pánszláv törekvésekkel is komolyan kellett számolnia. Ebben a kontextusban talán jobban érthető, hogy Havass műveit miért hatják át mélyen az imperialisztikus gondolatok.¹⁷

A dualizmus-kori magyar politikai elit Balkánnal kapcsolatos hozzáállását vizsgálva azt látjuk, hogy az sokrétegű, célunk néhány meghatározó tényező és szereplő koncepciójának a bemutatása volt.

A kódolt konfliktus: (világ)háború

Az első Balkán-háború, amit a balkáni államok viseltek a Török Birodalom ellen, 1912. október 8-án tört ki. A több frontot nyitó keresztény erőkkel szemben a török hadsereg egy sor csatát elvesztett, a folyamat, a Kelet nemzeti ébredése hosszú, mintegy ötszáz éves török uralomnak vetett véget. Mindemellet Európában beteg embere területi hódításait kénytelen feladni, illetve komoly területi átrendeződések történtek a Balkánon. Sokan úgy vélik, ez előszobája volt az első nagy háborúnak. A győztes szövetségesek mind nagyobb területet szerettek volna megszerezni, így a nagyhatalmi közvetítés ellenére Bulgária elégedetlenségét kifejezve elindította a második Balkán háborút. Bulgária 1913. június 29-én hadüzenet nélkül megtámadta Szerbiát és Görögországot. A második Balkán-háborúban Bulgária ellen, valamint a szerbek és a görögök mellett harcoltak a románok, a törökök és a montenegróiak is. A hatalmas túlerőben levő koalíciótól a bolgárok vereséget szenvedtek. Az új határok meghúzása után számítani lehetett arra, hogy előbb vagy utóbb újabb fegyveres konfliktusok törhetnek ki Délkelet-Európában. A folyamat itt elkezdődött, de még kezelni tudta a nemzetközi rendszer, de a repedések ott voltak a multinacionális birodalmak falán, ez nem csak a Török Birodalmat, hanem az Osztrák–Magyar Monarchiát is érintette.

A hatalmi ambíciók mellett a döntéshozatal során nem fordítottak figyelmet az etnikai és földrajzi és történelmi határok méltányos megállapítására, így egy szikra

¹⁷ Lásd ezzel kapcsolatban: Pap–Bali, 2008. 79–94.

hiányzott azon a területen, amit az Osztrák–Magyar Monarchia saját gyarmatterületének tekintett.¹⁸

Az Osztrák–Magyar Monarchia gyakorlatilag a Balkán Szövetség háborúját megelőzőleg vámháborút indított Szerbia ellen, ugyanakkor Bulgáriát ígéretekkel kívánta maga mellé állítani. A dualista állam balkáni ambícióit fékezte Oroszország Szerbiának nyújtott támogatása. Mindenesetre a Monarchia balkáni politikáját a szerénység jellemezte, erősen visszafogott volt a konfliktushelyzetek megoldásában. A Szerbia elleni preventív háborút a német közömbösség is hátráltatta, 1912 októberében a Monarchia tartózkodott minden intézkedéstől és szabad folyást engedett az eseményeknek.

A Török Birodalom gyors vereségét egykedvűen szemlélték Bécsben, a londoni rendezés előtt felmerült a fegyveres megoldás lehetősége. A dinasztikus politika még a Hohenlohe-misszióknak köszönhetően 1912 februárjában eredményhez vezetett.¹⁹

A szkutari válság során az Osztrák–Magyar Monarchia ultimátumot küldött Montenegrónak és mozgósított. Ezzel összeomlott a konzervatív szolidaritás eszméje, mert a Balkán szembehelyezkedett a Monarchiával, amely felingerelte az új nemzeti államokat a Balkánon, de egyben Oroszországot is.

Kijátszották ezzel az utolsó kártyát is, a fegyverekre apelláltak. Az újabb balkáni háborút sem Oroszország, sem az Osztrák–Magyar Monarchia nem akarta. A második balkán háború darabokra törte a Balkán Szövetséget, gyengítette Szerbiát, ami természetes nyereség lett volna a Monarchia számára. A remény, hogy a bolgárok győznek, hamar szertefoszlott. A Monarchia életképességet akart mutatni. 1913 szeptemberében Szerbia csapatokat küldött Albániába, szeretette volna a tengeri kikötőt megszerezni. Belgrád a Monarchiától ultimátumot kapott, ami után azonnal kiürítette a területet. A kudarcok után a Ballhausplatzon ideges volt a hangulat, hiszen Szerbia megerősödött, a Török Birodalom pedig vereséget szenvedett a Balkánon. A továbbiakban az orosz birodalom már nem volt partner a balkáni kérdések rendezésében. A tekintélyromboló kudarcok után a fenyegetettség légkörében végképp gyökeret vert az a meggyőződés, hogy a katasztrófát csak egyetlen eszköz tartóztathatja fenn, a háború.²⁰

A balkán háborúk után a szövetséges balkáni államok késznek nyilatkoztak a török általános államadósság egy részének átvételére.²¹ Az 1913. szeptember 16/29-én (gregorián, illetve julián naptár szerint) megkötött bolgár–török szerződés, majd az 1913. november 1/14-én Athénben megkötött görög–török békeszerződés foglalkozott a szultán és a császári család magán javaival, illetve a török állami tulajdon hovatartozásával.²²

A szerb nacionalista merénylet közvetett háborús okot jelentett, azzal, hogy Szerbia Oroszországra, Ausztria–Magyarország pedig Németországra számíthatott, elindult egy dominó effektus, ami az első világháború kitöréséhez vezetett. A szövetségi rendszerek mozgósítottak, a következmény a katonai és pénzügyi kimerülés lett, amit egyben Európa újbóli területi átrendezése követett.

¹⁸ Zsebők Csaba: Százéves történet: a Balkán-háborúk | *Magyar Hírlap* online – 2012. október 5. archívum. magyarhirnap.hu/tortenelem/szazeves-tortenet-a-balkan-haboruk. Letöltés: 2015. január 31.

¹⁹ Diószegi, 2001. 131–135.

²⁰ Diószegi, 2001. 136–142.

²¹ Szászy István, *Az államok közötti utódlás elmélete*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadó vállalat. 1928. 154.

²² Szászy, 1928. 314.

A világháború megpecsételte két vesztes nagy multinacionális birodalomnak a sorsát, a Török Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia darabokra szakadt. Ugyanakkor a dinasztikus hatalomgyakorlás harmadik szereplője, az Orosz Birodalom is megroppant és átalakult. A folyamatok már a háború előtt elindultak, de a következmények csak a háborút lezáró békekötéseknél jelentkeztek. A nemzetközi kapcsolatokban is előtérbe került a kollektív biztonság ügye. Ezek a kérdések nem voltak vitáktól mentesek, a megalakult Népszövetség megoldásként ajánlotta a vegyes döntőbíróságokat az ügyek békés rendezésére.²³

Oroszország átalakulása, a délszláv állam létrejötte, majd Csehszlovákia példája tanulságokat mutat ma is a multinacionális államok felbomlásának következményeire, köztük a vagyon és az államadósság megosztásának problémájára. A háborúval együtt járt a munkaerő és a tőke kimerülése, tovább nehezítette a helyzetet az addig kevésbé ismert jelenség, az infláció. Emellett 1918/19-ben influenzajárvány ütötte fel a fejét. A nyugat- és észak-európai fejlett országokban a munkásbiztosítás egy általánosan kötelező társadalom- és betegségbiztosítássá alakult át. A legnehezebb és legvitatottabb kérdés volt a szociálpolitika számára a munkanélküli járadék kérdése, illetve a munkanélküliség kezelése. Különösen extrém nagyságú volt ez a két világháború közötti időszakban.²⁴ Nem csak a nagyfokú munkanélküli szám volt új jelenség, hanem a munka nélkül töltött idő hossza. A tömeges munkanélküliség traumája nagyon nehezen kezelhető kérdés volt, nem maradt soha politikai következmények nélkül.²⁵ A háború hosszú távú következménye volt az is, hogy az állami szociálpolitika kiépítésének folyamata tovább folytatódott.

Bibliográfia

- Ábrahám Barna: A Balkán képe a 19-20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. *Régió*. 18. évf. 2007. 2. szám. 47–78.
- Csikós Nagy Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredfordulón*. Budapest, 1996.
- Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. *Aetas* 15. évf. 2000. 1–2. szám. 220–249
- Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918*. Vince Kiadó Tudomány–Egyetem sorozat. Budapest, 2001.
- Diószegi István: Burián István, a közös külügyminiszter. *História*. 30. évf. 2008. 9. szám. 9–11.
- Gross Nachum T.: *Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Weltwirtschaft in. Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Hrsg.: von Adam Wandruszka und Peter

²³ Lásd erre a témára vonatkozóan: Szávai Ferenc: A Lausanne-i Osztrák–Magyar döntőbíróóság működése. In: Gergely Jenő, Csapó Csaba, Dobszay Tamás, Zeidler Miklós (szerk.): *A huszszü tizenkilencedik és a rövid huszadik század: Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 2000. 531–546.

²⁴ Walter, Rolf: *Wirtschaftsgeschichte. Vom Merkantilismus bis zur Gegenwart*. Köln–Weimar–Wien, 1995. 169–177.

²⁵ Szávai Ferenc: A bányatárspénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után. In: Ungváry György, Varga József (szerk.): *A magyar bányaegetésügy története*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2007. 95.

- Urbanitsch. Band I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg von Alois Brusatti Wien, 1973.
- Havass R.: Ritter Károly Összehasonlító (Bölcsészeti) Földrajza. Wilokens és Waidl Könyvnyomdája, Budapest 1882. 93.
- Havass R.: A magyar-dalmát összekötő vasút jelentősége. In: *Földrajzi Közlemények* XXXIX. kötet, Budapest, 1911. 67–85.
- Havass R.: Magyarország és a Balkán (Szerbia, Bulgária, Románia) Gazdaságpolitikai tanulmány. In: *Földrajzi Közlemények* XLI. kötet, Budapest, 1913. 153–199.
- Pécsi Albert 1927: Havass Rezső emlékezete. In: *Földrajzi Közlemények* LV. kötet, Budapest, 81–83
- Longa Péterné: Karriertörténet a dualizmus korában – 150 éve született Weiss Manfred, a csepeli gyár alapítója. *Iparvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*. 2 (112) évfolyam 4. szám. (2007 augusztus) 148–160.
- Magyar törvénytár 1836–1868. évi törvénycikkek*. Szerk. Márkus Dezső. Budapest, 1896, Franklin, 422. és 430–431.
- Pap Norbert – Bali Lóránt: Mediterrán percepció a magyar földrajzi irodalomban – Havass Rezső közpolitikai szerepe. In: *Mediterrán Világ* 2008/7. szám, 79–94.
- Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. *Mozgó Világ Online* 2012. augusztus.
- Romsics Ignác: The Austro-Hungarian Monarchy before 1914: Nations and Ethnic conflicts. http://hungarianpublications.org/uploads/text/authors/Romsics_Dism_First.pdf
- Scott M. Eddie: Economic Policy in Austria–Hungary, 1867–1913. *The Cambridge Economic History of Europe Vol. VIII. The industrial economies; the development of economic and social policies*. Ed. By Peter Mathias and Sidney Pollard. Cambridge, 1989.
- Szászy István: *Az államok közötti utódlás elmélete*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadó vállalat. 1928.
- Szávai Ferenc: A bányatárspénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után In: Ungváry György, Varga József (szerk.). *A magyar bányaegetésügy története*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2007
- Szávai Ferenc: A Lausanne-i Osztrák–Magyar döntőbíróóság működése. In: Gergely Jenő, Csapó Csaba, Dobszay Tamás, Zeidler Miklós (szerk.): *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század: Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar, 2000. 531–546.
- Walter Rolf: *Wirtschaftsgeschichte. Vom Merkantilismus bis zur Gegenwart*. Köln–Weimar–Wien, 1995.
- Zsebők Csaba: Százéves történet: a Balkán-háborúk | *Magyar Hírlap* online – 2012. október 5. archivum. magyarhirlap.hu/tortenelem/szazeves-tortenet-a-balkan-haboruk. Letöltés: 2015. január 31.

A csehszlovák állam titkos születésnapja, avagy mi történt Prágában 1914 őszén

Gulyás László*

Abstract **The Secret Birthday of the Czechoslovak state, or what happened in Prague in autumn 1914.** The Czechoslovak state was officially formed in Prague on the 28th of October 1918. This date is the official birth date of the Czechoslovak state. In our opinion besides the official birth date there was a secret birth date as well. This secret birth date was in September 1914, at a park in Prague, where the two most important founding fathers of the Czechoslovak state – Tomáš Garrigue Masaryk university professor and Edvard Beneš teacher of the Prague commercial school – have met and decided to work together to overthrow the Austro-Hungarian Monarchy and to form the Czech (and Slovak) state.

In the current paper we wish to present the events leading to the birth of the Czechoslovak state from September 1914 to May 1915.

Keywords history of Czechoslovakia, life of Edvard Beneš, life of T. G. Masaryk

1. Bevezetés

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában a Masaryk–Beneš-féle csehszlovák emigráció döntő szerepet játszott. Az általuk vezetett Csehszlovák Nemzeti Tanács de facto csehszlovák kormányként történő elismerése az antant hatalmak által (1918 nyarán és kora őszén) egyértelműen az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolásának elindítását jelentette.¹ Le kell szögeznünk azt, hogy vissza lehet állítani az egységes Lengyelországot, ki lehet elégíteni a legtúlzóbb és egymásnak is ellentmondó olasz, jugoszláv és román igényeket és még mindig megmarad egy erős német–magyar–cseh központi mag,

* Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar
Email: gulyas1@t-online.hu

¹ Az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolásáról, szétrobbantásáról, valamint annak gazdasági és szociális következményeiről lásd Szávai Ferenc (2004): *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei*. Pannónia Könyvek, Pécs, illetve Szávai Ferenc (2007): *A bányatárspénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után*. In: Ungváry György, Varga József (szerk.). *A magyar bányaegészségügy története*. Argumentum Kiadó, Budapest, 94–114. old.

viszont Csehszlovákia létrehozása pont ezt a központi magot robbantja szét. Teljes mértékben egyetértünk Arday Lajos álláspontjával, mely szerint a Monarchia halálos ítéletét nem a londoni és a bukaresti titkos egyezmények, hanem az 1918 júniusa és szeptembere között a Csehszlovák Nemzeti Tanácsnak adott elismerések mondták ki.² A két emigráns vezető, Beneš és Masaryk óriási diplomáciai sikert értek el a világháború vége előtt néhány hónappal. Ezen nemzetközi előzmények után került sor 1918. október 28-án Prágában a csehszlovák állam hivatalos megalakulására.

Ez a dátum a csehszlovák állam hivatalos születésnapja. Véleményünk szerint azonban a hivatalos születésnap mellett beszélhetünk egy titkos születésnapról is. Ez a titkos születésnap 1914 szeptemberében volt, Prágában egy parkban, ahol a csehszlovák állam két legfontosabb alapító atyja – Tomáš Garrigue Masaryk egyetemi tanár, és Edvard Beneš a prágai kereskedelmi iskola tanára – találkozott és elhatározták, hogy együtt dolgoznak az Osztrák–Magyar Monarchia megdöntése és a cseh(szlovák) állam megalapítása érdekében.³

Jelen tanulmányban arra vállalkozunk, hogy bemutatjuk a csehszlovák állam megszületéshez vezető azon eseményeket, amelyekre 1914 szeptemberétől 1915 májusáig került sor.

2. Az első világháború kitörése és a cseh politikusok válaszai

Az első világháború kitörésekor sem a bécsi Reichsrat, sem a Cseh Tartománygyűlés nem működött, így a cseh politikai pártok „megmenekültek” attól a kötelezettségtől, hogy ezeken a fórumokon hivatalosan nyilatkozzanak a háborúról. A cseh politikusok döntő többségét meglepte a háború kitörése, és a legszívesebben az „áttelelés” taktikáját választották volna, azaz szerették volna kivárni, hogy miként is alakul a háború, ennek megfelelően a pártok és vezetőik a Monarchia iránti lojalitásukat hangoztatták.⁴ A lojalitás fokában természetesen komoly hangsúlykülönbségek voltak a pártok között. A legmarkánsabban a cseh katolikusok álltak ki a Monarchia mellett, amikor kinyilvánították „rendíthetetlen hűségüket és odaadásukat a Birodalom és a felsőges uralkodó iránt.”⁵

A vezető politikusok közül egyedül Karel Kramář volt az, aki a Monarchiával szembeni lojalitást – bár finom formában – megkérdőjelezte, amikor 1914. augusztus 4-én – azon a napon, mikor a német hadsereg megtámadta Belgiumot – a Narodní Listy hasábjain egy ruszofil hangvételű cikket jegyzett. Kramář elfogadta Theobald von Bethmann-Hollweg – német birodalmi kancellár – koncepcióját, mely szerint a háború a germánok és a szlávok közötti harc, de érzékeltette, hogy a cseh nemzet jövője attól függ, ki győz a háborúban.⁶

² Arday Lajos (1990): Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 69. old.

³ Borsody István (1943): Beneš. Athenaum Kiadó, Budapest, (az 1999-es reprint kiadást használtuk – G.L.) 11. old.

⁴ Zeman, Z. (1961): The Break-up of the Habsburg Monarchy 1914–1918. Oxford University Press. London 43. old.

⁵ Zeman (1961) 44. old.

⁶ Koralka, J. (1989) : A világpolitika színpadán. Egy „államnélküli nemzet” a nemzetközi kapcsolatokban 1900 és 1918 között. 181. old. Szarka László szerk. (1989) Csehország a Habsburg-monarchiában 1916–1918. Gondolat Kiadó, Budapest, 156–196. old.

Kramař ruszofil elkötelezettségét jól mutatja, hogy 1914 májusában – tehát még a háború a láthatáron sincs – a régi pánszláv eszmék szellemében egy szláv konföderációs tervet dolgozott ki.⁷ A Kramař-féle „Szláv Birodalom” az Orosz Birodalomból, a Lengyel Cárságból, a Cseh Cárságból, a Bolgár Cárságból, a Szerb Királyságból és a Montenegrói Királyságból állt volna. Kramař tervei szerint a Cseh Cárság a csehmorva területek és Szilézia mellett magába foglalta volna az „észak-magyarországi szlovák területeket” is, délen „Pozsonytól Visegrádig”, és onnan Kárpátaljáig. Kárpátalja Kelet-Galíciával és Észak-Bukovinával együtt közvetlenül az Orosz Birodalom részévé vált volna. Délen a Szerb Királyság Montenegró kivételével valamennyi dél-szláv területet megkapta volna egészen Triesztig, illetve Karintiáig, továbbá „talán” Délnyugat és Nyugat-Magyarországot is, „tekintettel a maradék horvát lakosságra, amely egészen messze északra nyúlik a Duna középső folyásáig, ahol Szerbia találkozik a Csehországgal”. Az Osztrák Császárság ily módon a kifejezetten osztrák-német tartományokra szűkült volna, Magyarország pedig „a félzsídó Budapestből, ennek német környékéből és a Pusztá színmagyar részeiből” tevődött volna össze, összesen mintegy 5–6 millió lakossal. Magyarország státusa átmenetileg független lett volna, „idővel, a körülmények hatására” azonban Romániával és Görögországgal együtt vazallusi függésbe került volna a Szláv Birodalomtól.

Visszatérve 1914 augusztusához, szeretnénk megjegyezni, hogy a cseh politikusok lojalitásának kérdésköréhez feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy 1914. szeptember 4-én a cseh politikai elit világos jelzést kapott arra vonatkozóan, mi történik akkor, ha megpróbálnak letérni a lojalitás útjáról. Ezen a napon összeskűvés vadjával letartóztatták Václav Klobučot, a bécsi parlament tagját és a Nemzeti Szocialista Párt vezetőjét, aki 1914 előtt a Monarchia egyik legradikálisabb bírálója volt.

Miközben a cseh politikusok lojalitásukat hangoztatták a Monarchia iránt, T. G. Masaryk⁸ titokban hozzákezdett Monarchia-ellenes tevékenységéhez.⁹ Ennek első

⁷ A tervezet szövegét teljes terjedelemben közli Galandauer, J. (1988): Vznik Československé republiky, 1918: programy, projekty, perspektivy. Praha. 243–250. old. A tervezetet ismerteti Gulyás László–Tóth István (2004): Kramař Közép-Európa terve. Régió 2004/4. szám. 99–111. old.

⁸ Masaryk életéről és tevékenységéről számos életrajz és tanulmány született. Ezek közül az alábbiakat érdemes megemlíteni: az angol nyelvű irodalomból Zeman, Z. (1976): The Masaryks: The Making of Czechoslovakia. London; Szporluk, R. (1981): The political thought of Thomas Masaryk. Columbia University Press. New York; Hartmann, Eva-Schmidt (1984): Thomas G. Masaryk’s Realism. Origins of Czech Political Concept. München; Kalvoda, J. (1986): The Genesis of Czechoslovakia. East European Monographs, 209. Kötet. New York. Boulder. A német nyelvű irodalomból Hoffman, R. J. (1988): T. G. Masaryk und die tschechische Frage. München Fontos a Frank Hadler által szerkesztett Weg von Österreich! Das Weltkrieg von Masaryk und Benes im Spiegel ihrer Briefe und Aufzeichnungen aus des Jahren 1914–1918. Akademie Verlag Berlin 1995. című dokumentgyűjtemény, illetve a Hadler által ez elé írt szerényen előszónak nevezett tanulmány (7–44. old.). A cseh nyelvű irodalomból fontos Kovtun, J. (1987): Masarykov triumf. Příběh konce války. Toronto; Opat, J. (1990): Filozof a politik T. G. Masaryk 1882–1893. Prag; Novy, L. (1994): Filozof T. G. Masaryk. Problematické skici. Brno. Magyar nyelven az alábbi öt tanulmány tekintjük fontosnak: Dobossy László (1989): A cseh kérdéstől a magyar kérdésig. Id. mű: Dobossy László (szerk.): Gondban, reményben azonosan. Budapest; E. Fehér Pál (1986): Masaryk legendája és a valóság. Ring Éva szerk. (1986): Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a XX. századi Magyarországon. Budapest. I–II. kötet; Kovács Endre (1976): Tomás Garrigue Masaryk. Kovács Endre. szerk. (1976): Történelmi arcképek. Gondolat Kiadó, Budapest; Szarka László (1990): Egy XX. századi államalapító emlékiratai.

lépéseként az éppen Prágában tartózkodó, majd onnan Angliába utazó Emanuel Voska – egy cseh származású amerikai állampolgár – segítségével híreket és kéréseket küldött régi londoni barátjának, Wickhem Steednek (aki ekkor a londoni Times külpolitikai rovatvezetője).¹⁰ Steed augusztus 2-án kapta meg Masaryk üzenetét, majd rögtön továbbította azt a londoni orosz nagykövetségnek. Masaryk ebben az üzenetben arra kérte az orosz hadvezetést, hogy a Monarchia hadseregéből hozzájuk átszökő cseh katonákat ne tekintsek ellenségnek. Beckendorf – Oroszország londoni nagykövete – visszaüzent Masaryknak, hogy az átszökő cseh katonák énekeljék a „Hej Slované”-t és így jelezzék nemzetiségüket.¹¹

1914. szeptember 12. és 26. között Masaryk – azzal az ürüggyel, hogy amerikai sógornőjét kíséri el – Hollandiába utazott (ez volt az első hollandiai útja), Rotterdamból levelet intézett Ernest Denishez – a Sorbonne professzora, a szláv-ügyek egyik elkötelezett francia barátja –, továbbá angol barátaihoz, Wickhem Steedhez és Seton-Watsonhoz, melyben személyes találkozót kért tőlük.¹² Ezekre a találkozókra 1914 októberében került sor (Masaryk második hollandiai útja, 1914. október 14–29.). Masaryk akkor tájékoztatta Seton-Watsont, hogy az arisztokrácia és a klérus kivételével az egész cseh nemzet a függetlenségében reménykedik. A „dolgok menete” – mondta Masaryk – az lenne, hogy „először helyre kell állítani a történelmi Csehországot, Morvaországot és Sziléziát, majd ehhez hozzácsatolni Magyarország szlovák területeit. Az új állam élére „okosabb lenne nem az orosz nagyherceget” állítani, hanem „inkább egy nyugati herceget, lehetőleg dán vagy belgát”. Az így létrejövő cseh államot északról az autonóm Lengyelország, keletről pedig a Kárpátaljával és Kelet-Galíciával kiegészült Orosz Birodalom övezte volna.¹³

3. Egy sorsdöntő találkozó

Miközben 1914 őszén Masaryk rendszeresen külföldre utazott, a megszületendő csehszlovák állam másik atyja, Edvard Beneš – első világháborús emlékiratai¹⁴ szerint az alábbi álláspontra helyezkedett: „... a háború, amelynek kitörését elsősorban Ausztria-Magyarország idézte elő 1914-ben, meglepett mint politikai világesemény, jóllehet

T. G. Masaryk: A világháború 1914–1918. Európa Kiadó, Budapest, 1990. Vigh Károly (1987): Masaryk és a magyarok. Tiszatáj. 1987/7. szám

⁹ A Masaryk-féle szervezkedés kezdeteiről lásd Popély Gyula (2010): A Felvidék 1914–1920. Magyar Napló. Budapest, 18–21. old.

¹⁰ Emanuel Voska a későbbiek során is fontos szerepet töltött be a csehszlovák emigráció szervezésében. Elsősorban az USA területén próbálta Masaryk utasításainak megfelelően megszervezni a csehszlovák emigráció tevékenységét. Voska fontos szerepét mutatja, hogy számos Masaryk által Voskának írt levél bekerült a Frank Hadler által szerkesztett Weg von Österreich! Dokumentumgyűjteménybe. Lásd Hadler: Weg von... 3. Dok 61–68. old., 6. Dok. 72–76. old., 9. dok. 78–79. old., 10. Dok 80–81. old., 11. Dok. 81–82. old., 12. Dok 82–93. old., 23. Dok 98–100. old., 33. Dok 116. old., 51. Dok. 146. old, 71. Dok. 181. old., 74. Dok. 185–186. old., 100. Dok. 288. old., 119. Dok. 337. old.

¹¹ Masaryk, T.G. (1990): A világháború. 1914–1918. Európa Kiadó, Budapest, 12. old.

¹² Masaryk (1990) 13. old.

¹³ Romsics Ignác (2001): A trianoni békeszerződés. Osiris Kiadó, Budapest, 44. old.

¹⁴ Beneš első világháborús emlékiratai magyar nyelven három kötetben jelentek meg, lásd: Edvard Beneš (1936): A nemzetek forradalma I–III. kötet. Eugene Prager Könyvkiadó, Bratislava. A továbbiak „Beneš: A nemzetek...” jelzettel hivatkozunk erre a forrásra.

*személyileg nem lephetett meg, mert politikailag, filozófiailag és erkölcsileg fölkészültem rá. A Habsburg-birodalom egész dilemmáját ezért úgy állítottam föl: a vég vagy az elveszett háború lesz, vagy a társadalmi felfordulás, társadalompolitikai forradalom a háború után... Amikor tehát ütött a sorsdöntő óra, megkezdtem – tudományos munkamódszeremet és filozófiámat következetesen az eseményekre alkalmazván – nyugodt, mindenre elszánt, teljesen odaadó, sohasem tétovázó forradalmi munkámat.*¹⁵

A világháború kitörésekor Beneš egyszerűen sutba dobta első koncepcióját,¹⁶ amely az Osztrák–Magyar Monarchia fenntartásának szükségességéről szólt. Arról, hogy miért változtatta meg 1908-as dijoni disszertációjában megfogalmazott nézeteit, így nyilatkozott: „... az otthoni [mármint csehországi] dolgok fejlődése az 1909-től 1914-ig terjedő években egyre nagyobb csalódásokban részesített. Az osztrák–magyar birodalomban dúló politikai belső harc, az általános választójogért folytatott küzdelem, az 1908-i bosnyák politikai válság, a Csehországban és Horvátországban uralkodó abszolútizmus arról győzött meg, hogy politikailag is jelentős válságok közepette élünk, amelyek vagy békés úton, vagy pedig súlyos megrázkódtatások árán mély változásokra fognak vezetni.”¹⁷

Itt kell megjegyeznünk, hogy a fenti két idézet sorait Beneš az első világháború után, úgymond a végeredmény ismeretében vetette papírra, így erős forráskritikával kezelendők. Ha Beneš konkrét lépéseit nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy augusztus folyamán rendszeresen Prágába utazott, próbált tájékozódni, informálódni, majd szeptember elején úgy döntött, hogy belép a „Čas”-hoz – ez volt Masaryk lapja – önkéntes munkatársnak.¹⁸

Meg kell jegyeznünk, hogy ekkor a csehszlovák állam két későbbi alapítója még alig ismerte egymást, erről Masaryk emlékirataiban így vallott: „A háborúig nemigen találkoztam vele [mármint Beneš-sel] személyesen: azonban figyelemmel kísértem Párizsból írt cikkeit, publikációit. Hallottam róla, legtöbbet a megboldogult Krystynek szerkesztőtől a Čas-nál: felfedeztem nála saját realizmusom, a francia pozitívizmus és a marxizmus hatását.”¹⁹

Szeptember végén a szokásos szerkesztőségi értekezlet előtt Beneš felkereste Masarykot és közölte vele, hogy „megítélése szerint nem nézhetjük tétlenül a háborút, tennünk kell valamit: nincs nyugta, aktív szeretne lenni.”²⁰ Beneš ezen „vallomásával” a legjobb személyhez fordult, hiszen ekkor már Masaryk megindította Monarchia-ellenes tevékenységét, így beszélgetésük után Beneš – Masaryk kérésére – bekapcsolódott egy Monarchia-ellenes csoport, az úgynevezett Maffia megszervezésének munkájába.²¹

¹⁵ Beneš: A nemzetek... első kötet 25. old.

¹⁶ Beneš első világháború előtti politikai pályafutásáról és ún. első koncepciójáról lásd Gulyás László (2008/a): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, 11–35. old.; Gulyás, L. (2008/b) Benes statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing, Toronto–Buffalo, 9–35. old.; Gulyás, L. (2008): The first concept of Edvard Beneš. Őt kontinens 2008/1. szám 143–168. old.

¹⁷ Beneš: A nemzetek... első kötet 17–18. old.

¹⁸ Beneš 1914 augusztusa és decembere közötti tevékenységéről lásd Zeman, Z. – Klima, A.: The life of Edvard Benes. Oxford, 16–21. old.

¹⁹ Masaryk (1990) 6. old.

²⁰ Masaryk (1990) 36–37. old.

²¹ Masaryk 1914 őszi tevékenységéről lásd Szporluk (1981) 126–130. old.; Kovtun (1987) 68–69. old.

4. A Maffia megszervezése

A Maffia születéséről Beneš emlékirataiban így ír: „*Boučel dr. lakásán több összejövetelt tartottunk. Eleinte általánosan tájékoztató üléseket, amelyek természetesen osztrák-ellenes jelleggel bírtak, de egyelőre kifejezetten forradalmi, és összeesküvő terv híján voltak. Idő múltával azonban egyre többet vitatkoztunk a háború valószínű kimeneteléről, politikánk céljairól, teendőinkről.*”²²

Ezen időszak alatt – mely gyakorlatilag 1914 őszét jelenti – Beneš szorgalmasan utazgatott, hol Bécsbe, hol Németországba. Bécsi útjainak célja az volt, hogy egy igen fontos Maffia-tag, Heinold osztrák belügyminiszter Kovanda nevű inasa által kilopott iratokat Prágába vigye, míg Németországba azért utazott, hogy a drezdai főpostáról elhozza a Seton-Watson által feladott angol lapokat, a „Morning Post”-ot és a „Times”-t.²³ 1914 őszén és kora telén Masaryk szinte folyamatosan külföldön tartózkodott, gyakorlatilag a szervezkedés második emberévé lépett elő. Így nem meglepő, hogy amikor Masaryk 1914. december hó 18-án elhagyta Prágát – hogy Olaszországba utazzon –, az elutazása előtti utolsó összejövetelen őt bízta meg a csehországi mozgalom vezetésével, és a vele való összeköttetés fenntartásával.²⁴ Itt jegyezzük meg, hogy az eredeti terv szerint Masaryk 1915 februárjában tért volna vissza Prágába.

Masaryk 1914. december 22-én érkezett meg Rómába. Olaszországban szinte minden európai országnak volt diplomáciai képviselete, mivel a háború kitörésekor az olaszok bejelentették semlegességüket, és ezek a képviseletek zavartalanul tovább dolgozhattak. Masaryk ezért utazott Rómába, ebben a szituációban a háborús hírek beszerzésének és a diplomáciai kapcsolatok építésének Róma ideális terepe volt. Számítása bevált, megbeszélést folytatott számos délszláv és néhány lengyel emigráns politikussal, és egy Szvatkovszkij nevű orosz újságírón keresztül Szazonov orosz külügyminiszternek jutatott el memorandumot, emellett néhányszor tanácskozott a római angol nagykövettel, James Rennell Roddal.²⁵

Masaryk távozása után Beneš tovább folytatta az otthoni szervezkedést: szorgalmasan utazgatott Drezdába, illetve Bécsbe, dolgozott a „Čas” szerkesztőségében, tartotta a kapcsolatot a Monarchia-ellenes csoport többi tagjával. 1915 januárjának végén értesült róla (az információt ismét Heinhold belügyminiszter Kovanda nevű inasa juttatta el az összeesküvőkhöz), hogy a Monarchia római nagykövete, Macchió báró tud arról, hogy Masaryk Rómában találkozott a délszláv emigráció két jeles politikusával, Supilóval és Trumbić-csal. Így valószínű, hogy amint hazatér Csehországba, az osztrák rendőrség le fogja tartóztatni.²⁶ Ennek elkerülése érdekében 1915 februárjának elején Beneš Zürichbe utazott – időközben Masaryk Olaszországból Svájcba költözött –, ahol találkozott vele. Masaryk a Beneštől kapott információk hatására úgy döntött, hogy nem tér vissza Prágába, az otthon megkezdett szervezkedést külföldön, emigránsként folytatja. Ugyanekkor Beneš feladatát abban jelölte meg, hogy az otthoni titkos szervezkedést irányítsa, koordinálja, illetve tartsa a kap-

²² Beneš: A nemzetek... első kötet 30. old.

²³ Beneš: A nemzetek... első kötet 30–31. old.

²⁴ Zeman–Klima (1997) 19. old.

²⁵ Masaryk olaszországi útjáról részletesen beszámol emlékirataiban, lásd Masaryk (1990) 45–58. old., lásd még Kovtun (1987) 68–69. old.

²⁶ Beneš: A nemzetek... első kötet 38. old.

csolatot az otthoni szervezet és a külföldi mozgalom (ez gyakorlatilag akkor még csak magát Masarykot jelentette) között.²⁷

Beneš 1915. február közepén érkezett vissza Prágába. Álcázásképpen tovább folytatta addigi értelmiségi életét, így továbbra is tanított a kereskedelmi akadémián és előadásokat tartott az egyetemen, de valójában lázas igyekezettel szervezte a Maffiának nevezett Monarchia-ellenes szervezetet.²⁸ Sorra kapcsolatba lépett a jelentős csehországi politikusokkal, Josef Scheinerrel (a Sokol elnöke), Přemysl Šámallal, Karel Kramář-ral, Alois Rašinnal (a Cseh Nemzeti Szocialista Párt egyik vezető politikusa), Alois Hajnnal (az Államjogi Haladó Párt politikusa). Megpróbálta a Csehszláv Szociáldemokrata Párt vezetőjét, Bohumir Šmeralt is bevonni a szervezkedésbe, de Šmeral kifejtette Benešnek, hogy Masaryk hazard politikája könnyen katasztrófába juttathatja a nemzetet. Szerinte az antant semmilyen garanciát sem ígért a cseh esetleges Ausztria-ellenes programjának támogatásához, ezért a Szociáldemokrata Párt a Monarchiához való lojalitás álláspontját tartja helyesnek.²⁹

A Maffia első „hivatalos” összejövételére 1915 márciusának elején került sor. Šámal doktor lakásán, a házigazda mellett Alois Hajn, Karel Kramář, Alois Rašín, František Soukup (szociáldemokrata politikus), Josef Scheiner és Beneš vettek részt rajta.³⁰ Az ülések 1915 márciusától júliusig rendszeresek voltak. Beneš írja: „Összejöttünk, valahányszor fontos híreket kaptam belföldről vagy külföldről, vagy ha Masaryk professzor valamit kívánt”.³¹ Ugyanis Masaryk rendszeresen küldözgetett futárokat Svájcból Prágába, illetve egy alkalommal a húsvéti iskolaszünetet felhasználva maga Beneš utazott Svájcba, hogy egyeztesse a megteendő lépéseket Masarykkal. Masaryk szándéka az volt, hogy nyilvánosan fellép a Monarchia ellen, de ehhez szükségesnek vélte az otthoniak támogatását is.

A Maffiának nem voltak írott szabályai. A titoktartásra csupán kézfogás és becsületszó kötelezte a tagokat. Hálózata az egész Monarchiára kiterjedt. Emberei ott voltak a belügyminiszter irodájában, a különféle minisztériumokban, a gyárakban, a hivatalokban. Tevékenységüket sztrájk, malmok felégetése, üzemek felrobbantása, zendülés, szökések, iratok eltüntetése és információk kiszivárogtatása jelezte.³²

Beneš húsvéti útja alkalmával Masaryk átadta annak a nyilatkozatnak a szövegét, amellyel külföldi Monarchia-ellenes tevékenységét kívánta megkezdeni.³³ Arra kérte Beneš, hogy a Maffia tárgyalja meg a szöveget és küldönc útján értesítsék őt jóváhagyásukról, vagy pedig tegyenek javaslatokat az esetleges változtatásokra. Beneš hazaérkezése utána a Maffia ülést hívott össze, ahol a nyilatkozatot felolvasták és elvben elfogadták, azzal a kikötéssel, hogy Masaryk csak a prágai politikusok határozott felszólítására lépjen föl nyilvánosan, mert a Maffia-tagok véleménye szerint az alkalmas pillanatot a honi események alapján kell megválasztani.³⁴

²⁷ Beneš: A nemzetek... első kötet 38. old.

²⁸ A Maffiáról lásd Jan Hajšmann kettő könyvét: Hajšmann, J. (1933): Mafie v rozmachu. Vzpomínky na odboj doma. Praha; Hajšmann, J. (1934): Česká Mafie. Praha; továbbá Soukup, F. (1928): 28 říjen 1918. Předpoklady a vyvoj našeho odboje domácího v československé revoluci za státní samostatnost. I–II. kötet. Praha.

²⁹ A Šmeral–Beneš megbeszélésről lásd Zeman–Klima (1997) 45–46. old.

³⁰ Beneš: A nemzetek... első kötet 45. old.

³¹ Beneš: A nemzetek... első kötet 46. old.

³² Gyönyör József (1992): Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye. Madách Kiadó, Pozsony, 13. old.

³³ Beneš: A nemzetek... első kötet 57–58. old.

³⁴ Beneš: A nemzetek... első kötet 61. old.

1915. május 17-én Beneš egy kettősfalú bőröndben megkapta a francia nyelvű cseh emigráns újság, a „Nation Tchèque” húsz példányát, továbbá néhány egyéb értékes információt, ezért 1915. május 20-ra Maffia-ülést hívott össze, ahol kiosztotta a friss újságpéldányokat.³⁵ Az ülést egy kellemetlen hír zavarta meg, mely szerint az egyik Maffia-tag, Scheiner lakásán a hatóság házkutatást tart. Erre a hírre az ülést rögtön berekesztették. A lakásukba hazatérő Maffia-tagok közül kettőt, Scheinert és Kramařt, a hatóságok letartóztatták.³⁶

Beneš úgy gondolta akkor, hogy az osztrákok az egész szervezkedést felfedezték, de rövidesen kiderült, hogy az osztrák belügyi és biztonsági szervek ekkor még semmit sem tudtak a Maffiáról, így azt sem tudhatták, hogy Scheiner és Kramař a Maffia tagjai, tehát a két letartóztatás nem függött össze a Maffia tevékenységével. Az osztrák hatóságok azonban lassan kezdtek rájönni, hogy valamiféle szervezkedés van a háttérben. Így 1915. július 12-én újabb letartóztatást eszközöltek, ezúttal Rašint vették őrizetbe és szállították Bécsbe. Beneš emlékirataiban így értékelte az akkori helyzetet: „*legfőbb ideje volt kereket oldani*”.³⁷

Ezt kalandos módon tette meg. Egy volt iskolatársa segítségével Asch városánál 1915. szeptember 1-jén lépte át az osztrák–német határt, majd vonattal Münchenbe utazott és végül szeptember 2-áról 3-ára virradó éjszaka a Bodeni-tó partján felszállt egy gőzhajóra, mely 1915. szeptember 3-án reggeli hat órakor a svájci parton kötött ki.³⁸ Ezzel kezdetét vette Beneš első emigrációja,³⁹ melyből csak négy év múlva, 1919. szeptember 24-én, mint a Csehszlovák Köztársaság külügyminisztere tért haza.

Felhasznált irodalom

- Arday Lajos (1990): *Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 69. old.
- Beneš, E. (1936): *A nemzetek forradalma* I–III. kötet. Eugene Prager Könyvkiadó, Bratislava.
- Dobossy László (1989): A cseh kérdéstől a magyar kérdésig. In: Dobossy László (szerk.): *Gondban, reményben azonosan*. Budapest.

³⁵ Beneš: A nemzetek... első kötet 64–65. old.

³⁶ Kramař letartóztatásáról, peréről és amnesztíájáról lásd Soukup, František: *Revoluce práce*. I–II. kötet. Praha, 1938. 153–155. old., 167–168. old., 169–184. old., 457–459. old., 460–462. old., 467. old.

³⁷ Beneš: A nemzetek... első kötet 69. old.

³⁸ Beneš: A nemzetek... első kötet 70. old.

³⁹ Erről részletesen lásd Gulyás László (1996): Egy sikeres emigráció anatómiája. *Eduard Benes első világháború alatti emigrációjának néhány momentuma*. AETAS 1996/2–3. szám; 103–138. old; Gulyás László (2008): *Vezető csehszlovák politikusok Közép-Európa-felfogása*. 2. rész: 1914–1918. *Valóság* 2008/1. szám 50–68. old; Gulyás László (2008/a) 41–96. old; Gulyás László (2008/b) 43–78. old; Gulyás László (2008/d): *Vezető csehszlovák politikusok Közép-Európa-felfogása*. 2. rész: 1914–1918. *Valóság* 2008/1. szám 50–68. old; Gulyás László (2009): *Államalapítók. Csehszlovákia születése*. Nagy-Magyarország 2009/3. szám 20–27. old; Gulyás László (2012): *State versus Nation. The political thought of Masaryk from “The Czech Question” to the “The problem of small nations...”* *Öt kontinens*. az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei. 2012/2. szám. EL-TE, Budapest, 225–234. old.

- E. Fehér Pál (1986): Masaryk legendája és a valóság. In Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a XX. századi Magyarországon*. Budapest, I–II. kötet.
- Galanduer, Jan (1988): *Vznik Československé republiky, 1918: programy, projekty, perspektivy*. Praha.
- Gulyás László (1996): Egy sikeres emigráció anatómiája. Eduard Beneš első világháború alatti emigrációjának néhány momentuma. 1914–1918. *AETAS* 1996/2–3. szám 103–138. old.
- Gulyás László–Tóth István (2004): Kramář Közép-Európa terve. *Régió* 2004/4. szám. 99–111. old.
- Gulyás László (2008/a): *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő.
- Gulyás László (2008/b) *Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948*. Corvinus Publishing, Toronto–Buffalo.
- Gulyás László. (2008/c): The first concept of Edvard Beneš. *Öt kontinens* 2008/1. szám, 143–168. old.
- Gulyás László (2008/d): Vezető csehszlovák politikusok Közép-Európa-felfogása. 2. rész: 1914–1918. *Valóság* 2008/1. szám 50–68. old.
- Gulyás László (2009): Államalapítók. Csehszlovákia születése. *Nagy-Magyarország* 2009/3. szám 20–27. old.
- Gulyás László (2012): State versus Nation. The political thought of Masaryk from “The Czech Question” to the “The problem of small nations...” *Öt kontinens*. Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei. 2012/2. szám. ELTE. Budapest, 225–234. old.
- Gyönyör József (1992): *Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye*. Madách Kiadó, Pozsony.
- Hadler, Frank ed. (1995): *Weg von Österreich! Das Weltkrieg von Masaryk und Beneš im Spiegel ihrer Briefe und Aufzeichnungen aus des Jahren 1914–1918*. Akademie Verlag Berlin
- Hajšmann, Jan (1933): *Mafie v rozmachu. Vzpomínky na odboj doma*. Praha.
- Hajšmann, Jan (1934): *Česká Mafie*. Praha;
- Hartmann, Eva-Schmidt (1984): *Thomas G. Masaryk's Realism. Origins of Czech Political Concept*. München.
- Hoffman, R. J. (1988): *T.G. Masaryk und die tschechische Frage*. München
- Kalvoda, J. (1986): *The Genesis of Czechoslovakia*. East European Monographs, 209. Kötet. New York. Boulder.
- Koralka, Jiří. (1989): A világpolitika színpadán. Egy „államnélküli nemzet” a nemzetközi kapcsolatokban 1900 és 1918 között. In Szarka László (szerk.) *Csehország a Habsburg-monarchiában 1916–1918*. Gondolat Kiadó Budapest. 156–196. old.
- Kovács Endre (1976): Tomás Garrigue Masaryk. In Kovács Endre. (szerk.): *Történelmi arcképek*. Gondolat Kiadó. Budapest;
- Kovtun Jiří. (1987): *Masarykov triumf. Příběh konce války*. Toronto.
- Masaryk, T. G. (1990): *A világháború. 1914–1918*. Európa Kiadó. Budapest.
- Novy Lubomír (1994): *Filozof T. G. Masaryk. Problematické skici*. Brno.
- Opat, Jaroslav (1990): *Filozof a politik T.G. Masaryk 1882–1893*. Prag.
- Popély Gyula (2010): *A Felvidék 1914–1920*. Magyar Napló. Budapest
- Romsics Ignác (2001): *A trianoni békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Soukup, František (1928): *28 říjen 1918. Předpoklady a vyvoj našeho odboje domáciho v československé revoluci za státní samostatnost*. I–II. kötet. Prága.
- Szarka László (1990): Utószó – Egy XX. századi államalapító emlékiratai. In: T. G. Masaryk: *A világforradalom 1914–1918*. Európa Kiadó. Budapest. 1990.
- Szávai Ferenc (2004): *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei*. Pannónia Könyvek, Pécs.
- Szávai Ferenc (2007): A bányatárspénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után. In: Ungváry György, Varga József (szerk.). *A magyar bányaegészségügy története*. Argumentum Kiadó, Budapest, 94–114. old.
- Szporluk, R. (1981): *The political thought of Thomas Masaryk*. Columbia University Press. New York.
- Vigh Károly (1987): Masaryk és a magyarok. *Tiszatáj*. 1987/7. szám
- Zeman, Zbyněk (1976): *The Masaryks: The Making of Czechoslovakia*. London.
- Zeman – Klima, Antonín (1997): *The life of Edvard Benes*. Oxford.

A Zimmermann-távirat és a mexikói helyzet (1917)

Horváth Gyula,* Horváth Péter**

Abstract **The Zimmermann Telegram and the Mexican Political Situation (1917).** The German Empire wanted to avoid the USA entering the World War I against Germany. In the form of a diplomatic proposal the Foreign Minister of Germany Arthur Zimmermann tried to persuade Mexico to join an alliance with Germany. In his telegram (January 16, 1917) to Heinrich von Eckardt (German ambassador in Mexico) he promised that Germany would help Mexico to reconquer Texas, New Mexico and Arizona occupied by the USA in the USA–Mexican War 1846–1848. Zimmermann wrote that Germany would wage an unrestricted submarine war. But Mexico did not want and could not wage war against the USA. (An alliance with Germany would have meant war with the USA.) Mexico was preoccupied with its own internal affairs. Between 1910 and 1917 there was a revolution and civil war in Mexico. The victorious Carranza government did not enter into an alliance with Germany and declared neutrality in the World War I.

Keywords Mexican revolution, World War I, history of Mexican–USA relations, Carranza

Az első világháború állása az 1916-os esztendőben

Az I. világháború folyamán az 1916-os esztendő patthelyzetet teremtett a két szembenálló fél (központi hatalmak és az antant) között. Bár Románia 1916-ban az antant oldalán belépett a háborúba. Ez a tény azonban nem változtatott lényegesen a kialakult erőviszonyokon. Az igen véres verduni csata (1916. február–december) és a somme-i ütközet (1916. július–november) mindkét fél részéről hatalmas emberáldozatot követelt. (A két csatában a német veszteség 840 000, a francia 600 000 a somme-i csatában az angol veszteség 420 000 katona volt).

A nagy véráldozattal járó, de döntést nem hozó ütközetek láttán a Központi Hatalmak új stratégián kezdtek gondolkodni. Az Osztrák–Magyar Monarchia feje, Fe-

* Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar
Email: marcimate01@gmail.com

** PhD
Email: peter.horvath@p-csoport.eu

renc József 1916-ban elhunyt. Utóda, IV. Károly a béke híve volt. Így puhatolódzó tárgyalásokat kezdett egy fegyverszünet megkötése érdekében, amely nemcsak a németeknél nem talált kedvező fogadtatásra, de az antant is határozottan elutasította a fegyverszünetet.

A német vezérkar is folytatni kívánta a háborút, kiterjesztve azt még jobban a tengeri területekre. A német tengeri hadviselési stratégiában azonban jelentős változást hozott az a törekvés, hogy nagyobb hangsúly akartak helyezni a tengeralattjárók bevetésére.

Különösen megfigyelhető volt ez a jütlandi tengeri csata (1916. május 31.–június 1.) után, amely bebizonyította, hogy a német flotta nem képes legyőzni az angol hadiflottát. Az angol hadiflotta legyőzését pedig a német vezérkar elsőrendű feladatának tartotta, mivel csak így tudta megakadályozni az angol (antant) hadi anyag utánpótlást, élelmiszerellátást és a tengeri katonai mozgásokat. Bár Németország a Sussex-jegyzékben megígérte, hogy a jövőben az utasszállító hajókat megkíméli, csak kereskedelmi hajók ellen veti be tengeralattjáróit. Utóbbi esetben is csak a hajó átvizsgálása, a személyzet szabadon bocsátása után teszi ezt, amennyiben hadianyagot találnak a fedélzeten. Ezt az ígéretét később megszegte. Ígéretének be nem tartását azzal indokolta, hogy az angol kereskedelmi hajók fel voltak fegyverezve, és nem angol, hanem más zászlók alatt hajóztak. Ennek alapján Németország bejelentette, hogy 1917. január 31-től korlátlan tengeralattjáró háborút fog folytatni minden általa ellenségesnek vélt hajó és ország ellen. Ennek a koncepciónak az alkalmazása alapján sülyesztettek el már korábban is több angol és más nemzeti felségjelű kereskedelmi és személyszállító hajót, amelyek között ott volt az amerikai Lusitánia nevű hajó, az akció következtében 1200 utas és tengerész vesztette életét. (Később egy 2008-as kutatás bebizonyította, hogy a hajón valójában volt hadianyag is. Tarján M. Tamás, 2014).

Az USA ekkor még nem üzent háborút Németországnak, de ez az esemény felkorbácsolta az USA-ban a háború melletti nacionalista hangulatot. Németországnak mindenképpen az volt az érdeke, hogy az Amerikai Egyesült Államokat távol tartsa a háborútól, vagyis Washington ne adja fel semlegességét. Hiszen abban az esetben, ha az USA háborúba lép az antant oldalán, akkor a 4–4,5 millió jól felfegyverzett katonával, erős ipari háttérrel rendelkező nagyhatalom jelentősen rontaná az erőviszonyokat a központi hatalmak rovására.

A német terv az volt ennek megakadályozására, hogy rábeszéli Mexikót, viseljen hadat az USA ellen. Ezáltal kösse le az USA hadi erejének egy részét és vonja el figyelmét az európai hadszíntérről. Mindennek fejében Németország ígéretet tett arra, hogy a központi hatalmak győzelme esetén Németország szavatolja azt, hogy Mexikó visszakapja az USA által 1847–48-ban elvett mexikói területeket. Ezt a német tervet tartalmazta a Zimmermann-távirat.

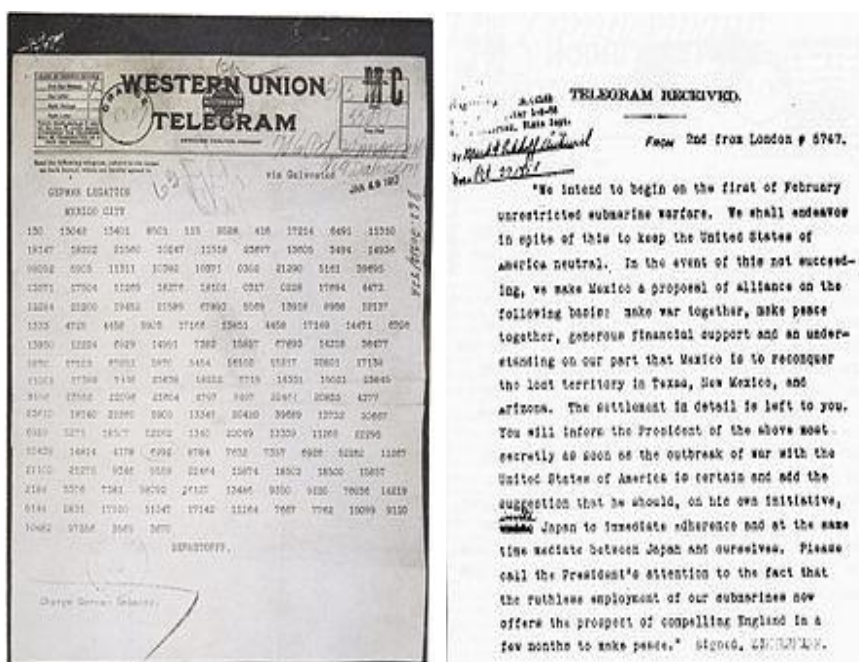
Arthur Zimmermann német birodalmi külügyminiszter 1917. január 16-án küldött egy kódolt táviratot a mexikói német nagykövetnek (Heinrich von Eckardtnak) azzal a céllal, hogy Carranza mexikói elnök számára továbbítsa.

A távirat szövege így szólt:

„Február elsejétől kezdve korlátlan tengeralattjáró háborút szándékozunk indítani. Mindezek ellenére arra törekszünk, hogy az Egyesült Államok maradjon semleges. Ha ez nem következik be, mi szövetséget ajánlunk Mexikónak az alábbi alapon: harcoljunk együtt, teremtsük meg a békét együtt, nagyvonalú

pénzügyi segítségünk és megértésünk arra vonatkozóan, hogy Mexikó vissza akarja szerezni elvesztett területeit Texasban, Új-Mexikóban és Arizonában. Az egyezmény részleteinek kidolgozását Önre [von Eckardt] bizzuk. Ön fogja informálni az Elnököt a fentiekről a legnagyobb titoktartás mellett azonnal, amint a háború az Egyesült Államokkal bekövetkezik és javasolja neki, hogy saját kezdeményezésre hívja meg Japánt azzal a céllal, hogy azonnal csatlakozzon ehhez a tervhez és ugyanakkor legyen közvetítő Japán és köztünk. Kérem, hogy hívja fel az Elnök figyelmét arra a tényre, hogy tengeralattjáróink kíméletlen használata előrevetíti azt, hogy Anglia néhány hónap múlva békére kényszerül.”
Aláírás: Zimmermann (Contreras–Tamayo, 1976; 281, illetve Zimmermann Telegram Wikipedia)

A Zimmermann-számjeltávírat és angol, német, spanyol nyelvű megfejtései.

Forrás: Zimmermann-távírat (en.wikipedia.org/wiki/Zimmermann_Telegram)

Angol nyelvű változat:

We intend to begin on the 1st of February unrestricted submarine warfare. We shall endeavor in spite of this to keep the United States of America neutral. In the event of this not succeeding, we make Mexico a proposal of alliance on the following basis: make war together, make peace together, generous financial support and an understanding on our part that Mexico is to reconquer the lost territory in Texas, New Mexico and Arizona. The settlement in detail is left to you. You will inform the President of the above most secretly as soon as the outbreak of war with the United States of America is certain and add the suggestion that he should, on his own initiative, invite Japan to immediate adherence

and at the same time mediate between Japan and ourselves. Please call the President's attention to the fact that the ruthless employment of our submarines now offers the prospect of compelling England in a few months to make peace. Signed, Zimmermann.

(Forrás: http://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Zimmermann_Note)

Német nyelvű változat:

Auswaertiges Amt telegraphiert Januar 16: No. 1 {Nr 1}. Ganz geheim selbst zu entziffern. Wir beabsichtigen am ersten Februar uneingeschraenkt U-Boot Krieg zu beginnen. Es wird versucht werden{,} Vereinigte Staaten von Amerika trotzdem neutral zu erhalten. Fuer den Fall{,} dass dies nicht gelingen sollte, schlagen wir Mexiko auf folgend {folgender} Grundlage Buendnis vor. Gemeinsam Krieg fuehren, Friedensschluss {Friedensschluss}. Reichliche finanziell {finanzielle} Unterstuetzung und Einverstaendnis unsererseits{,} dass Mexiko in Texas, Neu Mexico, Arizona frueher verloren {verlorenes} Gebiet zurueck erobern {erobert}. Regelung im einzelnen Euer Hochwohlgeborene {Eurem Hochwohlgeborenen} ueberlassen. Sie wollen vorstehendes {Vorstehendes} dem Praesident {Praesidenten} streng geheim eroeffnen, sobald Kriegsausbruch mit Vereinigten Staaten feststeht und Anregung hinzufuegen{,} Japan von sich aus zu sofortig {sofortiger} Beitrachtung [Beitratung?] {Beitretung} einzuladen und gleichzeitig zwischen uns und Japan zu vermitteln. Bitte den Praesident {Praesidenten} darauf hinweisen, dass ruecksichtslose {ruecksichtslose} Anwendung unserer U-Boote jetzt Aussicht bietet, England in wenigen Monaten zum Frieden zu zwingen. Empfang bestaetigen. Zimmermann.

(Forrás: http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Zimmermann_Note_Decoded_Ger)

Spanyol nyelvű változat:

Nos proponemos comenzar el primero de febrero la guerra submarina, sin restricción. No obstante, nos esforzaremos para mantener la neutralidad de los Estados Unidos de América.

En caso de no tener éxito, proponemos a México una alianza sobre las siguientes bases: hacer juntos la guerra, declarar juntos la paz; aportaremos abundante ayuda financiera; y el entendimiento por nuestra parte de que México ha de reconquistar el territorio perdido en Nuevo México, Texas y Arizona. Los detalles del acuerdo quedan a su discreción [de Von Eckardt]. Queda usted encargado de informar al presidente [de México] de todo lo antedicho, de la forma más secreta posible, tan pronto como el estallido de la guerra con los Estados Unidos de América sea un hecho seguro. Debe además sugerirle que tome la iniciativa de invitar a Japón a adherirse de forma inmediata a este plan, ofreciéndose al mismo tiempo como mediador entre Japón y nosotros. Haga notar al Presidente que el uso despiadado de nuestros submarinos ya hace previsible que Inglaterra se vea obligada a pedir la paz en los próximos meses. Zimmermann.

(Forrás: es.wikipedia.org/wiki/Telegrama_Zimmermann)

Mexikó geopolitikai helyzete és történelme az USA és Mexikó közötti viszony tükrében

Mexikó és az USA geopolitikai szempontból értelmezett viszonyát már a németek előtt a franciák is értékelték. III. Napóleon a XIX. század közepén egy nagy, francia központú birodalomról álmódott, de nem gyarmatbirodalomról, hanem egy francia „befolyásolási övezetről”. Ennek a „befolyásolási övezetnek” egyik fő területe Latin-Amerika lett volna. Azonban az USA is déli irányban akart terjeszkedni. A francia koncepció szerint egyedül Mexikó lett volna képes megállítani az USA déli irányú előre nyomulását. Ezért volt fontos Franciaország számára Mexikó megszerzése, mert ennek révén tudná Franciaország biztosítani befolyását Közép-Amerikában, amely délre kisugározva lehetőséget nyitna a francia kereskedelemnek és nélkülözhetetlen nyersanyaggal látná el a francia ipart. „Így tehát politikai, ipari és kereskedelmi érdekünk arra kötelez, hogy bevonuljunk Mexikóba, határozottan kítűzve ott a zászlónkat és megalapítva ott egy monarchiát” (Garfias, 1980; 62–63).

III. Napóleon geopolitikai szempontból egy sajátos „befolyásolási övezetben” gondolkodott, amely az USA és Mexikó közötti ellentétekre és különleges viszonyokra épített. (III. Napóleon terve azonban csődöt mondott, mert a franciák által Mexikó trónjára ültetett Habsburg Miksának nem sikerült stabilizálni a mexikói belpolitikai viszonyokat, a francia csapatok kivonulása után képtelen volt megvédeni trónját, és háromévi uralkodás után 1867-ben kivégezték (Castelot, 1977).

A mexikói–USA kapcsolatok a történelem folyamán gyakran igen viharosak voltak. A Zimmermann távirat nem kis részben erre a „*se veled, se nélküled*” történelmi múltra és a mexikói nacionalizmus felébresztésére is alapult.

1824-ben Mexikó köztársaság lett. Elfogadták az Alkotmányt, amely szerint Mexikó föderális (szövetségi) állammá vált, amelynek neve: Mexikói Egyesült Államok (Estados Unidos Mexicanos). Az USA Alkotmányát tekintették mintának (Gonzalbo–Martínez, 2004, 152). Ennek alapján ez az Alkotmány is tartalmazta a hatalmi ágak megosztását, az emberi jogokat és az egyes tagállamok autonómiáját. Az Alkotmány garantálta az egyetlen hivatalos vallást: a római katolikus vallást. (A köztársaság elnökének is katolikusnak kellett lennie.)

1820 és 1854 közötti időszak a *caudillismo* kora. (A *caudillo* olyan erőteljes személyiség volt, aki katonai erőre támaszkodva uralta a politikai életet.) Ennek a korszaknak Antonio López de Santa Anna volt a kulcsfigurája, aki 11 alkalommal volt Mexikó elnöke és a hadsereg főparancsnoka, így nélküle nem történhetett semmilyen fontos esemény. Santa Annának nem volt szilárd politikai meggyőződése. Mexikóban két többé-kevésbé erős politikai párt alakult ki: a Liberális és a Konzervatív Párt. Santa Anna hol az egyik, hol a másik párt elnökjelöltje volt, de mint a hadsereg főparancsnoka képes volt hatalmát 30 éven keresztül biztosítani.

Mexikó megengedte, hogy angol anyanyelvű farmerek telepedjenek be egyik tagállamába, Texasba, ahol az angolul beszélők aránya hamarosan felülmúlta a spanyolul beszélő lakosokét. Az angolul beszélők viszont egy független Texit követeltek, amelyre válaszul Santa Anna megostromolta seregével az Alamo Missziót, ahol mindenkit megöltek (1836). Két hónap múlva a mexikói hadsereg szenvedett vereséget (San Jacinto-i csata), ahol Santa Anna elnököt is elfogták. 1836-ban Texas kikiáltotta függetlenségét. (A fogoly Santa Anna elnöknek el kellett ismernie Texas függetlenségét). Texas viszont kérte felvételét az USA-ba, amelyet 1845-ben az USA Kongresszusa megszavazott, elfogadva kérésüket, és így Texas az USA tagállama lett.

Mexikó északi határai ezután sem voltak stabilak, mert néhány területről állandó vita folyt és fegyveres harcok voltak a komancs indiánok és Mexikó között, illetve az amerikaiak és a mexikóiak között a határövezetekben. Egy ilyen összetűzés szolgált ürügyül az USA-nak arra, hogy háborút üzenjen Mexikónak (1846). Az USA nem támadta meg az északi területeket, hanem egy flottát küldött Veracruzba 12 000 katonával Winfield Scott tábornok vezetésével. A város néhány hetes ostrom után megadta magát. Santa Anna el akarta zárni a Mexikóváros felé vezető utat, de Cerro Gordo-nál vereséget szenvedett. Ezután Pueblát Mexikó második legnagyobb városát vették be puskalövés nélkül és rövid csata (Chapultepec) után Mexikóváros is kapitulált (1847).

Mexikónak alá kellett írnia a Guadeloupe Hidalgo-i békét (1848), amely meg-alázó feltételeket szabott Mexikónak, azaz át kellett engednie az USA-nak több északi tagállamát, amely ezekért az új államokért 15 millió dollárt fizetett. Ennek következtében Mexikó elvesztette Kaliforniát, Új Mexikót, Arizonát, Nevadát, Utahot, Colorado és Wyoming egy részét. Az ország kétmillió-négyszázezer négyzetkilométert veszített (Villegas–Bernal, 2002). Az új határ Mexikó és az USA között a Rio Grande folyó lett. (Az anektált területeken élő lakosság amerikai állampolgárságot kapott, valamint mindazon polgári jogokat, amelyeket az amerikai állampolgárok élveztek). Kaliforniát két részre osztották, és csak Dél-Kalifornia (Baja California) maradt Mexikóé. Ráadásul Santa Anna elnök eladta a Gadsden Területet az USA-nak (5 millió dollárért), hogy pénzt teremtsen a hadsereg modernizálásához, (de köztudott volt, hogy nagy részét nem a seregre költötték). Ettől az időtől kezdve ezt az időszakot, a területi veszteséget a mexikói történelem szégyenének tekintették, amely minden későbbi időszakban táplálta a mexikói nacionalizmust, a hol nyílt, hol burkolt USA ellenességet. Több esetben erre a nacionalizmus által fűtött USA ellenességre „ját-szottak rá” a külföldi hatalmak álcázva saját érdekeiket. (Ebben az írásban négy alkalmat emelünk ki: az 1846–1848-as USA–mexikói háborút, a francia terveket; Miksa császárságát, a mexikói forradalmat, a Zimmermann-táviratot.)

A mexikói forradalom

A mexikói forradalom története kevésbé ismert Európában, viszont hatása annál nagyobb, főleg Latin-Amerika történetében vitathatatlan. A mexikói forradalom egy társadalmi forradalom volt, mivel elsősorban szociális kérdésekre koncentrált. A mexikói forradalom „valódi forradalom” volt, (amelyben tömegek vettek részt) és nem egy volt a Latin-Amerikában gyakori államcsínyek (coup d'état) közül. (Ulloa–Meyer, 1977)

Miksa császár kivégzése után Benito Juárez lett Mexikó elnöke, akinek halála után (1872) a mexikói hadsereg egyik tábornoka, Porfirio Díaz szerezte meg a hatalmat (1876–1911); (Ruiz–Fierro, 2001). Bár Díaz a liberálisok oldalán harcolt a konzervatívok ellen, diktátorként „uralkodott”. Uralma idején Mexikó ipara, infrastruktúrája (vasúthálózat) gyors ütemben fejlődött. Díaz jelszava az 1876-os választások idején a „Nem újraválasztás!” („No re-election”) volt, ami azt jelentette, hogy Mexikó elnökét csak négy évre választják. De, amikor már hatalmon volt, csak 1880–1884 között, Manuel Gonzales prezidenciális időszakában nem volt elnök, de aztán az maradt 1911-ig. Díaz elnökségét „porfiriato”-nak (Díaz országlásának) hívták.

Ideológiaiul Díaz a pozitívizmusra támaszkodott. A pozitívista eszmék ideológiai hatása nagyon erős volt Mexikóban. A pozitívista jelszó: „Rend és Haladás” megfelelt Díaz céljainak, azaz a gazdasági haladást csak a rend biztosíthatja. Díaz elnökként a hadsereg főparancsnoka is volt, de ezen kívül paramilitáris fegyveres erőket is hoztak létre (Los Rurales) azért, hogy biztosítsák a „rendet” vidéken, ahol barbár módon kizsákmányolták a peonok millióit, akik a nagybirtokon (hacienda) dolgoztak. Az indián földközösségek (ejido) földjét a nagybirtokosok elvették és a parasztokat arra kényszerítették, hogy éhbérért ott dolgozzanak.

1910-ben Díaz ismét indult az elnökválasztáson. Ellenfele Francisco Madero, gazdag földbirtokos, akinek a jelszava a következő volt: „valós választást, nem újraválasztást”. A hivatalos eredmény alapján Díaz nyert a választáson. De, Madero és hívei választási csalásról beszéltek, és felkelésre tettek közzé felhívást (1910. november 20-án). A San Luis Potosi Tervezetben Madero megígérte, hogy a földbirtokosoktól visszaveszik a földet, és visszaadják a parasztoknak. Amikor azonban elnök lett, elfeledkezett ígéretéről. A parasztseregek vezetői (Emiliano Zapata, Pancho Villa és Pascual Orozco) elégedetlenek voltak. Madero a régi hadsereget megtartotta, ami nagy hiba volt, mivel Victoriano Huerta, a hadsereg vezetője az amerikai nagykövet (Henry Lane Wilson) támogatásával fellázadt Madero ellen. Maderót megölték és Huerta lett Mexikó diktátor elnöke. Woodrow Wilson hatalomra kerülésével azonban az USA a demokrácia nevében ellenezte Huerta diktatúráját és megtiltotta a fegyver eladását a huertista hadsereg részére. A gerilla-vezérek nem bíztak Huertában, mert nem rendelkezett földreform-tervezettel és a régi rend hívét látták benne.

Venustiano Carranza, Coahuila állam kormányzója, nem ismerte el Huerta elnökségét (1913) és ellenállásra szólított fel. Híveit, az alkotmány híveinek, konstitucionalistáknak nevezték. Mexikó népének többsége Huertát bitorlónak tekintette, és hajlandó volt fegyvert fogni ellene. 1913-tól az USA sem ismerte el Huerta kormányát, és az elnök Woodrow Wilson visszahívta nagykövetét Mexikóból. (Nunes, 1975, 82.)

1913-ban Carranza publikálta programját, amelyet Guadalupe-i Tervezetnek neveztek. Ebben kifejtette, hogy nem ismeri el Huertát Mexikó elnökének, és felszólította a népet, hogy harcoljon a hatalombitorló Huerta ellen, és így állítsa vissza az alkotmányosságot. Carranza földreformot is ígért. Három konstitucionalista (alkotmányvédő) hadsereg is harcolt Huerta ellen. A központi hadsereget Alvaro Obregón tábornok vezette. Két parasztvezér jelentett igen erős fegyveres Huerta-ellenes erőt: északon a villisták (Pancho Villa hívei) harcoltak. Villa egykor farmer volt, majd bandita. 3-400 emberrel kezdett harcolni, de 1913-ban katonáinak száma már meghaladta az 50 000 főt. Ez a hadsereg (Division del Norte) várta Villa parancsait, és a katonák nagy többsége egy darab saját földért harcolt. A másik parasztsereg Morelos államban harcolt Emiliano Zapata vezetésével, aki mesztic volt és a forradalom előtt lótenyésztéssel és ló kereskedelemmel foglalkozott. A Déli Felszabadító Hadsereg katonái nem farmerek (kisparasztok) voltak, hanem a régi földközösségek tagjai, akik vissza akarták kapni a közös földeket (ejido), amelyeket a nagybirtokosok a porfiriato alatt elvettek tőlük. A Déli Felszabadító Hadsereg viszonylag kicsi, de erős katonai egység volt. Nem állandó hadsereg volt, mint Villáé, hanem egy gerillahadsereg, amely a déli államokból (Morelos, Mexico, Puebla, Hidalgo) toborozta harcosait. Zapata oldalán néhány anarchista is harcolt (Antonio Díaz Soto y Gama), akik kisegítették Zapatát a Carranzával folytatott ideológiai vitákban. Az Alaya-i Tervezet volt a zapatista hadsereg programja, amelyben követeléseik között a legfontosabb a földre-

form volt. Ebben aláhúzták az ejidók visszajuttatásának fontosságát. 1914 nyarán a forradalmi erők Mexikóváros előtt álltak. Huerta pedig elmenekült.

Carranza kikiáltotta magát Mexikó elnökének, de Villa is és Zapata is ellenezte ezt a lépését, mivel a forradalmi erők korábbi egyezsége alapján egyikük sem lehet elnök. Mivel Villa és Zapata erői is a fővárosban voltak Carranzának bele kellett egyeznie egy törvényhozó hatalom, a Konvent létrehozásába és összehívásába. (Ulloa, 1979) A Konvent Eulalio Gutiérrezt választotta ideiglenes elnökké. Carranza viszont Veracruzba ment, ahol Obregón carranzista hadügyminiszter vezetésével állomásozott a Carranzát támogató hadsereg. Két kormánya lett ekkor Mexikónak („kettős hatalom” alakult ki) az egyik a fővárosban a Konvent, amelyet Villa és Zapata serege támogatott a másik a Carranza kormány Veracruzban. Obregón megtámadta Villa seregét és a celayai csatákban döntő vereséget mért rá 1915-ben. (Anguiano, 2005)

Az USA kormánya de facto hivatalos kormányként ismerte el a Carranza-kormányt, amely bár kinyilvánította Mexikó semlegességét az I. világháborúban, „kokettált” a németekkel is (megengedte német katonai tanácsadók tevékenységét és német befektetőket bátorított).

Villa az USA-t vádolta Carranza megsegítéséért, és bosszúból megtámadott egy amerikai várost, Columbut (Új-Mexikó), ahol néhány embert megölt (1916). Az USA Carranzát ismerte el Mexikó elnökének, és az USA elnöke (Wilson) büntető expedíciót indított Villa ellen J. Pershing tábornok vezetésével. De Villát nem tudták elfogni, hiába üldözte őt Pershing 5000 katonája. Carranza, hogy megnyerje a nép támogatását, kiadta a földreformról és társadalmi intézkedésekről szóló dekrétumait.

Carranzát 1917-ben Mexikó elnökévé választották (az USA immár de jure kormánynak is elismerte) és megjelent a Carranza-féle Alkotmány, amely kiegészítésekkel ma is érvényben van. (Constitución, 1917) Az Alkotmányban Carranza kinyilvánította, hogy az állam rendelkezik olyan jogokkal, hogy elkobozzon földet a nagybirtokosoktól és kiossa azt a parasztok között. Rögzítette a munkások szervezkedési jogát, csökkentette a Katolikus Egyház jogait például az oktatás terén. Az Alkotmány kimondta, hogy Mexikóban a föld kincseinek elsődleges tulajdonosa az állam. Ez lehetővé tette az államosításokat, amelyek érzékenyen érintettek észak-amerikai érdekeket, konfliktusokat okozva az USA és Mexikó között.

1919-ben Zapatát törbe csalták és megölték, amelyért a nép és Zapata hívei Carranzát okolták. 1920-ban Obregón fellázadt Carranza ellen, pedig korábban hadügyminiszter volt Carranza kormányában. Carranza elmenekült a fővárosból, de a felkelők (Obregón, Plutarco Calles, Adolfo de la Huerta) ügynökei megölték. Az elnökválasztáson Obregón meggyőző többséggel nyert és egy pacifikált Mexikó elnöke lett (1920–1924). Villát, aki birtokára vonult vissza, szintén megölték (1923). („A forradalom felfalja gyermekeit”).

A Zimmermann-távirat következménye

Mexikóban Carranza elnök egy katonai bizottságot hozott létre, azzal a szándékkal, hogy kivizsgálják a lehetőségeket, különös tekintettel az elvesztett területek visszaszerzésének esélyeire.

A bizottság az alábbi következtetésekre jutott:

1. A mexikói hadsereg lényegesen gyengébb, mint az USA hadserege

2. A németek által felajánlott „nagyvonalú pénzügyi segítség” túlságosan is jó, ahhoz, hogy igaz legyen – vélte a bizottság (arra hivatkozva, hogy amikor 1916-ban Carranza egy új mexikói bank alapításához akart Németországtól pénzt kérni, Németország képtelennek bizonyult Mexikó rendelkezésére bocsájtani a kért összeget)
3. Ha valamilyen szerencse által Mexikónak sikerülne visszaszerezni az elvesztett területeket, megoldhatatlannak látszó feladatnak bizonyulna a túlnyomórészt már angol nyelvű és nagyrészt felfegyverzett lakosság „kezelése”.
4. Az ABC államok (Argentína, Brazília, Chile) valamint Mexikó és az USA által létrehozott Niagara Falls-i békeszerződés is megtiltotta az USA és Mexikó közötti fegyveres konfliktust az amerikai kontinens békéje érdekében. (en.wikipedia.org/wiki/Zimmermann_Telegram)

A fentiekhez hozzátehetjük a következőket. Valóban nagy volt a különbség Mexikó és az USA katonai potenciálja között. Becslések szerint az USA 4-4,5 milliós hadsereget volt képes kiállítani (1918-ban 2 000 000 katonája harcolt Európában) és azt a kor színvonalán felszerelni, ellátni. Ezzel szemben mexikói oldalon – ha a polgárháborúban harcoló seregek létszámát összeadjuk – 200-250 000 katona állt fegyverben.

Ráadásul Mexikó fegyverimportra szorult, míg az USA az egyik legjelentősebb fegyverexportőr volt. A németek sürgették a mexikói–német szövetség „késelem nélküli” megkötését (Thimothy–Bazant–Katz, 2001, 193), mert úgy vélték, hogy az új „carranzista” alkotmány kiélezi a konfliktust Mexikó és az USA között. Ebben a németek nem tévedtek. Ugyanis az 1917. február 5-én nyilvánosságra hozott alkotmány 27. paragrafusa szerint a föld méhének kincsei az államot illették. Ez sértette az amerikai olaj- és bányavállalatok érdekeit.

Carranza valóban „kokettált” a németekkel, de a „németbarátságot” csak zsarolási tényezőnek tekintette és hamarosan megállapodásra jutott az amerikai vállalatokkal. Bár tény az is, hogy Mexikó garantálta a német befektetések biztonságát.

1917-ben véget ért a mexikói forradalom és polgárháború. Carranzát immár alkotmányosan is elnökké választották. Az USA is elismerte de jure kormányt az USA Carranza-kormányt. Az országban azonban még gerillaharcok folytak Villa és Zapata vezetésével. Bár 1917-ben a gerillák már nem jelentettek jelentős erőt, de Carranzának azzal is számolnia kellett, hogy ha a hivatalos Mexikó megtámadja az USA-t, akkor a hátszágban felélénkülnek a Carranza elleni támadások. Mexikó megtartotta semlegességét az első világháború további időszakában és nem kötött szövetséget Németországgal. Ez következett egyébként Carranza külpolitikai doktrínájából is. Ennek elemei: be nem avatkozás más országok belügyeibe, minden ország egyenlő, nem elfogadható a gyenge országokkal szembeni nyomásgyakorlás, nem szabad a Monroe-doktrínát arra használni, hogy beleavatkozhassanak a latin-amerikai országok belügyeibe, szolidaritás a latin-amerikai országok között, szövetségek létrehozása a latin-amerikai országok között. (Vázquez–Meyer, 1995, 146–147; Macauley, 2004, 80)

A Carranza-doktrínából kiviláglik, hogy Carranza elsősorban a latin-amerikai országok együttműködésére, szolidaritására számított mintegy biztosítékként az USA ellen. 1914-ben, amikor az észak-amerikaiak megtámadták a legfontosabb mexikói kikötőt, Veracruz az ABC államok által aláírt Niagara Falls-i béke elérte, hogy az amerikaiak kivonuljanak. Az USA számára a Zimmermann-távirat után az volt a fontos, hogy Mexikó semleges maradjon és ne kössön egyezséget a németekkel. Vé-

leményünk szerint egy esetleges mexikói támadástól az USA nem tartott, különösen az után, hogy Villa vereséget szenvedett és az amerikai büntető expedíció sem váltott ki olyan heves Amerika-ellenes nacionalista hullámot, mint azt Villa várta.

Az USA-ban Wilson amerikai elnök 1917. február 3-án megszakította a diplomáciai kapcsolatot Berlinnel. Március 1-én Wilson nyilvánosságra hozta a Zimmermann-táviratot, amely nagy felháborodást keltett az amerikaiak körében, és erősítette azokat az erőket, amelyek a háborúba való belépést szorgalmazták. Bár felmerült az is, hogy hamisítvány, vagy hogy nem is létezik az ominózus távirat. Maga Zimmermann cáfolta a kételkedőket, kijelentve hogy a távirat valódi (en.wikipedia.org/wiki/Zimmermann_Telegram).

1917. április 6-án az USA hadat üzent Németországnak.

Irodalomjegyzék

- Anguiano, Ayala Armando (2005): *La epopeya de México. De Juárez al PRI*. Fondo de Cultura Económica, México
- Castelot, André (1977): *Maximilien et Charlotte du Mexique; la tragédie de l'ambition*. Libr.Académique Perrin, Paris
- Constitución *Política de los Estados Unidos Mexicanos de 1917*. Librerías Teocalli, 1980.
- Contreras, Mario – Tamayo, Jesús (1976): *México en el siglo XX. Textos y documentos*. UNAM, México
- Gonzalbo, Oablo – Martínez, García et al.(2004): *Nueva Historia Mínima de México*. El Colegio de México, México
- Garfías, Luis (1980): *La intervención francesa en México*. Panorama Ed., México
- Horváth Gyula (2008): III. Napóleon és Habsburg Miksa kalandja Mexikóban. *Mediterrán Világ* 15–28. p.
- Macauley, Luis (2004): *Venustiano Carranza*. Grupo Editorial Tomo, México
- Ruíz, Genaro – Fierro María et al. (2001): *Historia de México moderno y contemporáneo*. Universidad Autónoma Chapingo
- Tarján M. Tamás (2014): 1915. május 1. A Lusitania elindul utolsó útjára. *Rubiconline*, 2014. december 27.
- Timothy Anna – Jan Bazant – Friedrich Katz et al. (2001): *Historia de México*. Crítica, Barcelona.
- Ulloa, Berta (1979): *La revolución escindida 1914–1917*. El Colegio de México, México
- Ulloa, Berta – Meyer, Lorenzo et al. (1977): *Historia General de México*, Tomo IV. El Colegio de México, México
- Vázquez, Zoraida Josefina – Meyer Lorenzo (1995): *México frente a Estados Unidos. Un ensayo histórico, 1776–2000*. Fondo de Cultura Económica, México
- Villegas, Daniel – Bernal, Ignacio (2004): *Mexikó rövid története*. Eötvös József Kiadó, Budapest.
- Zimmermann Telegram (Wikipedia, file:///F:/ZIMM-8-ERED-SZÁMJEL.html)

Adalékok az 1939-es szovjet–német megnemtámadási szerződés megszületésének körülményeihez I.

Kolontári Attila*

Abstract **On the Circumstances of the Birth of the Soviet-German Non-Aggression Pact. Part One.** The present article examines the main aspects and preliminaries that had led to the signature of this debatable Pact. The present, first part of the article examines the Soviet steps and the criteria based on which they made their decision between the possible alternatives – from the aspects of collective security and isolationism, a class-based approach to international processes and the perception of the capitalist environment. The article provides a detailed examination of British–French–Soviet political and military negotiations, it analyzes the parties' negotiating strategies and the causes of the failure. The second part of the article, containing a detailed description of the German-Soviet relations of 1939 and of the circumstances of concluding the Pact, is to be published in the next thematic issue of the Acta.

Keywords Soviet-German non-aggression treaty, collective security, Soviet isolationism, pre-war crisis, Soviet–British–French political and military negotiations, Stalin, Litvinov, Molotov, Zhdanov, Voroshilov

Egy paktum utóélete

A többnyire a köztudatban „Molotov–Ribbentrop-paktumként” emlegetett megállapodás, annak titkos záradéka (Közép- és Kelet-Európa felosztása Moszkva és Berlin között) évtizedek óta szaktudományos és politikai viták kereszttüzében állnak.¹ Különösen a sztálini vezetés lépéseinek értelmezésében mutatkoznak nézeteltérések, igaz, ebben az államszocialista időszak ideológiai indoktrinációjának maradványai is komoly szerepet játszanak. Az 1948-ban kiadott, hírhedt *Falszifikatori isztorii. Isztoricseszakaja szpravka* (a cím hozzávetőleges magyar fordítása: „A történelem meghamisítói. Történelmi tájékoztató”) című brosúra hivatalos dogmává merevedett kinyilatkoztatásai hosszú időre meghatározták azokat a kereteket, amelyeken belül

* Kaposvári Egyetem, Pedagógiai Kar
Email: kolontari.attila@ke.hu

¹ A témakört övező politikai és ideológiai indíttatású polémiáknak kiváló áttekintését adja: Harsányi Iván: A második világháború kirobbanásának előzményeiről folyó vitákhoz. In: Fölbolydult világ. [Budapest], Magyar Lajos Alapítvány, 2014. 71–96. old.

tárgyalni lehetett a problémakört.² A kiadvány a hidegháború éleződő légkörében „válasz” volt az amerikaiak által közzétett *Náci–szovjet kapcsolatok 1939–1941*³ című dokumentumgyűjteményre. Az amerikai és brit hadsereg kezére került német külügyi iratokból összeállított válogatást egy hasonló, de ellenkező előjelű is követte Moszkva részéről.⁴

A szovjet kiadványok a téma interpretációját a náci agresszor, a náciknak a Szovjetunió ellen uszításán ármánykodó imperialista Nagy-Britannia és Franciaország, valamint a békeszerető, a béke megőrzésén őszintén munkálkodó Szovjetunió koordinátarendszerébe szorították. Az értelmezés három alapállításából az első vitathatatlan. A másodiknak van igazságtartalma, de ebben a kontextusban erős árnyalásra szorul. A harmadiknak pedig nem sok köze van a történeti valósághoz. Nem képezheti vita tárgyát, hogy a Harmadik Birodalom komoly fenyegetést jelentett az európai és az egyetemes emberi kultúrára, illetve súlyos biztonságpolitikai kihívást egy sor országra, többek között a Szovjetunióra is (a vizsgált időszakban a szovjet külpolitika egyik alapvető feladata volt, hogy erre a kihívásra megfelelő választ találjon). A történészszakmának és a történészeknek határozottan vissza kell utasítaniuk mindenféle, a náci rendszer agresszor és agresszív jellegének megkérdőjelezésére irányuló kísérletet.

A második ponthoz: kétségtelen, hogy mind Nagy-Britanniában, mind Franciaországban nem kevesen voltak az ún. „megbékítési politika” hívei, akik úgy gondolták, hogy az éppen aktuális német kívánságok kielégítésével Hitlert meg lehet fékezni. Itt mindenekelőtt Neville Chamberlain és külügyminisztere, Lord Edward Halifax politikáját kell megemlíteni. Utóbbi Hitler Londonban tartózkodó adjutánsa előtt egyenesen arra a kijelentésre ragadtatta magát, hogy „*életének legszebb pillanata lenne, ha a Führer hivatalos londoni látogatása során a királlyal végighajtana a Mall-on.*”⁵ 1938–1939 folyamán a brit politika két olyan megállapodást is kötött, amely nem alaptalanul nyugtalanította Moszkvát. Az egyik a sokat emlegetett müncheni egyezmény volt, amely Chamberlain hangzatos kijelentése ellenére nem egy emberöltőre, de egy esztendőre sem biztosította a békét Európában. A másik – erre kevésbé szoktak hivatkozni a magyar szakirodalomban – a japán külügyminiszter és a tokiói brit nagykövet által szignált, úgynevezett Arita–Craigie egyezmény, amely elismerte a japán haderő kínai tartózkodásának létjogosultságát. Történt ez olyan időpontban, 1939 júliusában, amikor a Vörös Hadsereg egységei a Távolságon harcba álltak a japánokkal, Moszkvában pedig kölcsönös segítségnyújtási paktum megkötéséről zajlottak brit–francia–szovjet tárgyalások.⁶

A két megállapodással kapcsolatban szovjet és orosz történészek (és nyomukban mások) előszeretettel hangsúlyozzák, hogy ezzel a britek (és velük együtt a franciák)

² A broszúra szövegét lásd pl. <http://militera.lib.ru/research/false/01.html>

³ *Nazi–Soviet Relations, 1939–1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office.* Washington, 1948. (<http://militera.lib.ru/docs/da/nsr/index.html>.) Először ebben közzéték a meg nem támadási megállapodás érdekszférákat elhatároló titkos záradékát, melynek létezését a szovjet propaganda még évtizedekig tagadta.

⁴ Dokumenti i matyeriali kanuna vtoroj mirovoj vojny. I–II. (a továbbiakban: Arhiv Dirksena) Moszkva, Minyisztyersztvo inosztrannih gyel SZSZSZR, 1948. A „Dirksen-archívumként” is emlegetett kiadvány a volt német követ, Herbert von Dirksen szovjet kézre került iratanyagából közzétett válogatás.

⁵ Arhiv Dirksena, 1948. 179. Mall – a Buckingham-palotához vezető sugárút Londonban.

⁶ Harsányi, 2014. 78.

a német és japán expanziót szerették volna a Szovjetunió irányába terelni. Ez a megállapítás vitathatatlanul tartalmaz némi részizgazságot. Hiba volna azonban figyelmen kívül hagyni számos fontos további körülményt és kizárólag ebből levezetni, illetve az erre való reakcióként értékelni a német–szovjet meg nem támadási megállapodás megkötését. Kétségtelen, hogy az európai politika porondján a nagyhatalmak között az 1930-as évek második felében bonyolult pókerjátszma folyt, melynek során mindegyik fél a saját érdekeit, céljait követte, és a szereplők mindegyikének alapos oka volt a másik féllel szembeni bizalmatlanságra. A hatalmi, ideológiai, geopolitikai, törekvések rengetegében éppen a világbéke megmentésének ügye sikkadt el (amennyiben tényleg a béke világméreteken történő megőrzésére gondolunk).⁷ A „pókerjátszmát” és a közelgő háború kezdeti szakaszával kapcsolatos szovjet elképzeléseket vizsgálva bizvást egyetérthetünk Sabine Dullin megállapításával: „*A Szovjetunió, más európai hatalmakhoz hasonlóan, igyekezett elkerülni a háborúban való részvételt, még akár más országok közötti háború árán is.*”⁸

Kollektív biztonság és izolacionizmus a szovjet külpolitikában

A kollektív biztonság rendszere gyakorlatilag már megszületésének pillanatában kudarcra volt ítélve. Az eredeti elképzelés szerint a Szovjetunió, Lengyelország, Németország, Csehszlovákia, Finnország, Észtország, Lettország és Litvánia az egyezményben kötelezték volna magukat arra, hogy a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya alapján segítséget nyújtanak egymásnak, ha bármelyiküket nem provokált támadás érné. Ezzel egyidejűleg a Szovjetunió garantálta volna a locarnói szerződést, Franciaország pedig a keleti paktumot.⁹ A „Keleti Locarno” néven is emlegetett, francia kezdeményezésre, a szovjet diplomácia hathatós támogatásával tető alá hozni kívánt „konzultációs és kölcsönös segítségnyújtási regionális paktum” számos érintett, mindenekelőtt Berlin és Varsó ellenállása miatt nem valósult meg.

De még a paktum helyébe lépő francia–csehszlovák–szovjet kétoldalú segítségnyújtási szerződések is nehézkesen születtek meg, gyakorlati alkalmazásuk előtt pedig számos akadály tornyosult. A tényleges katonai segítségnyújtást több körülmény nehezítette. Ezek egy része földrajzi adottság volt, mint például a közös szovjet–csehszlovák határ hiánya. Más részük abból adódott, hogy mindegyik fél másképp értelmezte a szerződést, más-más prioritásokat követett. Leginkább a csehek szerettek volna olyan szoros együttműködést, ahol sem Párizs, sem Moszkva nem tudnak kibújni vállalt kötelezettségeik alól, hiszen számukra a világbéke megőrzésének ügye Csehszlovákia határainak védelmével és a háború utáni status quo fenntartásával volt azonos. Franciaországban nem kevesen voltak, aki a szovjetekkel való megállapodást nem önmagában, új biztonsági rendszerként értelmezték, hanem olyan nyomásgyakorló eszköznek tekintették, amelynek segítségével Hitlert nagyobb engedékenységre lehet szorítani a francia–német kapcsolatok javítása terén. A sztálini Szovjetunióval

⁷ A szovjet–német meg nem támadási megállapodáshoz vezető utat mutatja be egy nagyhatalmi pókerjátszma-ként a kártyajáték szabályai, szóhasználata és logikája segítségével Ungváry Krisztián: „Egy pókerjátszma vége I. A Molotov–Ribbentrop-paktum” című írása a *Rubicon* 2011/6. számában, 4–21. old.

⁸ Dullin, Sabine: *Sztalin i ego gyiplomati. Szovjetszkij Szozuz i Jevropa 1930–1939. gg.* Moszkva, ROSSZPEN, 2009. 231. old.

⁹ Hegedüs Gyula: *Történelmi dokumentumok lexikona.* Bp. 2000. 121. old.

szembeni bizalmatlanság végig jelen volt a francia politikában.¹⁰ Mivel Párizs legfontosabb szövetségeseinek mégiscsak London számított, a Neville Chamberlain nevével fémjelzett „megbékítési politika” a korszak nagy részében komoly alternatívája volt a szovjetekkel való szövetségnek.

A másik oldalról Moszkva sem volt hajlandó olyan egyoldalú elköteleződésre, amely jelentős mértékben csökkentette volna manőverezési szabadságát Párizs és Berlin között. A szovjet–csehszlovák megállapodáshoz csatolt jegyzőkönyv 2. cikkelye egyértelműen ennek a politikának a jegyében fogant: „*Egyidejűleg mindkét Kormány elismeri, hogy a kölcsönös segítségnyújtási kötelezettség közöttük a jelen szerződésben meghatározott feltételek mellett csak akkor lép életbe, ha a megtámadott félnek Franciaország is segítséget nyújt.*”¹¹ Szovjetunió tehát csak akkor köteles segítséget nyújtani Csehszlovákia számára egy német támadás esetén, ha ezt előzőleg Franciaország is megteszi, tehát ha a konfliktus európai méretű háborúvá szélesedik.¹²

Ezen túlmenően a szovjetek a szerződések aláírását és ratifikációját követően sem siettek a Prágával szembeni segítségnyújtási kötelezettséget konkrét katonai tartalommal megtölteni. 1936 novemberében a Vörös Hadsereg vezérkara határozottan visszautasította a csehszlovák katonai vezetésnek a stratégiai együttműködés kidolgozására irányuló javaslatát.¹³ Az eddig nyilvánosságra került dokumentumok alapján a haditechnikai együttműködés is jelképesnek tekinthető. Az egymáshoz utazó katonai delegációk eredménytelenül vagy jelentéktelen részeredményekkel tértek haza. A szovjetek elsősorban hegyi lövegeket vásároltak a Skoda Műveknél, ezek mennyisége alkalmanként nem haladta meg néhány üteg szükségletét, tehát olyan kis tételt jelentettek, melyek gazdaságilag az egész ügyletet ráfizetéssé tették.¹⁴ A szovjet katonai, politikai bürokrácia útvesztőiben ugyancsak elhalt az a kezdeményezés, hogy katonatiszteket, hadmérnököket vezényeljenek egymás alakulataihoz, hadiüzemeibe.

Nem volt felhőtlen a Franciaországhoz fűződő viszony sem, erről a szovjet vezetésen belül egyre gyakrabban nyilatkoztak úgy, hogy az nem olyan, amilyennek a szövetségesek között lennie kellene. A legtöbb aktuális külpolitikai kérdésben eltért Párizs és Moszkva álláspontja. Ez legmarkánsabban a spanyolországi polgárháború, illetve a „benemavatkozási politika” kapcsán mutatkozott meg. 1938 januárjában Andrej Zsdanov a Legfelsőbb Tanács ülészakán elmondott beszédében egyenesen azzal vádolta meg Franciaországot, hogy területén szovjetellenes terrorista csoportokat tűr meg és támogat, és kétélyeit fejezte ki a szovjet–francia együttműködés célszerűségével kapcsolatban.¹⁵

¹⁰ Vlagyimir Patyomkin párizsi követ alig egy hónappal a szovjet–francia egyezmény ratifikációját követően arról számolt be Nyikolaj Kresztyinszkijnek, hogy Franciaországban a Szovjetuniót megbízhatatlan szövetségeseznek tartják, sőt hallhatók olyan hangok is, miszerint a Szovjetunió szándékosan taszítja az európai államokat a háború felé, így készítve elő a világorradalmat, a döntő pillanatban pedig majd cserbenhagyja Franciaországot. Dokumenti Vnyesnyej Polityiki SZSZSZR. Moszkva, 1974. 19. kötet 194. old.

¹¹ Dokumenti Vnyesnyej Polityiki SZSZSZR 18. kötet, Moszkva, 1973. 336. old.

¹² Ken, Oleg: Csehszlovákija v polityike Moszkvi. In: Rosszija XXI. 1996/11–12. sz. 105–111. old.

¹³ Dokumenti i matyeriali po isztorii szovjetszko-csehszlovackih otnosenij. (A továbbiakban DIM 1978.) 3. kötet, Moszkva, 1978. 285. old.

¹⁴ Ken, Oleg: Csehszlovákija v polityike Moszkvi. In: Rosszija XXI. 1997/1–2. sz. 70–72. old.

¹⁵ Dullin, 2009. 219. old. Zsdanov terrorista csoportok alatt a Franciaországban lévő különböző orosz fémremigráns szervezeteket értette, melyek nagy része egyáltalán nem folytatott

A döntő azonban Sztálin pozíciója volt a kérdésben. Az orosz történeti szakirodalom felhívja a figyelmet arra, hogy a Litvinov által gyakran használt, a szovjet külpolitika vezérfonalának számító „kollektív biztonság” kifejezés Sztálin beszédeiben és írásaiban nem fordul elő: „Sztálin a nemzetközi helyzet megítélését továbbra is osztályszempontoknak rendelte alá. A világban zajló változásokat nem a fasiszmus-antifasiszmus nézőpontjából szemlélte, hanem a hagyományos séma alapján a két világrendszer, a szocializmus és a kapitalizmus küzdelmeként értékelte.” „Sztálin számára a kollektív biztonság politikája nem stratégiai irányvonal volt, hanem taktikai manőver.”¹⁶

A nyugati hatalmak, melyek maguk is folytattak különutas próbálkozásokat Hitlerrel, élénk figyelemmel követték a szovjet politika rezdüléseit. 1938 februárjában a párt két legfontosabb orgánuma, a *Pravda* és a *Bolsevik* is közölte Sztálin „Válasz Ivanov elvtársnak” című írását. A cikk egy I. F. Ivanov nevű komszomolista propagandista Sztálinhoz írt levelére adott válasz. Ivanovot trockizmus vádjával ki akarták zárni a Komszomolból, mikor egy politikai foglalkozáson Sztálinnak „A leninizmus kérdései” c. művében kifejtett téziseire hivatkozva arról értekezett, hogy a Szovjetunióban a szocializmus győzelme a külső körülmények miatt még nem tekinthető véglegesnek. Ivanov Sztálinhoz fordult segítségért. Már maga a válaszadás ténye is figyelemreméltó, arra utal, hogy Sztálin fontosnak tartotta néhány elméleti, stratégiai kérdés tisztázását. A főtítkár védelmébe vette a levélíró, kifejtette, hogy az ellenséges kapitalista környezet állandó fenyegetést jelent a szocializmus hazájára. A cikkben a főtítkár a Szovjetuniót kívül helyezte az európai „kollektív biztonság” rendszerén, olyan államként mutatta be, amely minden pillanatban ki van téve a kapitalista államok intervenciójának. A fenyegető veszély véglegesen csak a szocializmus világméretű győzelmével szűnik meg, de elengedhetetlen, hogy a munkások legalább néhány országban magukhoz ragadják a hatalmat, illetve egy háborús konfliktus esetén a Szovjetuniót támogassák saját burzsoáziájukkal szemben: „a nemzetközi proletariátus komoly erőfeszítéseit egyesítjük szovjet népünk még komolyabb erőfeszítéseivel. Erősíteni és fejleszteni kell a szovjet proletariátus és a kapitalista országok munkásosztályának internacionalista kapcsolatait. Egy ellenünk irányuló támadás esetére meg kell szervezni, hogy a tőkés országok munkásosztálya segítséget nyújtson a mi munkáságunknak, ahogyan meg kell szervezni, hogy a mi munkásosztályunk is minden lehetséges módon támogassa a kapitalista országok proletariátusát... Egész népünket mozgósított állapotban kell tartani a katonai támadás veszélyével szemben, hogy semmiféle «véletlen esemény», külső ellenségeink semmilyen trükkje ne érjen készületlenül bennünket.” Vagyis a sztálini értelmezésben a Szovjetunió első számú szövetségesei nem Nagy-Britannia és Franciaország, mint szuverén államok és nemzetközi jogalanyok, hanem ezen országok proletariátusa, szemben ezen országok burzsoáziájával. „Magam is azt szeretném, ha... nem volnának a földön olyan kellemetlen dolgok, mint kapitalista környezet, háborús veszély... De sajnos ezek a kellemetlen dolgok továbbra is léteznek.”¹⁷

ilyen tevékenységet, amelyek pedig korábban igen, azok jórészt elhaltak, vezetőiket likvidálták. Az NKVD az orosz fehéremigráció egészét szoros ellenőrzés alatt tartotta, így az semmiféle biztonságpolitikai fenyegetést nem jelentett a Szovjetunióra.

¹⁶ Belouszova, Z. Sz: SZSZSZR v kontyeksztje mezdunarodnih otnoseniy v 1930-h godov. In: Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika 1917–1945. Moszkva, 1992. 141. old.

¹⁷ Pravda, 1938. február 14. illetve Bolsevik, 1938/4. sz. 12–16. old.

A sztálini válaszban megfogalmazott gondolatok minden bizonnyal nem növelték túlzottan a Szovjetunió iránti bizalmat Párizsban és Londonban. Robert Coulondre, Franciaország moszkvai követe a cikk tartalmából azt a következtetést vont le, hogy a főtítkárl előkészíti a talajt a Szovjetunió távoltartásához egy esetleges európai konfliktustól.¹⁸ A diplomáciai karban és a hadseregben lezajlott tisztogatások, az 1937–38-as nagy terror ugyancsak kételyeket ébreszthettek a Szovjetunió, mint szövetséges iránt.

1938 folyamán valóban felerősödtek az izolacionizmus elemei a szovjet külpolitikában. Vlagyimir Patyomkin külügyi népbiztos-helyettes 1938 januárjában a következőket táviratozta Jakov Szuric párizsi szovjet követnek. *„Döntés született a franciákkal szembeni tartózkodó magatartásról, semmiféle bensőséges viszonyt nem tartunk fel velük, és főleg nem teszünk számukra előzetes engedményeket... Franciaországnak szüksége van a Szovjetunióra, mi minden nehézség nélkül megvagyunk a franciák nélkül is.”*¹⁹

Ugyanebben az időben az egyre nagyobb befolyásra szert tevő Andrej Zsdanov, a KB titkára, a Legfelsőbb Tanács Külpolitikai Bizottságának elnöke a bizottság ülésén a legfontosabb külpolitikai feladatnak a szomszédos országokkal való foglalkozást jelölte meg (adatgyűjtést, az érvényben lévő megállapodások áttekintését, határincidensek számba vételét, belpolitikai viszonyok tanulmányozását). Nyugaton a balti államok, Lengyelország és Románia, délen Irán és Afganisztán tartozott a tanulmányozandó országok közé, mivel háború esetén ezen országok határai változhatnak (főleg, ha ugyanazon nép fiai élnek a határ két oldalán).²⁰ Vagyis innen kezdve a Szovjetunió saját biztonságát nem a nyugati hatalmakkal való, amúgy is nehezen alakuló megállapodásban, hanem egyre inkább a *status quo* megváltoztatásában látta.

Az 1938-ban kiéleződött csehszlovák krízis egyik nagy kérdése volt, hogy a konfliktus eszkalációja esetén Párizs és Moszkva eleget tesznek-e segítségnyújtási kötelezettségüknek. Az érintettek kölcsönös bizalmatlansággal szemlélték egymás lépéseit, hiszen önmagában egyik fél sem rendelkezett megnyugtató erőfőlényvel Németországgal szemben. A szovjet és ennek nyomán a kelet-európai országok történetírásában az 1990-es évekig evidenciaként kezelték, hogy a Szovjetunió mindenképpen segítségére kívánt sietni Csehszlovákiának, akár a francia támogatás elmaradása esetén is, a müncheni nagyhatalmi alku, és annak csehszlovák részről történt elfogadása azonban megakadályozta ebben. Az utóbbi évtizedekben azonban az orosz történetírásban árnyaltabb megközelítéssel is találkozhatunk. Ezek szerint nem csak a Szovjetunióknak volt alapja gyanakvással szemlélni a Hitlerrel való megegyezés lehetőségét kereső angol és francia politikusokat, hanem Párizsban sem lehetek maradéktalanul biztosak afelől, hogy Moszkva egy francia–csehszlovák–német katonai összeütközés esetén valóban hajlandó-e és tud-e fegyveres segítséget nyújtani.²¹

1938 őszére mindkét oldalon felerősödtek azok a politikai erők, melyek szerettek volna megszabadulni a kölcsönös segítségnyújtási kötelezettség ódiájától. Chamberlain és Halifax ebben készséggel siettek a franciák segítségére, és tolták őket

¹⁸ Belouszova, 1992. 148. old.

¹⁹ Dullin, 2009. 233. old.

²⁰ Dullin, 2009. 220. old.

²¹ Nadzsafov, D. G: SZSZSZR v poszlemjunhenszkoi Jevrope. In: Otyecsesztvennaja Isztorija, 2000/2. sz., 67–88. old. Belouszova, 1992., Cselisev, I. A: God krizisza: szentyabrj 1938 – szentyabrj 1939. mindkettő In: Szovjetszkaja vnyesznyaja polityika 1917–1945. Poiszki novih podhodov. (Szerk: Nyezszinszkij, L. N. et al.) Moszkva, 1992.

a Hitlerrel való egyezkedés irányába. A francia–szovjet érintkezés pedig egyre inkább „süketek párbeszédére” kezdett hasonlítani. Egyik fél sem volt hajlandó teljes mértékben felfedni kártyáit. Ebből a szempontból kétségtelenül a Szovjetunió volt előnyösebb helyzetben. A franciák sorozatos érdeklődésére, hogy mit tesznek a szovjetek, amennyiben Németország megtámadja Csehszlovákiát, a sztereotip válasz az volt, hogy a szovjeteknek több joga van ezt kérdezni, hiszen a francia segítségnyújtás előfeltétele a szovjet szerepvállalásnak.²² Ezen túlmenően azokat a nehézségeket hangsúlyozták, melyek a csehszlovák–szovjet közös határ hiányából fakadtak, a franciák feladatává téve, hogy ha akarják, érvék el, hogy Lengyelország vagy Románia átengedje területén a szovjet csapatokat.²³

Zdeněk Fierlinger, Csehszlovákia moszkvai követe 1938. szeptember 17-i beszámolójában jó áttekintését adta a felek közötti kölcsönös bizalmatlanságnak. Beszélgetőpartnerei közül Litvinov és Patyomkin kételyeiket fejezték ki a francia segítségnyújtási szándék őszinteségével kapcsolatban, illetve ehhez Litvinov még hozzáfűzte, hogy Románia pozíciójának tisztázása nélkül nehéz megítélni, mit lehet tenni katonailag. A Párizsból visszatérő Robert Coulondre arra panaszkodott, hogy a francia kommunista pár élénk agitációt folytat a kormánynak a munkaidő meghosszabbítására irányuló intézkedései ellen. Nem titkolta, hogy az akció mögött Moszkva kezét sejtí, mivel a szovjet sajtóban az utóbbi időben több, a francia gazdaság- és szociálpolitikát bíráló cikk jelent meg. Coulondre élt a gyanúperrel, hogy a szovjetek a Népszövetségre való hivatkozással tulajdonképpen alibit keresnek, mivel a népszövetségi mechanizmus eddig még minden esetben csődöt mondott.²⁴

Litvinov 1938 folyamán több alkalommal hivatkozott a Népszövetségre, a Népszövetség alapszabályának 10. és 16. cikkelyére, mint olyan eszközre, amely egyedül képes tartalmat adni a kollektív biztonság fogalmának. Előbbi a tagállamok területi épségének és politikai rendszerének tiszteletben tartását és sérthetetlenségét mondta ki. Utóbbi pedig azt, hogy ha a tagállamok valamelyikét támadás éri, akkor azt valamennyi tagállam elleni háborús cselekménynek kell tekinteni, továbbá meghatározta az ilyen esetekben foganatosítható intézkedéseket, a szankciókon keresztül egészen egy közös, szövetségi fegyveres erő felállításáig és alkalmazásáig.²⁵ A müncheni döntés előtti napokban elhangzott népszövetségi beszédeiben azt hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió mindenképpen eleget tesz szerződéses kötelezettségének, amennyiben Franciaország is segítséget nyújt Csehszlovákiának. Ennek hiányában viszont a Szovjetuniót semmiféle felelősség és kötelezettség nem terheli.²⁶

Ezzel kapcsolatban egy mozzanatra mindenképpen érdemes felhívni a figyelmet. A Csehszlovák Kommunista Párt a Komintern vezetésével egyeztetve, és annak utasítására olyan felhívásokat, röplapokat terjesztett a lakosság körében, melyek szerint a Szovjetunió minden körülmények között támogatja Csehszlovákiát, ha az ellenállás fejt ki. „*Mindenkinek, mindenkinek, mindenkinek mondjátok meg: «Legyetek határo-*

²² Dokumenti i matyeriali po isztorii szovjetszko-csehoszlovackih otnosenij. 3. kötet (A továbbiakban DIM) (Szerk.: Poszpelov, P.) Moszkva, Nauka, 1978. 485. old. Litvinov távirata Alekszandrovszkij prágai követnek a francia ideiglenes ügyvivővel folytatott megbeszéléseiről.

²³ DIM 1978. 484. old.

²⁴ DIM, 1978. 498–502. old.

²⁵ Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 40–41., 44–45. old.

²⁶ Pravda, 1938. szeptember 22. és 24-i számok, 1. old.

zottak! Védjétek saját földeteket! A Szovjetunió ingadozás nélkül velünk van!»” „A Szovjetunió azonnal és minden körülmények között fellép, ha Csehszlovákia eltökélten védekezik, és a Szovjetunióhoz fordul segítségért.” „A Vörös Hadsereg várja, mikor hívjuk segítségül!” A jelszavak, felhívások nem egyeztek teljes mértékben a diplomáciai úton Prága tudomására hozott hivatalos megnyilatkozásokkal. Utóbbiakban szó sem volt a Szovjetunió feltétel nélküli segítségéről. Mint tudjuk, végül mind a franciák, mind a britek inkább a Hitlerrel való megegyezés útját keresték, így a Szovjetunió abban a kényelmes helyzetben volt, hogy nem kellett kitergetnie teljesen a kártyáit. Éppen ezért Moszkva valódi szándékainak tisztázása a csehszlovák krízis kapcsán még további kutatásokat igényel.

A kapitalista környezet percepciója

1939 februárjában a kommunista párt legfontosabb elméleti, politikai orgánumának számító *Bolsevik* című újság 4. száma „A nemzetközi helyzet a második világháborúban” címmel közölt cikket egy bizonyos V. Galjanov tollából. A szerző valójában nem volt más, mint Vlagyimir Patyomkin, a külügyi népbiztos helyettese. Már a címből világossá válik a szovjet politikai vezetés azon álláspontja, mely szerint a gyakorlatban már kitört és a világ különböző hadszínterein zajlik a második imperialista világháború. Az írás a kapitalista hatalmakat agresszor (Németország, Olaszország, Japán) és az agresszorokat bátorító (Anglia, Franciaország, Egyesült Államok) államokra osztotta. Utóbbiak legfőbb törekvése – a cikkíró szerint – hogy az agresszorokat a Szovjetunió irányába tereljék. Az agresszorok azonban elsősorban Anglia, Franciaország és az USA érdekeit fenyegetik és – bár szovjetellenes propagandát folytatnak – a Szovjetunióval fenntartott kapcsolataikat nem kívánják rontani. Majd a következő perspektívát vázolta az olvasók elé: *„A második világháború frontja egyre szélesedik. Egyre újabb és újabb népek sodródnak bele a konfliktusba. Az emberiség nagy összecsapások felé tart, melyek kirobbantják a világforradalmat.”* „Ennek a második háborúnak a vége elhozza a régi, kapitalista világ végső pusztulását” amikor *„két malomkő között, a félelmetes, gigászi méreteiben megmutatkozó Szovjetunió és a segítségére siető forradalmi demokrácia ledönthetetlen fala között a kapitalista rendszer maradványai ízzé-porrá zúzódnak.”*²⁷

A Sztálin és legszűkebb köre által kézivezérelt szovjet rendszerben Patyomkin természetesen nem saját gondolatait osztotta meg a lap oldalain. A cikk fontosabb megállapításai visszaköszönnék Sztálin, Zsdanov és mások megnyilatkozásaiban, írásaiban. A helyzetértékelés alapmotívumai már az úgynevezett „Rövid tanfolyam” külpolitikai fejezetében megjelennek. A kiadvány még a müncheni konferencia előtt látott napvilágot, egyes fejezeteit a *Pravda* folyamatosan közölte. A munka tartalmi és stílári elemei fölött a főtítkár szigorú kontrollt gyakorolt, az egyes fejezetek kézíratait maga ellenőrizte, javította.²⁸

²⁷ Galjanov (Patyomkin), V: *Mezsdunarodnaja obsztanovka vtoroj mirovoj vojni*”. In: *Bolsevik*, 1939/4. sz. 49–65. Idézi: Meltyuhov, Mihail: *Upuscennij sansz Sztalina. Szovjetszkij Szozuz i borba za Jevropu 1939–1941.* Moszkva, Vecse, 2002. 47–48.

²⁸ Groszul, Vlagyiszlav: *Kogda nacsalasz Vtoraja mirovaja vojna. Obzor otyecsesztvennoj lityeraturi.* In: *Polityicseszkoje proszvescsenyije.* 2015/1. sz. (<http://www.politpros.com/journal/read/?ID=4122&journal=168>)

A külpolitikai rész egyik legfontosabb alaptézise, hogy a gyakorlatban „a Gibraltártól Sanghajig terjedő hatalmas térségben” „csendben, hadüzenet nélkül” már elkezdődött a második imperialista háború. A szemben álló felek az agresszív és demokratikus hatalmak. Németország, Olaszország és Japán valamennyi akciója, Abesszínia elfoglalása, a spanyol polgárháborúban a falangisták támogatása, a versailles-i békeszerződés katonai klauzuláinak felmondása, az Anschluss, a kínai hadszíntér eseményei mind a demokratikus hatalmak érdekeit sértik. A német lépések célja pedig a Harmadik Birodalom nyugat-európai hegemoniájának megteremtése. A további fejlemények logikai buktatók halmazán keresztül bontakoznak ki. A zajló háború tehát egyértelműen a demokratikus országok ellen folyik. Ez utóbbiak, bár erősebbek az agresszív országoknál, mégis úgy tesznek, mintha a háború őket nem érintené, mossák kezeiket és egymás után adják fel pozícióikat. Ennek magyarázatát abban vélik felfedezni, hogy a demokratikus országok burzsoáziája jobban tart a forradalmi és népi felszabadító mozgalmaktól, mint az agresszív államoktól, melyeknek a munkásmozgalommal szemben alkalmazott elnyomó rendőri politikájával alapvetően egyetértenek. Majd a Sztálin által kedvelt történelmi párhuzamok egyike következik. „Az angol uralkodó körök itt nagyjából ugyanazt a politikát folytatják, mint a cárizmus idején az orosz liberális-monarchista burzsoázia, amely tartott a cári rendszer «szélsőségeitől», de még jobban félt a néptől, ezért a cár győzködésének politikáját folytatta, vagyis összeesküdtek a cárral a nép ellen. Mint ismeretes, az orosz liberális-monarchista burzsoázia súlyos árat fizetett ezért. Feltételezhetően az angol uralkodó körökre és franciaországi és amerikai barátaikra ugyanez a történelmi büntetés vár.”²⁹

Andrej Zsdanov, 1939 márciusában egy leningrádi pártkonferencián a fasizmust a nemzetközi burzsoázia imperialista, agresszív és reakciós megnyilvánulásaként definiálta, majd hozzátette, hogy ez mindenekelőtt Angliát és Franciaországot fenyegeti. A veszély elhárítása érdekében Anglia nagyon szeretné, ha Hitler megtámadná a Szovjetuniót és szeretné egymásra uszítani Moszkvát és Berlint, hogy „mással kapartassa ki a gesztenyét.” A szovjet vezető azonban átlátta ezt az együgyű manővert és „addig gyűjtjük erőinket, amíg leszámolunk Hitlerrel és Mussolinivel és velük együtt, kétségtelenül, Chamberlainnel is.”³⁰

A fenti megállapítások egyfajta esszenciája volt Sztálin beszéde a párt XVIII. kongresszusán, 1939 márciusában. A beszédnek a nemzetközi helyzetet elemző részében megtalálhatjuk az előbb idézett megnyilatkozások kulcsmozzanatait a kapitalizmus általános válságáról, agresszív és nem-agresszív államokról, a ténylegesen zajló második imperialista háborúról, amelynek legfontosabb sajátosságát az adja, hogy az agresszorok elsősorban a nem agresszív-államokat fenyegetik, míg utóbbiak a forradalomtól való félelmükben engedékeny politikájukkal a Szovjetunió felé akarják terelni az agresszorokat. Teszik mindezt annak reményében, hogy aztán majd a háborúban kimerült feleknek a saját békefeltételeiket diktálják. „...ez a nagy és veszélyes politikai játszma, melyet a benemavatózói politika hívei kezdtek, súlyos bukással végződhet számukra.”³¹

²⁹ Isztorija VKP(b). Kratkij Kursz. Moszkva, Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkoj Lityeraturi, 1938. 319. old. (http://www.lib.ru/DIALEKTIKA/kr_vkpb.txt)

³⁰ Meltyuhov, 2002. 48. old.

³¹ Pravda, 1939. március 11. 2–3. old.

A beszédet az érintett nagyhatalmak fővárosaiban próbálták értelmezni, dekódolni. Sir Robert Vansittart, a brit kormány külpolitikai főtanácsadója például megjegyezte Ivan Majszkij londoni követnek, hogy Sztálin szavai az angol politikai körökben kételyeket ébresztettek a Szovjetunió együttműködési szándékait illetően. Winston Churchill szintén a szovjet diplomatának szegezte a kérdést, hogy mindez Moszkva elfordulását jelenti-e a demokráciáktól. Majszkij azzal a frázissal próbálta eloszlatni a kételyeket, miszerint a Szovjetunió mindig kész az együttműködésre, de ehhez az kell, hogy a demokráciák a fecsegés helyett készek legyenek harcolni az agresszorral.³²

A történészeknek meg kell próbálniuk feloldani azt az ellentmondást, ami a Szovjetunió „őszinte és következetes békepolitizálása” a „fasiszta agresszor megfékezésére irányuló törekvései” és a világforradalmat elhozó második nagy imperialista háborúról hangoztatott tézisek között feszült. Ha ugyanis a kettőt összevetjük, akkor vagy azt kell megállapítanunk, hogy a szovjet vezetés a béke megőrzésére irányuló törekvéseivel hátráltatta a világforradalmat, a szocializmus ügyét, vagy azt, hogy a békeszólások csak az „image-politizálás” részét képezték, és a szovjet politikai vezetés egy olyan imperialista háborúban volt érdekelt, melynek kezdeti szakaszából ki-maradhat, és amely a hadviselő országokban, vagy azok egy részében megérleli a helyzetet a társadalmi forradalomra.

A szovjet vezetés gondolkodásmódjához nyújt érdekes adalékot az a belső használatra készült memorandum, amelynek szerzője egy bizonyos V. G. Zolotov volt, és amelyet az egykori párttörténeti levéltár utódintézményében, A. Zsdanov személyi fondjában őriznek. A dokumentum címe: „*Rövid feljegyzés külpolitikánk néhány kérdéséről.*” Dátum nem szerepel rajta, de a szöveggörnyezetből kiderül, hogy az már a Memel-vidék német okkupációja után, de még az 1939-es brit–francia–szovjet tárgyalások közötti időszakban keletkezett, valószínűleg közvetlenül Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztosi kinevezése előtt, 1939 áprilisában, mivel a szerző a Litvinov által vezetett Külügyi Népbiztosság addigi munkájának bírálatával kezdte eszmefuttatását. Ez utóbbiban két komoly hiányosságot látott: 1) Helytelenül értékeli Nagy-Britannia, Franciaország és Németország erejét, szerepét és jelentőségét a nemzetközi politikában. 2) Nem tudják, vagy nem akarják felhasználni az oroszok irányában a szláv népek körében évszázadok óta meglévő szimpátiát és kötődést.

A feljegyzés alaptézise, hogy a Szovjetunió fő ellensége Európában és világszerte nem a hitleri Németország, hanem Nagy-Britannia. „*Az intervenciót, a polgárháborút szovjet földön Anglia szervezte, pénzelte és támogatta, bár katonái alig vettek részt benne. A német fasizmus hírhedt «Drang nach Ostenjét», ha nem is Anglia hozta létre, de bátorítja, mivel érdekelt a mi pusztulásunkban és Németország meggyengülésében.*” Anglia végső célja egy szovjet–német háború kiprovokálása. „*Mivel Anglia a fő ellenségünk, ezért nekünk részletesen kidolgozott haditervvel kell rendelkezniünk vele szemben.*” „*Angliát ütni kell, de angol módra, vagyis más kezével. Anglia nemcsak a mi ellenségünk, de Németország ősi ellensége is.*” Zolotov ezzel a megjegyzéssel lényegében megtalálta a „kezet” is, amivel Nagy-Britanniát „ütni kell”. Mivel a szovjet–német meg nem támadási szerződés aláírásánál rendre a müncheni megállapodásra hivatkoznak, mint kiváltó okra (és ennek kapcsán egy európai szovjetellenes összefogás veszélyére – amit ily módon hátrított el a szovjet diplomácia), nem érdekte-

³² Pozgjejeva, L. V.: Dnyevnyik I. M: Majszkogo. Iz zapiszej o britanszkoy polityike. 1938–1941. g. In: Novaja i novejsaja isztorija. 2001/3. sz. 48. old.

len az eszmefuttatás erre vonatkozó passzusát idézni: „Az ellentétek sokaságától megosztott burzsoá világ most képtelen keresztes hadjáratot szervezni a Szovjet ellen. Nekünk pedig ezen ellentéteket kijátszva gyengíteniük kell a burzsoá államokat.” Ezt követően konkrét recepted ad, miként lehetne az európai hatalmakat egymás ellen uszítani, majd egy ilyen háborúban milyen magatartást kell tanúsítania a Szovjetunió-nak. Mindenekelőtt a Vörös Hadsereget kell erősíteni, fejleszteni, a németek felé meg kell mutatni, hogy a Szovjetunió a világ legerősebb hadseregével, kimeríthetetlen emberi és anyagi tartalékokkal rendelkezik, a vele való háború Németország pusztulását eredményezheti. Az erődemonstrációra a Távol-Keleten időről-időre fellángoló konfliktusokat tartotta a legalkalmasabbnak. Németországban és szövetségeseinél minden eszközzel támogatni kell az angolelleses propagandát, míg az úgynevezett demokratikus országokban a németellenességet kell szítani. „Németországnak Franciaország és Anglia elleni háborúja esetén meg kell ígérni, hogy betartjuk semlegeségünket és biztosítjuk hátországát, a Vörös Hadseregnek a nyugati határra történő felvonultatásával pedig meg kell akadályozni, hogy Lengyelország Anglia oldalán belépjen a konfliktusba.” Majd az eszmefuttatás végén a várható végkifejletet olvashatjuk: „Németország és szövetségeseinek Anglia és Franciaország elleni háborúja eredményeképpen ezen államok a végsőig ki fognak merülni, Európát és a világot proletár és nemzeti felkelések hullámai öntik el, és akkor a Szovjetunió a mérleg serpenyőjébe dobja a Vörös Hadsereg kardját.”³³

A szövegben egyes részeket Zsdanov aláhúzással kiemelt. A dokumentumot megkapta a frissen kinevezett külügyi népbiztos, Vjacseszlav Molotov is. A szerző, Zolotov személyével kapcsolatban több feltételezés is napvilágot látott. Van, aki Zsdanov munkatársának tekinti. A feljegyzés aláírásánál Zolotov a nevének kívül párttagságának keltét (1928), valamint lakcímét és telefonszámát is megadta. Egyesek magát Zsdanovot tartják a levél szerzőjének, mások rámutatnak arra, hogy ilyen horderejű feljegyzés Sztálin előzetes tudta és jóváhagyása nélkül aligha készülhetett volna.³⁴ A „mérleg serpenyőjébe dobott kard” motívuma kísértetiesen megegyezik Sztálinnak az 1925. januári KB-plénumon a hadseregfejlesztés szükségességéről elmondott beszédében használt képhez: „Ha a háború elkezdődik, nem ülhetünk ölbe tett kézzel, hanem nekünk is be kell lépniünk, de utolsóként. És azért lépünk be, hogy a döntő súlyt dobjuk a mérleg serpenyőjébe, amely átbillentheti a mérleg nyelvét.”³⁵ Zsdanovon és Molotovon keresztül a levél tartalmát minden bizonnyal a szovjet csúcsvezetés más tagjai is megismerték.

Bár a külpolitikában, diplomáciában az országok minden esetben lehetséges alternatívákat mérlegelnek, a szakapparátus berkeiben belső használatra eltérő tartalmú tervezetek, dokumentumok szülehetnek, a fenti feljegyzés olyan időpontban készült, amikor a szovjet vezetés elkezdte az „orientáció-váltást” a külpolitikában, megterem-

³³ A dokumentumot ismerteti és hosszabb részleteket idéz belőle: Nadzsafov, Dzsangir: Nacsalo vtoroj mirovoj vojni. O motyivah sztalinszkogo rukovodstva pri zakljucsnyii pakta Molotova–Ribbentropa. In: Vojna i polityika 1939–1941. (Szerk.: Csubarjan, A. O. et al.) Moszkva, Nauka, 2001. 93–94. old. illetve Oszokin, A. N.: Velikaja tajna velikoj otyecsesztvennoj. Glaza otkriti. Moszkva, Vremja, 2013. 13–16. old (az elektronikus változatban) <http://mreadz.com/new/index.php?id=335714&pages=13>

³⁴ Oszokin, 2013. 15. old.

³⁵ Sztálin, J. V.: Szocsinyenyija, 7. kötet, Moszkva, Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Polityicseszkoy Lityeraturi, 1952. 14. old.

tette ennek személyi feltételeit (Litvinov leváltása és Molotov kinevezése³⁶). A Zolotov-feljegyzésben megfogalmazott, más megnyilatkozásokban is visszaköszönő alaptézisek mindenképpen alkalmasak arra, hogy árnyalják a Szovjetunió „őszinte és következetes békepolitikájáról” évtizedekig sulykolt és sugalmazott képet.

A Külügyi Népbiztosság élén lezajlott személyi változások kapcsán az alábbiakra érdemes felhívni a figyelmet. Litvinov menesztése a már évek óta zajló tisztogatási hullám szerves részét képezte. 1939. május 3-án Sztálin körtáviratban értesítette a szovjet külképviseletek vezetőit arról, hogy Litvinov menesztésére a külügyi népbiztos és a Népbiztosok Tanácsának elnöke (Molotov) közötti feloldhatatlan konfliktus, és Litvinov Molotov iránti illojális magatartása miatt került sor.³⁷ Litvinov távozásával nem csak a kollektív biztonság meggyőződéses híve lépett le a szovjet külpolitika porondjáról, de egyben olyan képzett diplomata is, aki éveket töltött külföldön, kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkezett, bizonyos mértékig ismerte és értette is tárgyalópartnerei gondolkodásmódját, képes volt taktikai kérdésekben kompromisszumkészséget és rugalmasságot tanúsítani.³⁸ A szovjet külügyek irányítása ezzel közvetlenül olyan emberek kezébe került (Sztálin, Molotov, Zsdanov – de említhetjük Molotov helyetteseit is a Külügy Népbiztóságon, Andrej Visinszkijt vagy Georgij Gyekanozovot is, akik eddig a sztálini terrorgépezet működtetésében jeleskedtek), akiknek nemhogy diplomáciai tapasztalataik nem voltak, de korábban külföldön is alig jártak, a külvilágról alkotott ismereteik éppen ezért meglehetősen sematikusak, elnagyoltak voltak. Gondolkodásmódjukat nem annyira az együttműködésre, sokkal inkább a szovjet érdekek érvényesítésére irányuló törekvés határozta meg, a tárgyalóasztalnál inkább diktálni akartak, mint megállapodni.

Szovjet–brit–francia tárgyalások 1939 tavaszán, nyarán

1939. március 15-ét, Csehország német megszállását és a maradék csehszlovák államiság felszámolását követően ismét megélné a információcsere London, Párizs és Moszkva között. Mindegyik fél szeretne volna tudni, mit tesz a másik Németország további terjeszkedése esetén. Azt előre borítékolni lehetett, hogy a következő ütközési pont Danzig és a korridor kérdése lesz, a hitleri agresszió következő célpontja pedig

³⁶ Makszim Litvinov leváltásával kapcsolatban von Tippelskrich követségi tanácsos, ideiglenes ügyvivő azt jelentette Berlinbe, hogy annak oka a külügyi népbiztos tárgyalásaival [a nyugati hatalmakkal – K. A.] kapcsolatos elégedetlenség Sztálin részéről. Sztálin – folytatódik az eszmefuttatás – bizalmatlanságot és gyűlöletet táplál az őt körülvevő kapitalista környezet egészével szemben, a legutóbbi pártkongresszuson ragaszkodott az óvatossághoz, hogy a Szovjetuniót ne vonják be a konfliktusba. Oglasenyiju podlezsit. SZSZSZR i Germanyija 1939–1941. (Szerk.: Feltyisinszkij, Ju.) Moszkva, Terra, 2004. 13. old.

³⁷ Malgin, A. V.: Szovjetszkaja vnesnyaja polityika i NKID SZSZSZR v maje 1939 – v ijunye 1941: novaja taktyika ili sztratyegegicseskij proscsot? In: Vesznyik MGIMO – szpecialnij vipuszk, 2009. 146. old. (http://mgimo.ru/files/119164/12_Malgin.pdf)

³⁸ Valószínűleg ezek a szempontok játszottak döntő szerepet abban, hogy ellentétben a korábban leváltott követekkel, népbiztos-helyettesekkel, Litvinov nem vált a repressziók áldozatává. Sztálin „talonba rakta”, majd 1941-ben, miután a német támadást követően ismét szükség lett rá, újfent elővették és külügyi népbiztos-helyettesé, majd washingtoni nagykövetté nevezték ki.

Lengyelország. A brit kormány 1939. március 31-én egyoldalúan garantálta a lengyel állam határait.³⁹

1939 áprilisától a szovjet–brit–francia egyeztetések során ismét felmerült egy kölcsönös segítségnyújtási szerződés gondolata. A részletekben azonban a felek nem tudtak, talán nem is akartak megegyezni. Április 17-én Moszkva a Lengyelország és Románia megsegítését és területi integritásának védelmét szorgalmazó brit és francia javaslatokra válaszul egy 3 oldalú kölcsönös segítségnyújtási szerződés megkötését ajánlotta. A francia fél április 25-én olyan javaslatot terjesztett elő, mely szerint Nagy-Britannia és Franciaország, valamint a Szovjetunió köteleznék magukat arra, hogy amennyiben valamelyikük háborúba keveredne Németországgal, úgy a másik fél a segítségére siet. A britek tervezete ezzel szemben csak azt rögzítette, ha Lengyelország és Románia miatt Nagy-Britannia és Franciaország háborúba lépne Németország ellen, úgy számíthatnak a Szovjetunió segítségére, viszonyosságot azonban már nem tartalmazott.⁴⁰ Május 11-én a szovjet kormány hivatalos lapja, az *Izvesztija* vezércikkben adott áttekintést a nemzetközi helyzetéről. Ebben ismét hangoztatták, hogy az agressziót csak Anglia, Franciaország és a Szovjetunió szövetsége tudja megállítani, de ezt az elgondolást a nyugati hatalmak nem támogatják, és nem akarnak a Szovjetunióval, mint egyenrangú féllel megállapodást kötni.⁴¹ Május 31-én a Legfelsőbb Tanács ülésén Molotov beszámolt a Szovjetunió külpolitikai helyzetéről. Beszédében a kapitalista államokat továbbra is agresszív és demokratikus országok csoportjára osztotta. Konstatálta, hogy az utóbbi időben elmozdulás történt a demokratikus országok politikájában, tárgyalásokba bocsátkoztak a Szovjetunióval az agresszió megfékezése érdekében. Ezek a megbeszélések még folynak, nem tudni, mi lesz a végeredményük. Sikeres befejezésükhöz három dologra van szükség: kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírása Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió között, garanciát kell adni a térség valamennyi kis állama számára, illetve meg kell állapodni „az azonnali és hatékony segítségnyújtás formáiban és méreteiben.” Molotov különösen nehezményezte, hogy London és Párizs vonakodott garanciát nyújtani a Szovjetunió „észak-nyugati határai mentén fekvő kis államok” részére, melyek nem lennének képesek megvédeni semlegességüket az agresszorok ellen. Molotov beszámolójában megjegyezte, hogy a franciákkal és a britekkel folytatott tárgyalások mellett a Szovjetunió nem hajlandó lemondani a németekkel és az olaszokkal fenntartott gazdasági, üzleti kapcsolatokról. Megemlítette többek között az időről-időre felbukkanó 200 millió márkás német kereskedelmi hitelről szóló tárgyalások felújításának lehetőségét.⁴²

³⁹ Amint arra Ungváry Krisztián rámutat, a brit lépés beszűkítette London mozgásterét és jelentős mértékben erősítette Sztálin alkupozícióját a „pókerjátzmában”. Ungváry Krisztián: 1939. augusztus 19. Egy beszéd, és ami mögötte van. In: *Kritika*, 1999/8. sz. 30. old. illetve uő.: *Egy pókerjátzmá vége I. A Molotov–Ribbentrop-paktum*. In: *Rubicon*, 2011/6. sz. 11. old.

⁴⁰ Meltyuhov, 2002. 52–53. old.

⁴¹ Meltyuhov, 2002. 53–54. old.

⁴² Dokumentí i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni 1937–1939. 2. kötet, (Szerk.: Zemszkov, I. N. et al.) Moszkva, Politizdat, 1981. 105–109. old. (itt és a továbbiakban az oldalszámokat a kötet internetes hozzáférési helyének alapján adom meg – http://hrono.ru/dokum/193_dok/1937_1939.php)

A nyugatiak értelmezésében a balti államoknak⁴³ nyújtandó garancia egyet jelentett volna ezen országok szovjet befolyás alá kerülésével. Különösen aggasztotta őket a „közvetett agresszió” szovjetek által javasolt értelmezése, ami gyakorlatilag akkor is lehetőséget adott volna a beavatkozásra, ha ezen országokat nem külső támadás éri, hanem például egy, az aláíró hatalmak valamelyike számára nem kívánatos politikai erő kerül hatalomra.

Május végén, június elején a felek kicserélték a megállapodásra vonatkozó dokumentumtervezeteiket. Ezeket összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy tartalmi, formai szempontból a szovjet volt az egyszerűbb, következetesebb. A brit-francia javaslaton átszűrődött a félelem, hogy a szovjet segítségnyújtás a bolsevizmus terjedésével, újabb országok és területek szovjetizálásával járhat. Erőteljesen hangsúlyozta, hogy a segítségnyújtásra a Népszövetség alapszabályának 16. pontja által meghatározott keretek között kerül sor. A nyugatiak szövegváltozata külön paragrafusokban kezelte az Anglia és Franciaország valamint a Szovjetunió részére és által nyújtandó segítséget. A szovjetizálás veszélyét egy meglehetősen szerencsétlen megfogalmazású paragrafussal vélte kivédeni: „*a fenti esetekben történő támogatás és segítségnyújtás nem károsíthatja más államok jogait és helyzetét.*”⁴⁴

Molotov meglehetősen durva és pökhendi hangnemben beszélt a dokumentumot átadó William Seeds brit követtel és Jean Payart francia ügyvivővel. Úgy állította be, mintha a tervezet csak arról szólna, hogy „agresszió esetén beszélgessünk”. „*Lehet, hogy Angliának és Franciaországnak valamilyen célból szükségük van ezekre a beszélgetésekre. A szovjet kormány nem ismeri ezeket a célokat... a Szovjetunió nem szándékozik a paktumokról pusztán szóló beszélgetésekben, melyek céljait nem ismeri, részt venni, ilyen beszélgetéseket az angol és francia kormány a Szovjetunióval megfelelő partnerekkel is folytathat.*” Kétségbe vonta Párizs és London szándékainak őszinteségét egy valóban hatékony kölcsönös segítségnyújtási megállapodás megkötésére.⁴⁵ Maga a tervezet valójában korántsem volt olyan semmitmondó, mint amilyennek Molotov igyekezett beállítani. Magatartásával egyértelműen érezte, hogy tárgyalópartnereinek nincs más választása, ha megállapodást akarnak, mint elfogadni a szovjet feltételeket.

Július elején Párizs és London beleegyezett a balti államok részére történő garancianyújtásba, Molotov ugyanakkor elutasította, hogy a Szovjetunió garantálja Hollandia, Luxemburg és Svájc függetlenségét és területi integritását. Előbb arra hivatkozott, hogy ez új elem, és a lista kibővítésére nem kapott felhatalmazást a Legfelsőbb Tanács ülészakán a küldöttektől, majd kijelentette, hogy amennyiben Lengyelország és Törökország kétoldalú segítségnyújtási szerződést köt a Szovjetunióval, úgy hajlandóak e két ország helyett Hollandiára és Svájcra kiterjeszteni a szovjet garanciát.⁴⁶ A szovjet jegyzőkönyv-tervezet rögzítette a „közvetett agresszió” fogalmának értelmezését. Eszerint ilyennek kell tekinteni, ha a felsorolt országok bármelyikében belső hatalmi fordulatra, vagy az agresszor államok számára kedvező politikai változásra kerül sor.⁴⁷ London és Párizs attól tartottak, hogy ez bármikor ürügyet

⁴³ A 3 balti állam Észtország, Lettország és Finnország voltak, Litvánia nem szerepelt a sorban.

⁴⁴ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 104–105. old.

⁴⁵ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 101–104. old.

⁴⁶ Seeds távirata 1939. július 4-én Lord Halifax külügyminiszter részére http://hrono.ru/dokum/193_dok/19390703brit.html

⁴⁷ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 129–130. old.

teremthet a Szovjetunió számára a vele szomszédos államok szovjetizálására. Éppen ezért július 8-án átadott tervezetükben megpróbálták a közvetett agresszió fogalmát maguk is körülírni. Értelmezésükben agressziónak kell tekinteni, ha a garantált államok valamelyike katonai fenyegetés hatására egyezik bele valamibe, illetve lemond függetlenségről vagy semlegességről. Ezen túlmenően a tervezet preambulumban kívántak utalni arra, hogy együttműködésük során maguk is határozottan tiszteletben tartják az európai államok függetlenségét és semlegességét.⁴⁸

A megbeszéléseken Molotov ragaszkodott a közvetett agresszió szovjet meghatározásának elfogadásához és a kifejezés szerepeltetéséhez a kölcsönös segítségnyújtási szerződésről szóló szerződés 1. cikkelyében. A július 9-én átnyújtott kiegészítő levél tervezetében ez már a következőképpen szerepelt: „a *«közvetett agresszió» kifejezés olyan cselekményre vonatkozik, melybe a fent felsorolt államok valamelyike erővel való fenyegetés hatására, vagy ilyen fenyegetés nélkül egyezik bele, és amely maga után vonja az adott állam területének és erőinek felhasználását saját maga vagy az aláíró államok egyike ellen – következképpen maga után vonja az adott állam függetlenségének megsértését, vagy semlegességének elvesztésével jár.*”⁴⁹

A britek és a franciák leginkább az „erővel való fenyegetés nélkül” kifejezés miatt nyugtalankodtak. Úgy vélték, ha már elfogadták a „közvetett agresszió” fogalmát, akkor annak sarokköve az erő alkalmazása, vagy az erővel való fenyegetőzés kell, hogy legyen. Amint Seeds Molotovnak előadta, a brit kormány beleegyezik a közvetett agresszió fogalmának szerepeltetésébe az egyezmény 1. cikkelyében, ragaszkodik azonban annak olyan megfogalmazásához, amely nem kelti fel a független és semleges kis államok aggodalmát. Még a látszatát is el kell kerülni annak, hogy ez a formula lehetőséget ad a belügyeikbe való beavatkozásra. Éppen ezért London, bár stiláris változtatásokat hajlandó elfogadni saját javaslatában, a közvetett agresszió fogalmának semmilyen homályos vagy messzire mutató értelmezéséhez nem adhatja hozzájárulását.⁵⁰

Molotov példaként Emil Hácha csehszlovák államfő esetét hozta fel, ezzel kívánta alátámasztani az „erővel való fenyegetés nélkül” kifejezés szükségességét a megállapodásban. Molotov érvelése meglehetősen gyenge lábakon állt. Nyilvánvalóan ebben az esetben nem lehet „erővel való fenyegetőzés nélküli” „közvetett agresszióról beszélni”, bármennyire is virágnyelven íródott az egyezmény a Cseh-Morva Protektorátus létrejöttéről. A német hadsereg ugrásra készen állt a maradék Csehszlovákia határán, a Berlinbe rendelt Emil Hácha-t és František Chvalkovský külügyminisztert pedig Prága szétbombázásával fenyegették meg. Már a kortársak sem adtak hitelt annak a Hácha által aláírt papírnak, amely szerint ő maga kérte a német hadsereg bevonulását és helyezte német védnökség alá a cseh nép sorsát.⁵¹ Egy állam esetében a szuverenitásról való „önkéntes” lemondás pedig mindig komoly nemzetközi jogi problémákat vet fel. A Molotov által felhozott példához hasonló eset a brit formula szerint is működésbe hozta volna a kölcsönös segítségnyújtás intézményét. Seeds azonban nem használta ki a kínálkozó alkalmat brit tárgyalási pozíció erősítésé-

⁴⁸ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 130–133. old.

⁴⁹ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 133. old.

⁵⁰ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. (a továbbiakban DBFP) VI. kötet, (Szerk.: Woodward, E. L. et al.) London, Her Majesty's Stationery Office, 1954. 375. old.

⁵¹ Ormos Mária: Németország története a 20. században. Bp., Rubicon-könyvek, 2008. 223–224. old. illetve Overly, Richard: A Harmadik Birodalom krónikája. Pécs, Alexandra, 2012. 187–188. old.

re. Persze a szovjet külügyi népbiztosra valószínűleg minden érvelés hatástalan lett volna, Molotov egész egyszerűen közölte, hogy az általa javasolt formula a szovjet kormány hivatalos álláspontja, és azon változtatni nem lehet.⁵²

A megbeszélések ilyen nehézkes alakulása mellett mindkét fél kereste az alternatív megoldásokat. Július 1-én, mikor Anglia és Franciaország engedett Moszkvának a balti államok kérdésében, a Szovjetunió értésére adta Berlinnek, hogy „*semmi sem akadályozza Németországot abban, hogy bebizonyítsa a Szovjetunióval való kapcsolatok javítására irányuló szándékainak komolyságát.*”⁵³ Ezzel párhuzamosan persze a britek is két vasat tartottak a tűzben. Július végén Helmuth Wohlthat, a „Négyéves Terv Hivatalának” államtitkára Londonban tartózkodott. A vele folytatott nem hivatalos megbeszéléseken Robert Hudson, a tengerentúli kereskedelemért felelős miniszter és Sir Horace Wilson, a brit kormány iparügyi főtanácsadója olyan átfogó rendezési javaslattal álltak elő, melynek részét képezte a gazdasági, politikai kapcsolatok normalizálása, az érdekszférák elhatárolása. Mindennek előfeltételét jelentette volna egy meg nem támadási szerződés, amely tartalmazta volna az agresszióról való általános lemondást, fegyverzetcsökkentést.⁵⁴ Wohlthat érdeklődésére tárgyalópartnerei elmondták, hogy Chamberlain tud az akciójukról és helyesli. A világméretű, a brit gyarmatokra is kiterjedő együttműködésért cserébe Lengyelország területi integritásának megőrzését kérték, hangsúlyozták, hogy egy ekkora volumenű kooperációban rejülő lehetőségekhez képest Danzig és a Korridor kérdése másodlagos jelentőségű és automatikusan a háttérbe fog szorulni. Egy néhány nappal későbbi brit javaslat még a Protektorátusnak nyújtandó német autonómiát is tartalmazta. A koncepció egésze a négyhatalmi együttműködés felújítására, a brit, francia, német, olasz érdekek összehangolására és – megalkotói szerint – a kontinens stabilitásának biztosítására irányult. A fegyverzetcsökkentés megvalósítása és az agresszióról, mint politikai eszközzől való lemondás valóban növelhette volna a kontinens biztonságát, azonban a brit politikai élet másod- és harmadvonalbeli képviselői nem tudatosították magukban, hogy egy nemzetközi bűnözővel nem lehet alkut kötni. Mint ahogy nem is sikerült. Az egész ügylet csak a szovjetek bizalmatlanságát erősítette, hiszen Majszkij londoni követ részletesen beszámolt feletteseinek a megbeszélések menetéről. Hozzátette, Hudson megnyilatkozásai Chamberlain véleményét tükrözik és az „agresszióról való lemondást” úgy kell értelmezni, hogy Hitler „*hagyja békén a Nyugatot és forduljon arccal Kelet felé.*”⁵⁵

1939 júliusában a pókerjátzsma a befejező szakaszába lépett. Wohlthat londoni megbeszéléseivel egy időben a brit kormány végül is elhatározta, hogy katonai delegációt küld Moszkvába. A szovjetek ugyanis kezdettől fogva ragaszkodtak a politikai és katonai egyezmény egyidejű aláírásához. Július 17-én azonban Molotov már egy egységes katonai-politikai megállapodásról beszélt William Seeds brit és Paul-Émile Naggiar francia követek előtt: „*A politikai rész katonai megállapodás nélkül nem lép életbe. A szovjet kormány mindegyik fél számára világosan és egyértelműen szeretné rögzíteni katonai kötelezettségeket és a hozzájárulás mértékét. Ebben a pontban nem lehet nézeteltérés. Amennyiben Ófelsége kormánya és a francia kormány nem tud egyetérteni azzal, hogy a politikai és katonai részek szerves és elválaszthatatlan egészet képezzenek a három állam közötti megállapodásban, úgy a megbeszélések folyta-*

⁵² DBFP, VI. kötet, 375. old.

⁵³ Meltyuhov, 2002. 58. old.

⁵⁴ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 140–144. old.

⁵⁵ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 143–145. old.

tásának nincs értelme.” Meglepett tárgyalópartnereinek pedig javasolta a megbeszélések elnapolását addig, amíg ebben a kérdésben megegyezés nem jön létre, vagyis amíg London és Párizs nem fogadja el az újabb szovjet értelmezést. Seeds és Naggjar emlékeztették Molotovot arra, miszerint a korábbi találkozójuk során megállapodtak, hogy a politikai egyezményt parafálják, mihelyt annak cikkelyeiről megegyeznek, annak tartalmát az érintett kormányok nyilvánosságra hozhatják, a Molotov által most javasolt procedúra pedig felborítja ezt a forgatókönyvet. Mindezek ellenére azonban, Molotov határozott kérdésére válaszul, mindketten jelezték kormányaik hajlandóságát a katonai tárgyalások haladéktalan megkezdésére, amennyiben a politikai megállapodás vitás pontjaiban megegyezés születik.⁵⁶

Július 25-én Lord Halifax brit külügyminiszter közölte Ivan Majszkij londoni szovjet követtel a brit kormány elhatározását a katonai delegáció Moszkvába küldéséről a szovjet kívánságoknak megfelelően még a politikai megállapodás minden részletének tisztázása előtt. A katonai küldöttség 7–10 napon belül indulhat útnak, összetételéről még nem született döntés. Hozzátette, reméli, hogy Moszkva a brit kompromisszumkészség fejében engedményt tesz Londonnak az egyetlen nyitva maradt vitás kérdésben, a közvetett agresszió tartalmi meghatározásában. Halifax szerint a brit–francia formula tökéletesen alkalmazható a „csehszlovák-típusú” agresszió esetén is. Minden más jellegű cselekményt pedig a konzultációs cikkely hatálya alá kell vonni.⁵⁷

A Moszkvába érkező katonai delegáció vezetője az angol Reginald Drax tengernagy volt, a küldöttség francia részének élén pedig Joseph Doumenc tábornok állt. A témával foglalkozó írások általában kiemelik, hogy a küldöttség nem repülön, hanem hajón érkezett a Szovjetunióba, amiből egyértelműen az időhúzási szándékot lehet kiolvasni, továbbá a delegáció tagjai nem rendelkeztek megfelelő meghatalmazással egy katonai konvenció aláírására.⁵⁸ Ezzel szemben meg szokták említeni, hogy a szovjet felet a legmagasabb rangú és beosztású személyek képviselték, Kliment Vorosilov marsall, honvédelmi népbiztos, Borisz Saposnyikov I. osztályú hadseregpáncsnok, a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke. Mindez már önmagában is kifejezte, hogy melyik fél viszonyul komolyabban a megbeszélésekhez. Ehhez azonban mindenképpen hozzá kell fűzni, hogy a szovjetek a moszkvai helyszín miatt komoly helyzeti előnyben voltak. A korabeli válságos európai helyzetben nyilván botorság lett volna elvárni, hogy a francia, brit védelmi miniszterek, a vezérkari főnökök, a fegyvernemek parancsnokai Moszkvába utazzanak bizonytalan ideig tartó megbeszélésekre. Ráadásul a szovjet fővárosból a saját kormányaikkal való érintkezés is lényegesen nehezebb volt a nyugatiak számára.

Ha azonban a szovjet tárgyalási stratégiát megnézzük, akkor abban önmagában is nagy eséllyel benne rejtett a szakítás lehetősége. Az augusztus 7-én Sztálin által Vorosilovnak adott tárgyalási instrukciókból⁵⁹ kiderül, hogy a szovjetek az egész

⁵⁶ DFPF, VI. kötet, 376–377. old. Londonnak és Párizsnak nyilván a Berlinre való nyomásgyakorlás és a hazai közvélemény megnyugtatása miatt lett volna fontos legalább részeredmények felmutatása a nyilvánosság felé.

⁵⁷ Ivan Majszkij, londoni szovjet követ távirata a Külügyi Népbiztosságra 1939. július 25-én. http://hrono.ru/dokum/193_dok/19390725may.html. Halifax Csehszlovákiára vonatkozó megjegyzése válasz volt Molotov szavaira, amikor utóbbi Hácha esetével érvelt a szovjet formula elfogadásának szükségessége mellett.

⁵⁸ Harsányi, 2014. 82. old.

⁵⁹ A dokumentum szövegét idézi: Kulkov, Je. N. – Mjagkov, M. Ju. – Rzsesevszkij, O. A.: Vojna 1941–1945. Fakti i dokumenti. Moszkva, Olma-Pressz, 2004. 19–21. old.

megbeszélés-sorozatot a szovjet követelések maradéktalan elfogadtatására kívánták redukálni. Ez gyakorlatilag olyan ultimátumot jelentett, amely a nyugatiak halogató, időhúzó taktikájától eltekintve is zsákutcába terelte a tárgyalásokat. Vorosilovnak elsődlegesen be kellett mutatnia a szovjet delegáció meghatalmazását a katonai konvenció aláírására, illetve megkérdezni, hogy rendelkeznek-e hasonlóval a britek és a franciák. Az instrukció még a színpadias gesztusokat is tartalmazta ezzel kapcsolatban: *„Amennyiben nincs meghatalmazásuk a konvenció aláírására, úgy hangot kell adni csodálkozásunknak, szét kell tárnai a kezünket és «tiszteletteljesen» megkérdezni, hogy akkor mi célból küldték őket kormányaik a Szovjetunióba.»*⁶⁰

*„Ha az angolok és franciák mégis ragaszkodnának a tárgyalásokhoz, úgy ezeket az egyes elvi kérdésekben folytatott eszmecsereire kell redukálni, elsősorban csapataink átengedésére a vilnai folyosón, Galicián és Románia területén. Amennyiben kiderül, hogy csapataink szabad átengedése Lengyelország és Románia területén kizárt, úgy ki kell jelentenünk, hogy enélkül nem lehetséges a megállapodás, mivel a szovjet csapatoknak az említett területeken történő szabad átengedése nélkül az agresszorral szembeni védekezés minden változata kudarcra van ítélve, mi pedig nem tartjuk lehetségesnek, hogy eleve kudarcra ítélt vállalkozásban vegyünk részt.»*⁶¹

A megbeszélésekről készült feljegyzések arról tanúskodnak, hogy Vorosilov következetesen betartotta ezt a tárgyalási stratégiát. Miután a franciák és a britek nagy vonalakban előadták katonai elgondolásaikat, számadatok közöltek hadseregeik állapotáról, a mozgósítás tervezett időtartamáról, a katonai cselekmények jellegéről (más kérdés, hogy különösen a francia hadsereg esetében az elmondottak mennyiben tükrözték a realitásokat), a szovjeteken lett volna a sor. Vorosilov azonban makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy előbb a britek és a franciák fejtsék ki, miként képzelik a Szovjetunió részvételét a fegyveres konfliktusban. Már az augusztus 14-i ülésen (a megbeszélések augusztus 12-én kezdődtek) kijelentette, amennyiben a Szovjetunió nem kap világos és egyértelmű garanciát csapatainak átengedésére az említett három területen, akkor nem látja értelmét a további tárgyalásoknak. A honvédelmi népbiztos a legcsekélyebb megértést sem mutatta a nyugatiak azon felvetései iránt, hogy a katonai együttműködés általános feltételeiben (sőt egyes részletekben is) meg lehet állapodni enélkül is, továbbá hogy Lengyelország és Románia egy esetleges német támadás esetén maguk is kérhetik a Szovjetunió segítségét. Ha ugyanis ezt nem teszik meg, akkor rövid időn belül német provinciává válnak, ez esetben pedig a Szovjetunió saját belátása és a katonai célszerűség által diktált módon cselekedhet. Ugyancsak lesöpörte az asztalról azt az érvet is, hogy itt politikai kérdéssről van szó, melynek legegyszerűbb elintézési módja, ha Moszkva közvetlenül fordul az érintett kormányokhoz. A szovjetek lényegében Párizs és London kizárólagos feladatává tették a Vörös Hadsereg átengedésének kieszközölését a lengyel és a román kormánynál.⁶² *„Az a mód, ahogyan átadták nekünk követeléseiket (nem kéréseiket) olyan volt, mintha egy győztes hatalom diktálná a feltételeit a legyőzött ellenségnek”* – számolt be tapasztalatairól Drax tengernagy Lord Ernle Chatfield védelmi miniszterhez intézett jelentésében.⁶³

⁶⁰ Kulkov – Mjagkov – Rzsesevszkij, 2004. 20. old.

⁶¹ Kulkov – Mjagkov – Rzsesevszkij, 2004. 20. old.

⁶² Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 230–237. old.

⁶³ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. (a továbbiakban DBFP) VII. kötet, (Szerk.: Woodward, E. L. et al.) London, Her Majesty's Stationery Office, 1954. 33. old.

A nézeteltérések ellenére Borisz Saposnyikov az augusztus 15-i ülésen vázolta a szovjet katonai elképzeléseket, felsorolta azokat az erőket, melyekkel a Szovjetunió részt tudna venni az agresszor elleni küzdelemben. Ennek során koncepcionális különbség mutatkozott meg az agresszor ellen mozgósított erők kiállítása kapcsán. A nyugatiak részéről többször elhangzott az a kitétel, hogy a szerződő felek teljes haderejükkel egymás segítségére sietnek. A Saposnyikov által előterjesztett koncepció ugyanakkor a szovjet erők nagyságát nyugatiak által mozgósított hadosztályok százlékában kívánta megadni. Például olyan forgatókönyv esetén, amikor az „agresszív államok blokkjának akciója” Franciaország és Nagy-Britannia ellen irányul, a szovjetek a németek ellen mozgósított brit-francia erők 70%-át állítanák ki, egy Románia és Lengyelország elleni német támadás esetén pedig 100%-ot, vagyis ugyanakkora erőt, amekkorát Nagy-Britannia és Franciaország mozgósít kelet-európai szövetségesei védelmében.⁶⁴ „A szovjet katonai delegáció többek között feltalálta a hadviselés új formáját... Az egész ötlet természetesen meglehetősen gyerekesnek tűnik.” – jegyezte meg ennek kapcsán Drax tengernagy Chadfieldhez írt, már említett levelében.⁶⁵

Miután – szovjet értelmezésben – a szovjet feltételek elfogadásának hiányában a megbeszélések zsákutcába jutottak, a delegációk augusztus 17-én döntöttek az ülések elnapolásáról. Formailag augusztus 21-ére halasztották el az ülést, hogy ne keltsék azt a látszatot, mintha megszakadtak volna a tárgyalások. A rendelkezésre álló idő alatt kellett volna megérkeznie a brit és francia kormány válaszána a szovjet csapatok lengyel és román területen történő átengedésével kapcsolatban. Időközben azonban a Kremlben olyan döntések születtek, melyek teljesen más irányt szabtak az eseményeknek. A kitűzött napon, augusztus 21-én a szovjetek közölték, hogy válasz hiányában nem látják értelmét a további megbeszéléseknek, és azok határozatlan időre történő felfüggesztését javasolják.⁶⁶

A kudarcért a felek kölcsönösen egymást tették felelőssé. A szovjetek – korábbi taktikájuk szerint – az átvonulás kérdésének rendezetlenségére hivatkoztak. Holott valójában eddigre már jóval több volt a tarsolyukban. Itt nem csak az augusztus 19-én Berlinben aláírt kereskedelmi- és hitel-megállapodást kell megemlíteni. A Kremlben ekkor már azt is pontosan tudták, hogy Berlin egy megnemtámadási egyezményért cserébe kész maximálisan figyelembe venni a szovjet érdekeket a Finnországtól Romániáig húzódó térségben. Mindez lényegesen kedvezőbb perspektívának tűnt a szovjet vezetés számára, mint a bizonytalan kimenetelű katonai tárgyalások az angolokkal és franciákkal. Moszkva sokkal kisebb költséggel, sokkal nagyobb haszonra tehetett szert.

A brit–francia–szovjet tárgyalássorozatot vizsgálva Harsányi Iván hivatkozott tanulmányának egyik fejezetcímében feltett kérdésre, „Ki akart komolyan megállapodni?”⁶⁷ – a helyes válasz valószínűleg az, hogy egyik fél sem. Pontosabban ekkor, 1939-ben sem a franciák és britek, sem a szovjetek nem gondolkoztak olyan kölcsönös segítségnyújtási rendszerben, amely végletesen leszűkítené a mozgásterüket, elképzeléseik között nem szerepelt olyan típusú szövetségi viszony létesítése, amelyre majd a hitleri agresszió rákényszeríti őket 1941-ben. És amelynek következménye lett az is, hogy a Nyugat kényszerűen tudomásul vette, amit a háború előestéjén még elképzelhetetlennek tartott: az 1939–1945 között a Szovjetunió javára lezaj-

⁶⁴ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 239–242. old.

⁶⁵ DBFP VII. 35. old.

⁶⁶ Dokumenti i matyeriali kanuna Vtoroj mirovoj vojni, 1981. 2. köt. 321–326. old.

⁶⁷ Harsányi, 2014. 79. old.

lott területi változásokat, a szovjet érdekszféra és biztonsági övezet jelentős kiszélesítését.

Ekkor, 1939 nyarán a tárgyalásokkal, az érintkezés fenntartásával akartak nyomást gyakorolni Berlinre, nagyobb engedékenységre bírni a németeket az őket érintő, érdeklő kérdésekben. Elsősorban Londonban számolhattak azzal, hogy a Moszkvával folytatott konzultációk pusztá ténye a kétfrontos háború rémképét vetíti Berlin szeméi elé, visszatartó erővel hathat a német kardcsörtetésre, így legalább a következő tavaszig biztosíthatja a békét Európában. Úgy vélték az őszi rossz idő beálltával a német hadigépezet már nem fog megindulni. Ennek lehetett is némi alapja, ha figyelembe vesszük, hogy augusztus közepétől az események mennyire felgyorsultak, illetve német részről milyen sürgető tartalmú üzeneteket juttattak el Moszkvába.

A tárgyalások kudarcáért hiba volna a felelősséget kizárólag Londonra vagy Párizsra hárítani, abban nagyon komoly szerepet játszott a szovjetek makacssága is. William Strang, a brit kormány külpolitikai tanácsadója, a tárgyalások egyik résztvevője, nem melleleg a Chamberlain-féle „megbékítési politika” ellenzője, Sir Orme Sargenthez intézett levelében kiválóan jellemzi a megbeszélések légkörét, soraiból érdemes hosszabban idézni:

„Összességében a tárgyalások megalázó tapasztalatot jelentettek. Időről időre újabb álláspontot alakítottunk ki, majd egy héttel később feladtuk, és az volt az érzésünk, Molotov már az elejétől fogva meg volt győződve róla, hogy kénytelenek leszünk feladni.

Ez, úgy gondolom, elkerülhetetlen volt. Mi voltunk azok, nem pedig az oroszok, akik kezdeményezték a tárgyalásokat. Nekünk sokkal inkább szükségünk van a megállapodásra, mint nekik. Tőlük eltérően, mi olyan kötelezettségeket vállaltunk, melyek teljesítésére bármelyik nap kötelezhetnek bennünket, és vállalt kötelezettségeink közül több a Szovjetunió javát szolgálja, mivel védelmezi nyugati határai jó részét. Magunkra vállalva ezeket a kötelezettségeket, nem folytathatunk más politikát, mint a békefront kiépítését. Az oroszok számára végső esetben még legkevesebb két politikai alternatíva létezik, nevezetesen az izolacionizmus vagy a Németországgal való megegyezés. Bennünket sürget a hazai sajtó és a közvélemény, hogy gyorsan kössünk megállapodást és az oroszoknak jó okuk van feltételezni, hogy nem merjük megkockáztatni a tárgyalások végső megszakítását. Ebben van az ő tárgyalási pozíciójuk erőssége, és ez teszi bizonyossá, hogy amennyiben meg akarunk velük egyezni, meg kell fizetnünk az általuk kért árat, vagy annak nagy részét.”

„Ez nem jelenti azt, hogy az oroszok maguk nem szeretnék megegyezést elérni és egykedvűen tekintenek a szakításra. Ellenkezőleg, aligha kezdték volna el a tárgyalásokat, ha nem lennének meggyőződve róla, hogy a három hatalom megállapodása előnyös számúra. De meg kell jegyeznünk, hogy egy szoros katonai és politikai szövetség megkötése két kapitalista hatalommal valami egészen újat jelentene külpolitikájukban. Ezek a tárgyalások számukra éppen annyira kockázatosak, mint a mi számunkra. Ha mi nem bízunk meg bennük, ők éppúgy nem bíznak meg bennünk. Ők alapvetően nem baráti hatalom, de hozzánk hasonlóan őket is a kényszerúség vitte erre az útra. Ha mi kételkedünk abban, hogy bölcs dolog-e, amit csinálunk, ők ugyancsak kételkednek. Elképzelhető, hogy a Kremlben nézeteltérés van erről, és ez a mindkét oldalon meglévő nyugtalanság teszi oly nehézé a tárgyalásokat. Elég valószínű, hogy Litvinov kipenderítésének egyik oka az volt, hogy ennél a kritikus külpolitikai fordultnál a Kreml sokkal inkább a saját emberét akarta a tárgyalások irányításával megbízni, mint olyasvalakit, mint Litvinov, aki bármennyire is hűséges hiva-

*talnok, de mégsem tartozik a belső körhöz és nyitott lehet olyan hatásokra, melyekre Molotov tökéletesen immunis.*⁶⁸

Ráadásul, ha a kiindulópontokat és az attól való eltávolodást nézzük, akkor sokszor a nyugatiak nagyobb rugalmasságról tettek tanúbizonyságot, mint a szovjetek. A kétségtelenül sokszor tartózkodó és óvatos magatartás mellett a dokumentumokban számos „megegyezés-párti” megjegyzéssel, észrevétellel is találkozhatunk, vagy éppen olyanokkal, melyekkel a szovjet garanciáktól érthető módon ódzkodó kis államokat kívánták jobb belátásra bírni. 1939. június végén például Lord Halifax magához kérte Georg A. Gripenberg finn követet. Kettejük megbeszélésének fő témáját a brit–szovjet tárgyalások, és a Finnországnak nyújtani tervezett garancia jelentették. Gripenberg aggodalmát fejezte ki a szovjet garanciavállalás miatt, mivel szerinte a szovjetek célja a „*fokozatos beszivárgás és behatolás Finnországba.*” A brit külügyminiszter nem vitatta ennek lehetőségét, de hozzátette, hogy ehhez még a legpesszimistább vélekedés szerint is bizonyos időre van szükség, aláhúzta, hogy a szovjet garancia is a balti államok területi integritásának és függetlenségének megőrzésére irányulna. Németország ugyanakkor sokkal közvetlenebb veszélyt jelent a térségre. A Danziggal és a Korridorral kapcsolatos német aspirációk miatt már néhány héten belül komoly válság elé nézhet a világ. Ha Lengyelország Csehszlovákia sorsára jut, akkor a balti államok is német protektorátussá válnak. Ráadásul a brit–szovjet tárgyalások kudarca esetén Moszkva könnyen megegyezhet Berlinnel, akkor pedig a térség kis országai teljesen reménytelen helyzetbe kerülnének.⁶⁹ Hasonló tartalmú, bár hangnemében, ha lehet még élesebb beszélgetés játszódott le Wilfred Gallienne tallini brit konzul és Karl Selter észt külügyminiszter között 1939. július 11-én. A brit diplomata hálátlanoknak és ostobáknak nevezte az észteket, akik magatartásukkal megnehezítik „*Öfelsége kormányának helyzetét.*” Egyenesen német-orientációval vádolta meg Észtországot, melynek Berlinnel kapcsolatos politikája már átlépi a pártatlan semlegesség határait, így Nagy-Britannia és a Szovjetunió féltelmei jogosak ezen a téren.⁷⁰ A moszkvai brit követ, W. Seeds többször javasolta kormányának a megegyezés érdekében bizonyos szovjet követelések elfogadását. 1939. július 12-én Halifaxhoz intézett táviratában azt fejtegette, hogy nem szeretné a megbeszéléseken a „*laza, korlátozott megállapodás*” vagy a teljes szakítás alternatívája elé állítani a szovjeteket: „*Sajnáltnám veszni hagyni azokat az előnyöket, melyek még a nagyobb megállapodásnak a jelenlegi szovjet feltételekkel történő elfogadásából is származnának ránk nézve.*” Továbbá – folytatódik a távirat – nem lehet tudni, nincs-e a szovjet kormányon belül olyan csoport, amelynek kapóra jönne a szakítás. Amennyiben mégis erre kerülne sor, úgy Seeds azt javasolta, hogy ezt az „*közvetett agresszió*” szovjet értelmezésének elfogadhatatlanságára hivatkozva tegyék meg.⁷¹

A szovjetek folyamatosan kifogásolták, hogy London és Párizs nem kívánja őket egyenrangú partnereként bevonnai a biztonsági rendszerbe. Ezalatt nyilván azt értették, hogy nem vagy csak vonakodva kívánták megadni a Moszkva által szabott árat. 1939. áprilisában Litvinov a következőket írta Jakov Szuric szovjet követnek Párizsba annak kapcsán, hogy Anglia és Franciaország szeretné, ha a Szovjetunió kötelezettséget vállalna Lengyelország és Románia védelmére, azt feltételezve, hogy ezen országok támogatása megfelel Moszkva érdekeinek. „*De mi magunk mindig is tudatában va-*

⁶⁸ DBFP, VI. kötet, 422–423. old.

⁶⁹ DBFP VI. kötet, 307–308. old.

⁷⁰ DBFP VI. 325–327. old.

⁷¹ DBFP VI. 332. old.

gyunk az érdekeinknek, és azt fogjuk tenni, amit ezek az érdekek nekünk diktálnak. Miért kötelezzük el magunkat előre, úgy, hogy ebből semmiféle hasznunk ne származzon.”⁷²

Dmitrij Manuilskij, aki az Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt képviselője volt a Kominternnél egy 1939. júliusi beszédében (a moszkvai brit–francia-szovjet tárgyalások kellős közepén) a következőképpen fogalmazott hallgatósága előtt: „*ma úgy udvarolnak nekünk, mint annakidején egy gazdag moszkvai menyasszonynak, de mi pontosan tisztában vagyunk a szépségünk értékével, és ha házasságot kötünk, akkor ez érdekházasság lesz.*” „*Nem mondom azt, mint az angol sajtó, hogy a Szovjetunió, Anglia és Franciaország közötti megállapodás már zsebben van. A zsebben akár fityvisz is lehet.*”⁷³

Azt, hogy tulajdonképpen itt nem önmagában egy biztonsági rendszer megteremtéséről, hanem alkufolyamatról volt szó, ahol mindennek szabott ára volt, közvetett módon kiderül Sztálin egy későbbi, 1939. szeptember 7-i megnyilatkozásából is, amit a Komintern első emberének, Georgi Dimitrovnak a naplója őrzött meg számunkra. „*Mi az úgynevezett demokratikus országokkal szeretnénk volna megállapodni. Ezért folytattuk a tárgyalásokat. De az angoloknak és franciáknak csak cselédnek kellettünk, ráadásul úgy, hogy semmit ne kelljen fizetniük. Mi, természetesen, nem akartunk cselédek lenni, még kevésbé úgy, hogy semmit sem kapunk érte cserébe.*”⁷⁴ De burkoltan célzott rá a Pravda 1940. augusztus 23-i számában a szovjet–német meg nem támadási szerződés aláírásának egy éves évfordulója alkalmából megjelentetett cikk is: „*A Szovjetunió saját állami feladatainak megoldására törekedett nyugati határaink mentén és a béke megerősítésére, az angol-francia diplomácia pedig ezen állami feladatok ignorálására, a háború megszervezésére, és a Szovjetunió abba történő bevonására.*”⁷⁵ Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha a „nyugati határ menti állami feladatok” kifejezés alatt azoknak a területeknek a bekebelezését értjük, melyeket végül is a német és szovjet érdekszférák elhatárolása Moszkvának juttatott.

A zsákutcába jutó brit–francia–szovjet tárgyalásokkal párhuzamosan Moszkva és Berlin egyre világosabb jelzéseket adtak egymásnak megállapodási hajlandóságukról, fokozatosan körvonalazódott a kapcsolatok javításának menetrendje, valamint az ár is, amiért cserébe Sztálin hajlandó volt megszabadítani Hitlert a kétfrontos háború veszélyétől.⁷⁶

⁷² Meltyuhov, 2002. 51. old.

⁷³ Nadzsafov, 2001. 93. old.

⁷⁴ Polihburo CK VKP(b) i Komintern 1919–1943. Dokumenti. (Szerk. Agyibekov, G. M. et al.) Moszkva, ROSSZPEN, 2004. 780–781. old.

⁷⁵ Pravda, 1940. augusztus 23. Idézi: Nadzsafov, Dzsangir: Ob isztoriko-geopolityicseszkom naszlegyii szovjetszko-germanszko go pakta 1939 goda. In: Voproszi isztorii, 2006/12. sz. (http://www.xliby.ru/istorija/soyuz_zvezdy_so_svastikoi_vstrechnaja_agressija/p10.php#n_664)

⁷⁶ A cikk második része a szovjet–német meg nem támadási szerződés megkötésének részleteiről az *Acta Scientiarum Socialium* következő tematikus számában fog megjelenni.

Közigazgatás és hatalomgyakorlás Szálasi Ferenc kormányának idején

Kovács Zoltán András*

Abstract **Public Administration and Exercise of Power during the Szálasi Government in Hungary.** After the failed attempt by Regent Miklós Horthy to extricate Hungary from the Axis alliance, the concomitant Hungarist takeover on 15 October 1944 resulted in a far-right government that wanted to break with the customary ways of exercising power since 1920 and transform the public administration system of Hungary. The paper surveys the specific methods of exercising power, the conceptions for reorganizing public administration and how these ideas were put into practice during the Szálasi government.

Keywords Hungarist Movement/Arrow Cross Party; occupation of Hungary by Nazi Germany; World War II; history of public administration in Hungary

Történelmünk talán letragikusabb esztendejének két sorsfordító vasárnapja – a német megszállás (1944. március 19.), valamint a sikertelen kiugrási kísérlet és a hungaristák hatalomra kerülése (1944. október 15.) – eseményeiről és következményeiről számos rendelkeznek ismeretekkel, benyomásokkal. E két dátum nem választható el egymástól, a hungarista kormányzás számos eleme nem értelmezhető, az azt megelőző események, intézkedések ismerete nélkül.

Mégis önálló korszakként kezelhető, amennyiben a hitleri Németország ismételt beavatkozása a magyar belügyekbe nemcsak egy szélsőjobboldali diktatúrát eredményezett, hanem egyúttal egy olyan kormány jutott hatalomra, amely számos tekintetben szakított az 1920-tól kialakuló hatalomgyakorlási módszerekkel, gyökerestől át akarta formálni Magyarország közigazgatását.

Az a folyamat kevésbé ismert, hogy mi történt október tizenötödike másnapján és a következő napokban a közigazgatás szintjén, hogyan valósította meg a párt és a német szövetséges együttműködése a totális diktatúrát, mennyiben befolyásolta mindezt Magyarország hadművelleti területté válása, és hogyan köszöntek vissza a hivatalok mindennapjaiban azok az ideológiai frázisok, amelyeket Szálasi és pártja hirdetett.

A hungaristák – ahogy ők nevezték – „országglása” tekintetében fontos leszögezni, hogy a nyilasok nem vették át a hatalmat. Ha így fogalmazzunk, túlértékeljük a mozgalom valós politikai erejét, magyar társadalomra gyakorolt befolyását és képes-

* Alkotmányvédelmi Hivatal

ségeit. A mozgalom önmagában nem lett volna képes a hatalom átvételére még akkor sem, ha – a sokéves készülődés eredményeként – arra megvoltak a konkrét terveik.¹

Edmund Veesenmayer, a Német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottjának Berlinbe küldött távirataiból,² valamint a hungaristákkal folytatott egyeztetéseiből³ világosan látható, hogy a németek a pártot komolytalan politikai tényezőnek, míg Szálasit magát kalandornak tartották. (Nem is szólva arról, hogy – bár ezzel a németek érdemben nem foglalkoztak – a hungarizmus több elemében a német náciizmussal ellentétes, de legalábbis nehezen szinkronizálható eszméket hirdetett.)

A Pártvezető már az ország német megszállása után számított arra, hogy pártja és mozgalma kormánytényezővé válhat, de számára olyan feltételeket szabtak, amelyről mind Veesenmayer, mind Sztójay Döme miniszterelnök pontosan tudta, hogy nem fogja elfogadni. Szálasinak a következő lehetőségénél is csalódnia kellett. Románia német szövetségi rendszerből való kiválása (1944. augusztus 23.) ismét új kormányt eredményezett, de mivel Horthy Miklós kormányzó a másnapi koronatanácson formálisan deklarálta, hogy kitart a német szövetséges mellett, Szálasit Veesenmayer türelmre intette és továbbra is távol tartották a hatalomtól.

Szálasit és pártja 1944. március 19. után ezért kényszerűen folytatta (hungarista) mozgalmi tevékenységét, de – az „utcai politizálás”, a demonstrációk szervezése – mellett a politikai háttéralkuk egyre jelentősebb szereplőjévé vált. A Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom csak az után tudott hatalmi tényezővé válni, hogy Hitler – a „magyar ügy” (az ország német szövetségi rendszerben tartása) megoldásának utolsó lehetőségeként – meghozta a döntést, és a pártot katonai támogatással hatalomra juttatták.

A hungarista egypártrendszer sajátosságai

Miután Szálasit Ferenc és kormánya letette hivatali esküjét (1944. október 16. 16.00 óra), a végrehajtó hatalom gyakorlása tekintetében kedvező helyzetben találták magukat. Egyrészt a német-lengyel háború kitörése napján, a Teleki-kormány – az 1939. évi II. törvénycikk (honvédelmi törvény) 141. §-ának (2) bekezdése alapján – kiáltványban jelentette be a kivételes hatalom bevezetését. Ez – többek között – lehetővé tette, hogy a magyar királyi kormány törvények helyett rendeleti úton kormányozzon olyan ügyekben is, amely egyébként az országgyűlés hatáskörébe tartozott.

¹ A hungaristák holdudvarához tartozó személyek már 1944 tavaszától megkezdték a hatalomátvételhez szükséges politikai, belügyi (rendőrségi és csendőrségi), valamint katonai lépések kidolgozását. Tudták, hogy mely beosztásokban, szolgálati helyeken kikre számíthatnak, kidolgozták a kapcsolattartás módját is. A politikai műveleteket a párton belül Kemény Gábor és Szálasit tartotta kézben (ebben segítette őket Andreánszky Jenő, későbbi külügyminisztériumi államtitkár), a belügyi vonalon jelentős szerep jutott Árbócz János csendőr alezredesnek, míg a katonai végrehajtás kidolgozását Porzevinsky György vezérkari alezredes intézte. (Lásd ehhez Hadtörténelmi Levéltár Personalia 229. doboz – Andreánszky Jenő visszaemlékezése).

² L. ehhez Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Lóránd – Juhász Gyula: *A Wilhelmstrasse és Magyarország – Német diplomáciai iratok Magyarországról*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1968.

³ L. ehhez Karsai Elek: *Szálasit naplója – A nyilasmozgalom a II. világháború idején*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1978.

Másrészt – a rendeleti kormányzás lehetősége mellett – a Sztójay-kormány a román kiugrás napján felfüggesztette a politikai pártok működését, vagyonukat zár alá helyezte. (Egyes történeti munkák – valószínűleg az 1960/1970-es években elterjedt nézeteket átvéve – még ma is, tévesen állítják, hogy a pártok tevékenységét a Szálasi-kormány tiltotta be.⁴) Bár ez a rendelet – még ha Szálasi úgy is gondolta, hogy alapvetően mozgalmi alapon szerveződő pártját az intézkedés alig érinti – abban a pillanatban nem kedvezett a rendszeres pártmegmozdulásokat szervező nyilasoknak. Akkor még nem lehetett tudni, hogy a pártok működésének korlátozása pár héttel később hozzájárul az egypárti hungarista hatalom megteremtéséhez.

Vajna belügyminiszter a hivatalba lépését követő napon, 1944. október 17-én azonnal intézkedett, hogy a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalmat mentesítse a tilalom alól és legális politikai tevékenységet folytathasson, zár alá vett vagyonát a hatóságok haladéktalanul szolgáltatassák vissza.⁵ Bár a többi párt tekintetében a működést tiltó jogszabály hatályban maradt, mégsem lehet állítani, hogy a nyilasok egypárti diktatúrát építettek volna ki.

A Nemzeti Összefogás Kormánya – elsősorban német nyomásra – formálisan a szélsőjobboldali pártok koalícióján alapult. Megalakulásakor tizenöt tagja közül nyolcan – Rajniss Ferenc vallás és közoktatásügyi (Magyar Megújulás Pártja, MMP), gr. Pálffy Fidél földművelésügyi (Magyar Nemzetiszocialista Párt, MNSZP), Reményi-Schneller Lajos pénzügy- (Magyar Élet Pártja, MÉP), Szász Lajos kereskedelem és közlekedésügyi (MÉP), Jurcsek Béla közellátásügyi (MÉP), valamint „krypthungaristaként” Beregfy Károly honvédelmi, továbbá pártonkívüliként Szakvály Emil iparügyi, és Hellenbroth Vilmos tárca nélküli miniszterek – nem voltak a Nyilaskeresztes Párt - Hungarista Mozgalom tagjai. (Természetesen mindez nem jelentette azt, hogy a fontosabb döntések ne a nyilasok kezében lettek volna, hiszen a főbb tárcák mindegyikét a párt tagjai irányították.)

A koalíciós partnerek irányába tett gesztusként értékelhető, hogy Vajna belügyminiszter a pártok politikai tevékenységét korlátozó jogszabályt, 1944. november 13-án ismét módosította és lehetővé tette, hogy a Magyar Élet Pártja, az Erdélyi Párt, a Magyar Megújulás Pártja, valamint a Magyar Nemzetiszocialista Párt hozzáférjenek a nyáron lefoglalt iratanyagaikhoz, és azokat a szovjet csapatok elől nyugatra szállíthassák. Mint a rendelet indokolta: „nem kívánatos, hogy előre nem látható események következtében a volt jobboldali pártok iratai, különösen tagnévsoraik ellenséges kézre kerüljenek.”⁶

Egyes történeti munkák azt állítják, hogy – egyfajta hungarista „szalámi taktika” eredményeként – a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom később beolvastot-

⁴ Püski Levente: *A Horthy-rendszer*. Budapest, Pannonica Kiadó, 2006, 284. o.

⁵ Az 1944. október 18-án kihirdetett, 202.800/1944. VII. számú belügyminiszteri rendelet a következőket mondta ki: „A Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalmat a politikai pártok feloszlásáról szóló 3.080/1944. M. E. számú rendelet hatálya alól kiveszem és megengedem [kiemelés tőlem – K. Z. A.], hogy a párt a fennálló törvényes rend keretei között teljes politikai párttevékenységet folytasson. Utasítom az összes rendőrhatalóságokat, hogy a pártnak a 3.080/1944. M. E. számú rendelet alapján zár alá vett vagyonát a zár alól azonnal oldja fel és bocsássa a párt vezetésének rendelkezésére.” In: *Budapesti Közlöny – Hivatalos Lap*, 1944. október 18-i (237.) szám, 1. o.

⁶ Karsai Elek – Somlyai Magda (szerk.): *Sorsforduló*. 1. kötet. Budapest, Levéltári Igazgatóság, 1970 [a továbbiakban *Sorsforduló I.*] 144–145. o.

ta a koalíciós partnereket, amellyel „de jure” is megvalósult az egypártrendszer.⁷ Ezt igazoló korabeli dokumentumokat a kutatások eddig nem tártak fel, és mindez el-entmond annak, hogy Szálasinak sem korábbi terveiben, sem kormányfői tetteiben nem szerepelt a parlamentarizmus felszámolása. Ellenkezőleg. Hangsúlyosan ügyelt arra, hogy hatalomra jutása a „nemzet akaratának” látszódjon és ennek fontos színpadi kelléke volt a (megcsonkított) népképviselői szerv megtartása.

1. táblázat. A Szálasi Ferenc vezette m. királyi kormány összetétele

Miniszterelnök, majd Nemzetvezető:	<i>Szálasi Ferenc</i>	NYP-HM
Honvédelmi Miniszter:	<i>Beregfy Károly</i> vezérezredes	párton kívüli
Belügyminiszter:	<i>Vajna Gábor</i>	NYP-HM
Igazságügy-miniszter:	<i>Budinszky László</i>	NYP-HM
Közellátásügyi Miniszter:	<i>Jurcsik Béla</i>	MÉP
Külgügyminiszter:	br. <i>Kemény Gábor</i>	NYP-HM
Földművelésügyi Miniszter:	gr. <i>Pálffy Fidél</i>	MNSZP
Vallás és Közoktatásügyi miniszter:	<i>Rajniss Ferenc</i> (1945. márc. 7-ig)	MMP
Pénzügyminiszter:	<i>Reményi-Schneller Lajos</i>	MÉP
Iparügyi miniszter:	<i>Szakovics Emil</i>	párton kívüli
Kereskedelem és közlekedésügyi miniszter:	<i>Szász Lajos</i>	MÉP
<u>Tárca nélküli miniszterek:</u>		
a miniszterelnök helyettesítésével megbízva:	<i>Szöllösi Jenő</i>	NYP-HM
a termelés folyamatos vezetésével megbízva:	<i>Hellebronth Vilmos</i>	párton kívüli
a Nemzetvezető személye körüli:	<i>Henney Árpád</i> (1945. jan. 4-től)	párton kívüli
nemzetvédelmi és propaganda ügyek:	<i>Kassai-Schalmayer Ferenc</i>	NYP-HM
totális mozgósítás és harcbaállítás:	<i>Kovarcz Emil</i>	NYP-HM

A pártvezető, majd miniszterelnökké, végül (1944. november 4-én) Nemzetvezetővé avanzált Szálasi Ferenc (legkésőbb) a német megszállás után úgy vélte, hogy pártja népszerűsége elegendő egy választási győzelem eléréséhez, ezért a hatalmi háttéregyezkedések során többször szorgalmazta, hogy (1939 után először) írjanak ki új választásokat és annak tükrében alakuljon meg az új kormány. Erre végül – mint ismert – nem került sor, és megbízható adatokkal sem rendelkezünk arról, hogy a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom 1944 tavaszán/nyarán mekkora támogatottsággal rendelkezett. (A történettudomány által már részben feldolgozott, 1939-es eredményekből⁸ erre nem lehet következtetni.)

Szálasi a rövid kormányzás időszaka alatt nem változtatott kormánya összetételén. Változást mindössze a kiugrási szándékot korábban eláruló, Henney Árpád Nemzetvezető személye körüli tárca nélküli miniszterre történő kinevezése (1945. január 4.), valamint az jelentett, hogy a koalíciós tagok közül, 1945. március 7-én Rajniss Ferenc – és vele gyakorlatilag a Magyar Megújulás Pártja – kilépett a kor-

⁷ Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest, Jaffa, 2013, 88. o.

⁸ Ránki György: Az 1939-es budapesti választások. In: *Történelmi Szemle*, 1976/4. 613–615., valamint uő. *Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Magvető Kiadó, 1983, 385–423. A hungarista mozgalom társadalmi bázisát a választások tükrében utóbb feldolgozta és Ránki megállapításait pontosította, illetve korrigálta: Wiener György: Osztályszavazás a két világháború közötti időszakban. In: *Múltunk*, 2006/1. 99–136. Az 1939-es választásokhoz lásd továbbá Pintér István: A kényszerpályára szavazó ország. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920 – 1998*. Budapest, Napvilág, 1998, 176–207.

mányból.⁹ Bő egy hónappal később, 1945. április 18-án német birodalmi területen tartott, utolsó Minisztertanácsi ülésen döntés született arról, hogy kormány lemond, majd május 1-jével – összevont tárcákkal – újraalakul. Erre már nem került sor, így pontosan nem tudni, hogy az új hungarista kormányban kik kaptak volna helyet. (Vajna Gábor belügyminiszter például megkapta volna Kovarcz totális harcbaállítással megbízott tárca nélküli miniszteri tisztségét, valamint az igazságügyi miniszteri posztot is.)¹⁰

A hungarista hatalomgyakorlás módszerei

A fél éves nyilas-hungarista kormányzás abban a tekintetben a lenini hadikommuniz-mushoz áll a legközelebb, hogy az egyént a háborús célok elérése érdekében – még a náciizmushoz és a fasizmushoz képest is erőteljesebben – az állam alá rendeli. Már sokan rámutattak a szélsőjobb és szélsőbaloldali ideológiák párhuzamaira, és ha a közigazgatásban, „október 15/16” után kibontakozó hatalmi technika – alább részlete-zett – gyakorlati elemeit tekintjük át, az is láthatóvá válik, hogy számos mozzanat visszaköszön Magyarország következő történeti időszakából.

A pártmegbízottak

A hungarista hatalomátvétel részeként, a fontosabb államigazgatási szervek „átállítá-sáról”, a folyamatok hungarista mederbe tereléséről, egy-egy a párt részéről kiküldött megbízott gondoskodott, akinek tevékenységét Gál Csaba, a „köztisztviselők szerve-zője” (november 1-jétől személyügyi kormánybiztos) irányította. Az ún. pártmegbí-zottak számos tekintetben emlékeztetnek a későbbi kommunista párttitkárok műkö-désére. Bár mindkettő funkciója végső soron az volt, hogy gondoskodjanak az állami intézmények (közigazgatás/köztisztviselői) pártirányítás alá helyezéséről, a nyilas pártmegbízottak bizonyos tekintetben szélesebb jogosítványokkal rendelkeztek.

Gál rögtön a kormány kinevezése utáni napon, október 17-én pártszolgálatosok kíséretében felkereste a fontosabb közigazgatási intézményeket. Az egybehívott tisztviselői karnak bemutatta a párt megbízottját, akik először az elnöki/személyügyi osztályok vezetését vették át. Később egy rendelettel (november 4-én) rendezték státuszukat és a pártmegbízottakat közszolgálati alkalmazottá minősítették át (így váltak a közigazgatás részévé), és a kijelölt intézményekben önálló pártmegbízotti irodák jöhettek létre. Szálasi október 18-i pártutasítása szerint, a központi mellett a helyi közigazgatás szerveihez is (alispáni és városi polgármesteri hivatalokig bezáró-lag) delegálni kellett volna pártmegbízottakat, azonban erre nem került sor, részben a hungaristák spontán helyi hatalomátvételei, részben a később meghozott (személy-ügyi/intézményi) intézkedések miatt.

Gál elsőként, október 17-én a Belügyminisztériumban (Bodonyi György), majd rögtön azután a Külügyminisztériumban (Bagossy Zoltán) és a Székesfőváros Pol-gármesteri Hivatalában nevezett ki pártmegbízottat. A végrehajtó hatalom számos

⁹ Lásd bővebben: Sipos Péter (szerk.): *Szálasi minisztere voltam – Rajniss Ferenc naplója*. Budapest, Palatinus Kiadó, 2001.

¹⁰ Kovács Zoltán András: Ládai Istvánnak, a Szálasi-kormány belügyminisztériumi államtit-kárának fogságban írott feljegyzései. In: *Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények* 6. Budapest, MOL, 2008, 127. o.

szervénél a vezetők hetekig lassították, hogy a párt „felügyelőt” delegáljon melléjük. Kovarczhoz csak december 17-én, Beregfyhez csak január 8-án nevezték ki a párt küldöttét. Reményi-Schneller pénzügyminiszter személyében akadt olyan tárcavezető, aki meg is akadályozta, hogy melléje pártmegbízottat rendeljenek ki. (Hozzá kell tenni: jobboldali, a németek támogatását élvező miniszterként hat éve, 1938. március 9-től volt hivatalban, így minisztériumában nemigen volt szükség „átállításra”.)

Amint a pártmegbízottak elfoglalták helyüket, azonnal hozzáláttak a tisztviselői állomány átvilágításához. A megbízhatatlannak nyilvánított személyeket a „*Hungarista állam nevében védőőrizetbe veszem!*” formulával tartóztattatták le azokkal a pártszolgálatosokkal, akik már október 15/16-án megjelentek a közigazgatás intézményeiben.

A központi közigazgatásban letartóztatott beosztott tisztviselők számával kapcsolatban csak a háború utáni, tanúvallomásokra épülő vizsgálatok adataira hagyatkozhatunk. Ezek alapján a „tisztogatás” leginkább a belügyminisztériumot érintette, ahol 32 főt (nagyjából az állomány 10%-a) helyeztek – lakhelyelhagyási tilalom – rendelkezési állományba.¹¹ A többi tárcánál ez az arány 10–20 fő között mozgott, a pontos számok nem rekonstruálhatók. Későbbi sorsuk szerteágazó. Egyeseket a főváros kiürítése során nyugatra, Sopronkőhidára hurcoltak, másoknak sikerült elrejtőznie a számonkérés elől.

A hungaristák a pártmegbízotti rendszer által kívánták biztosítani a lojális, pártkatonákból álló tisztviselői kar kiépülését, másrészt a végrehajtó hatalom párt általi ellenőrzését. Miután a Hitlerrel való találkozót (1944. december 4.)¹² követően Szálasi egyre inkább ideológiai kérdésekkel kezdett foglalkozni, a hatalomgyakorlás tekintetében mind jobban az ideológiájára fogékonyabb, abban nyilvánvalóan jártasabb pártszervekre támaszkodott. Ezért a párt igyekezett elérni, hogy megbízottaik jogköreit szélesítse. A hatalmuk „papíron” 1945 elejére már arra is kiterjedt, hogy ellenőrizzék a miniszterek, államtitkárok tevékenységét, javaslatot tegyenek az intézmény működésére vonatkozóan. A valóságban azonban ezt az adott szerv sajátosságai, vezetőjének politikai helyzete határozta meg.

Míg Vajna belügy és Kemény külügyminiszterek mellett a pártmegbízottak csaknem korlátlanul végezheték tevékenységüket, addig például Rajniss Ferenc vallás- és közoktatásügyi miniszter képes volt háttérbe szorítani a tárcájához delegált küldöttet. A báró Kemény Gábor és Andreánszky vezette Külügyminisztérium csaknem mindenben igyekezett eleget tenni az ideológiai elvárásoknak, a tárca – mint azt a későbbiekben is látni fogjuk – formálisan egy hungarista „minta minisztériummá” kezdett formálódni.

Bagossy pártmegbízott széles mozgástérrel rendelkezett, amint azt a következő külügyminiszteri rendelet is tükrözi: „*A külügyminisztérium személyi felépítése a Nyilaskeresztes Párt Hungarista Mozgalom személyi politikájával összhangban történik. Ennek az összhangnak biztosítása céljából a személyi átépítés befejezéséig és az utánpótlás biztosításáig a külügyminiszter mellett pártmegbízott működik. [...] A pártmegbízottnak hozzászólása van a külügyi szolgálatban történő minden személyi*

¹¹ Kovács Zoltán András: *A Szálasi-kormány Belügyminisztériuma. Rendvédelem, állambiztonság, közigazgatás*. Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2009 [a továbbiakban: Kovács: *A Szálasi-kormány...*] 123. o.

¹² Lásd bővebben: Gosztonyi Péter: *Szálasi Hitlernél – Adalékok Magyarország második világháborús történetéhez*. München, Herp., é. n., valamint Ránki György (szerk.): *Hitler hatvannyolc tárgyalása. II. kötet*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1971.

*kinevezéshez, beosztáshoz és megbízáshoz; a pártmegbízott előzetes betekintést nyer a külügyi szolgálatban alkalmazottak személyére vonatkozólag történő mindenemű rendelkezésbe.*¹³

A főváros kiürítését követően a Belügyminisztérium pártmegbízottja hozzákezdett az önkormányzati pártmegbízotti rendszer kiépítéséhez. A főispánok mellé küldött megbízottakat arra kötelezte, hogy hálózatot építsenek ki, és részletesen leírta, hogy az egyes intézményeken belül hogyan és kiből lehet hatékony besúgóhálózatot kiépíteni. A Dunántúlon a pártmegbízottak elsődleges feladata az adott közigazgatás szerv moráljának, pártlojalitásának ellenőrzése lett.

Listázás

A hungaristák hatalomra juttatását követően két, a párt legfelsőbb szintjeiről irányított listázásról tudunk. A megbízható és megbízhatatlan személyek összesítésére való hajlam (ami nem feltétlenül csak a diktatúrák sajátossága) ugyancsak visszaköszön a következő történelmi időszakból. A hungarista tanok és pártérdekek alapján készült listák elkészítésében azok játszottak szerepet, akik a „szürke zónában” támogatták a nyilasokat és információkkal látták el a pártot, illetve azon belül Gál Csabát és irodáját.

Az első ismert lista a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom kormányra kerülését megelőző hónapok során készült el. Gál és irodája tételes névsorokat állított össze a közigazgatási intézmények megbízható és megbízhatatlannak tartott tisztviselőiről. E listák összeállításában elsősorban azon, közigazgatásban dolgozó személyi körre építettek, akik szimpatizáltak a mozgalommal és információkkal látták el a nyilasokat. A német megszállás utáni időszakban a központi közigazgatás csaknem valamennyi szervezetében megvoltak már a párt emberei.

A második lista összeállítására a főváros kiürítésével összhangban került sor, és azokat a személyeket tartalmazta, akiket a kormány nem kívánt hátrahagyni és a nyugati területeken kívánták internálni. A névsort Kovarcz Emil, az ország totális harcra állításával és mozgósításával megbízott tárca nélküli miniszter, valamint Feketehalmy-Czeydner Ferenc (1944. november 1-jétől) vezéreztetett, a honvédelmi miniszter helyettese irányításával állították össze.

Ezen már nemcsak a pártmegbízottak által őrizetbe vett köztisztviselők nevei szerepeltek, hanem mindazon politikusok és katonatisztek, akik – különböző okokból – a rendszer ellenségeinek számítottak. Azon személyek letartóztatásáról, akik még nem voltak őrizetben (pl. a lakhelyelhagyási tilalom alatt álló tisztviselők) a rendvédelmi/állambiztonsági szervek intézkedtek. A listán szereplő személyek közül számosat a német biztonsági szolgálatok nevesítettek, elsősorban olyan személyek szerepeltek rajta, akik szerepet vállaltak a korábbi kormányokban, kiemelten a kiugrás előkészítésében.¹⁴

¹³ *Magyar Nemzeti Levéltár* (a továbbiakban: MNL) K-707. (Nyilas külügyminisztérium iratai) 1. csomó, 1. tétel, 86–87.

¹⁴ A kiugrási kísérlet vizsgálatát formálisan az Államvédelmi Központra (ÁvK) bízta, amelyet a nyilasok kezdetől fogva fel akartak számolni. (Nincs nyoma annak, hogy ez végül megtörtént.) Az ÁvK keretein belül, október 20–26 között lefolytatott kihallgatásokat a nyilasok megbízható embere, dr. Pethő Tibor törvényszéki tanácselnök, később a nyilas bíróság, a Számonkérő Szék vezetője irányította. Az összesen 31 tanú vallomása alapján Pethő egy összefoglaló jelentést készített a kormány számára, amelyben meglepő tárgyilagosság-

Tervutasításos kormányzás

Szálasi Ferenc 1944. október 17-ére hívta össze kormánya első minisztertanácsát, amelyen a miniszterek és a sajtó számára – a háború rombolásáról tudomást sem véve – bemutatta az Országépítési Tervet. Ez 1944. október 16-tól 1945. január 1-jéig részletesen, az egyes szaktárcák szerint határozta meg, hogy a minisztériumoknak a rendelkezésükre álló, alig két hónap alatt milyen intézkedéseket kell végrehajtaniuk. Azt is meghatározta, hogy milyen lépéseket kell tenni annak érdekében, hogy a következő – 1945. január 1-jétől – életbe lépő, második Országépítési Tervben a párt hosszabb távú elképzeléseit meg lehessen valósítani.¹⁵

Míg a történelmünk későbbi szakaszából jól ismert öt éves tervek elsősorban termelési/infrastrukturális célokat tűztek ki maguk elé, addig a hungaristák terve főleg az „átállítás” rövid távú politikai lépéseit taglalta. Hosszabb távú célok megfogalmazásáról – a háborús viszonyok közepette – szó sem lehetett, a Szálasi-kormány esetében hosszabb időszakot átölelő „programalkotó” munkáról nem tudunk.

Az első Országépítési Terv prezentációját követően Szálasi csaknem valamennyi minisztériumot felkeresett és a vezető tisztviselők jelenlétében ismertette, konkretizálta az abban foglaltakat. A program első negyedéves terve a belügyminisztert jelölte ki arra, hogy a közigazgatást „*a feladatok gyors és idejekorán történő végrehajtásának szolgálatában*” megszervezze. Ez a közigazgatást érintően meghatározta a kormányzások felállítását, a hadművelleti kormánybiztosok rendszerének átalakítását, valamint a már említett központi „személyügyi szerv” létrehozását. A háborús időben – mint arra később visszatérünk – a közigazgatás ideológiai alapon való átszervezése irreális célkitűzés volt.

Szálasi ennek ellenére sikeresnek értékelte a programot, ami a romokban heverő, két nagyhatalom által megszállt Magyarországon – finoman szólva – politikai képmutatás volt. 1945. március 2-án a következőképpen mondott köszönetet minisztereinek: „*Nemzetvezetői üdvözlétem a m. kir. kormány miniszter urainak. Megállapítom, hogy az 1944. október 17-én kelt első Országépítési Tervben megjelölt feladatok nagy részét – a lehetőség határain belül – a Kormány tagjai végrehajtották s ezzel vállalt kötelezettségeiknek becsületesen eleget tettek. Nemzetünk örök hálával tartozik azoknak a férfiaknak, akik szilárd elhatározással, példát adó önzetlenséggel vállalkoztak megoldhatatlannak látszó feladatra, nem ismertek veszélyt és fáradságot és csak a nemzet egyetemes érdekeit tekintették. [...] Most, midőn a munka egyik legnehezebb fejezete lezárult, hálás köszönetemet és őszinte elismerésemet fejezem ki a Kormány minden egyes tagjának.*”¹⁶

Jogszabályi formalitások

A Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom, mint arra korábban utaltunk, kínosan ügyelt az alkotmányosság látszatára, ezért – túl azon, hogy a parlament tevékenységét formálisan fenntartották – a hat hónapos intervallumhoz mérten aránytalan mértékű jogszabályalkotó munka zajlott. Bár nem vállalkozhatunk a korszak tételes jogtörténe-

gal, részletesen kifejti a kiugrási kísérlethez vezető események láncolatát, valamint tárgyalja a jelzett személyi kör abban játszott szerepét. A kihallgatási anyagokat később a sopronkőhidai perek során használták fel.

¹⁵ *Összetartás*, 1944. évi (11. évf.) október 19-i (239.) szám, 3–4. o.

¹⁶ *Hivatalos Közlöny*, 1945. március 18-i (20.) szám, 1. o.

ti elemzésére, számos példa szemlélteti, hogy a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom által irányított végrehajtó hatalom valóban csak kellékeként tekintett a jogszabályokra.

Formálisan maga Szálasi sem vállalhatott volna közéleti tisztséget tekintettel arra, hogy börtönbüntetése mellett 10 évre (1948-ig) felfüggesztették politikai jogai gyakorlását, amit a perújítások ellenére sem töröltek el. Emellett már csaknem mellékes körülmény, hogy párttagok közül többen (pl. Mohay Gyula Budapest főpolgármestere) már október 16-ától önkényesen gyakorolták hatalmukat. Mivel kinevezésük államfői jogkörbe tartozott, ezt csak utólag rendezték, miután az 1944. évi X. tc. az államfői jogok gyakorlását is Szálasisra testálta.

Figyelmet érdemel az is, hogy a közlönyben közzétett személyi intézkedéseknél a felmentéseket következetesen a „saját kérelemmel” indokolták, ami nyilvánvalóan nem minden esetben fedte a valóságot. Egy belügyminisztériumi levelezésből kiderül, hogy ennek pusztán az volt az oka, hogy nem kívánták a járandóságokat kifizetni, illetve tartottak a Legfőbb Állami Számvevőszék észrevételétől. (A LÁSZ vezetését 1944. október 19-én váltották le, valószínűleg nem emeltek volna kifogást.)

Nagyhatalmi jelenlét

A szövetségi együttműködés keretében a németek már a megszállás, illetve a nyilasok hatalomra kerülését megelőzően összekötőket kezdtek delegálni a fontosabb minisztériumokba. Néhány tárca – mint például a Keresztes-Fischer Ferenc irányította Belügyminisztérium – esetében a magyar kormány képes volt ugyan lassítani a folyamatot, de mire a hungarista kormány megalakult a németek közigazgatási jelenléte gyakorlatilag megszokottá vált. A fontosabb minisztériumokban (és egyes rendvédelmi szerveknél) 1944. október 16-án már német megbízottak is tevékenykedtek.

Konkrét tevékenységük azonban jelenleg legfeljebb nagy vonalakban ismert. Csak néhány szervezet esetében tudjuk egyáltalán néven nevezni a német összekötő személyét. Vajna belügyminiszter mellé például egy Adalbert Wiese nevű „összekötőt” delegáltak, aki valamennyi programjára elkísérte – az egyébként kiváló német kapcsolatokkal rendelkező – tárcavezetőt. Vajna a Wiese-vel való együttműködés mellett nemcsak, hogy szoros kapcsolatot ápolt a bécsi Gestapo Leitstelle vezetőjével (Franz-Josef Huber *SS-Brigadeführer*), de a kiugrást megelőzően a német Biztonsági Szolgálat is kijelölt számára egy kapcsolattartót (Erhard Olbrich *SS-Obersturmbannführer*).¹⁷

Elképzelések a közigazgatás átalakítására

A Hitlerrel való találkozót, illetve a főváros kiürítését követően Szálasi egyre inkább ideológiai kérdésekkel, a jövő Magyarországaival kezdett foglalkozni. (A korabeli szóhasználat a közigazgatási szervek Budapestről Dunántúlra telepítését „kiürítésnek”, míg a Német Birodalomba való visszahúzódást „kiteleplésnek” nevezte.) A kormányzás nagyobb területeit csaknem teljes egészében az érintett szaktárcákra bízta (katonai kérdések: Beregfy Károly és Kovarcz Emil, állambiztonság, közigazgatás és zsidóügyek: Vajna Gábor, külügyek: Kemény Gábor, propaganda: Kassai-Schalmayer Ferenc és Fiala Ferenc), így neki és szűkebb környezetének jutott ideje a tervezésre.

¹⁷ Kovács: *A Szálasi-kormány...* 88. és 209. o.

Nem tudni, hogy a háború pusztítása közepette mi motiválta Szálasit arra, hogy – a napi döntéshozatalnak és főként a realitásoknak hátat fordítva – az országot érintően jövőbe mutató átalakításokról elmélkedjen. Csak feltételezhetjük, hogy erre Hitler csodafegyverekről, illetve a Magyarországra tervezett tavaszi offenzíváról szóló ígéretei ösztönözték. Emellett Budapest elhúzódó ostroma és a második felmentési kísérlet (Konrad 2. hadművelet) sikerei némi reményt táplálhattak a nyilas vezetésben. Következményeit tekintve azonban kétségtelen, hogy az összességében sikeres védelmi műveletek mintegy három hónappal eltolták a kormány bukását, illetve lehetőséget adtak arra, hogy a nyugat-magyarországi területeken átmenetileg berendezkedjenek.

A központi közigazgatás átszervezése

A hungarista társadalompolitikai elképzeléseket tükröző, Dolgozó Nemzet Hivatásrendjéről (DNHR) szóló rendelet (1944. december 10.) alapján a tizennégy közül az egyik a Közalkalmazottak Hivatásrendje volt, amelynek égisze alatt – érdekképviseleti szervként – létrehozták a Közszolgálati Alkalmazottak Nemzeti Szövetségét. Mindkettő lényegét tekintve csak „papíron” létezett, gyakorlatilag nem volt hatása a közigazgatásra, és a későbbi jogszabályok sem vették át a retorikáját.

Az államigazgatás átalakításáról szóló komolyabb elképzelések már csak a főváros elhagyása után, Nyugat Magyarországon kezdtek testet öltetni. A Brennebergbánya és Velem községben lévő nemzetvezetői (Törzs)szálláson, a jövő Magyarországról szőtt hungarista terveknek csak a töredéke valósult meg. A nemzeti jelképrendszer megváltoztatása mellett, a közigazgatást érintően mindössze annyi, hogy Szálasit – a később pótlólag beiktatott 1945. évi I. törvénycikk alapján – létrehozta a Nemzetvezetői Munkatörzset.

Vezetésével (munkarendvezetői címmel), 1945. január 4-én Henney Árpád szolgálaton kívüli altábornagyot bízta meg, és egyúttal kinevezte a „*Nemzetvezető személye körüli m. kir. tárca nélküli miniszterre*”. A Nemzetvezetői Munkatörzsen belül a fontosabb állami funkciók és területek szerint 11 (számuk később 13-ra bővült) Nemzetpolitikai Iroda létesült. Feladatuk az volt, hogy a Nemzetvezetői címmel egyesített állam- és kormányfő elképzeléseit kidolgozzák, majd közvetítsék a végrehajtó hatalom számára.

2. táblázat. A Nemzetvezetői Munkatörzs összetétele (1945. január 4.)

NEMZETVEZETŐI MUNKATÖRZS

(Henney Árpád szolg. kívüli altábornagy)

Államjogi Iroda	dr. Haála Róbert	Pártiroda	gr. Serényi Miklós
Kultúriroda	Hubay Kálmán	Számonkérő Iroda	dr. Pethő Tibor
Nemzetbiztonsági Iroda	Baky László	Személyügyi Iroda	Gál Csaba
Népközösségi Iroda	dr. Leicht József	Világnevezeti Iroda	Péntek István
Nemzetgazdasági Iroda	Gergely Gyula	Dolgozó Nemzet Irodája	Mosonyi Győző
Országépítési Iroda	dr. Kőfaragó-Gyelnik V.	Fegyveres Nemzet Irodája	Nádas L. vk. ezds.
Parasztiroda	Tatár Imre		

Az irodák létrehozása után, a központi közigazgatás átszervezésének következő lépcsője az lett volna, hogy a minisztériumokat ún. szakvezérkarokká alakítják át és integrálják a Nemzetvezetői Munkatörzsbe. Az erről szóló jogszabály kidolgozása megkezdődött ugyan, de azt később sem a Sopronban üléselőző Képviselőház, sem a Törvényhozók Nemzeti Szövetsége nem tárgyalta. A miniszteriális intézmények át-alkítására/átszervezésére végül nem került sor. Így pontosan nem ismert, hogy milyen szakvezérkarok jöttek volna létre. A belügyi iratok között fennmaradt törvényjavaslat¹⁸ azonban a kormány 16 tárcaja közül hatot (a belügyit, a földművelésügyit, az iparügyit, a kereskedelem- és közlekedésügyit, a közellátásügyit, valamint a vallás- és közoktatásügyit) szüntette volna meg.

A végrehajtó hatalom további átalakításának szándékára utal, hogy a – következő fejezetben tárgyalt – kormányiszékek vezető számos központi hatáskörbe tartozó jogkört megkaptak volna. A kormányiszékek felállításáról szóló belügyminisztériumi rendelettervezet minisztertanácsi előterjesztése – amelyet Vajna számára állítottak össze 1944. november 20-án – így fogalmaz: „[...] a minisztereket megillető ügyintézési hatáskörnek a kormányiszéktartóra ruházása olyan mértékben tehermentesíti majd a minisztereket, hogy lehetővé válik az, hogy a jövőben kizárólag a közigazgatás legfelső vezetésével, átfogó irányításával, a közigazgatási szervezet működése feletti legfelsőbb felügyelet és ellenőrzés gyakorlásával, valamint a szükséges szervezési feladatok elvégzésével foglalkozzanak. Ezzel tehát szinte önmagától megvalósul az országépítés első tervének a közigazgatási vezérkar megszervezésére vonatkozó további célkitűzése is, mert hiszen a minisztériumok az új rendben máris mintegy a közigazgatási vezérkar szerepét fogják átvenni.”¹⁹

Az államvezérkar kiépítése érdekében a törvénytervezet olyan történelmi jogszabályokat helyezett volna hatályon kívül, mint az 1848. évi III. törvénycikk. A törvényjavaslat a közigazgatási vezérkar személyi állományát a minisztériumi szaktisztviselői és fogalmazói karra alapozva kívánta létrehozni, míg szervezetrendszere az egyes közigazgatási ágaknak megfelelő csoportokra, azon belül ügyosztályokra tagolódott volna. A jogszabály-tervezet alapján a közigazgatási vezérkar főnökét a vezérkar tagjai közül a miniszterelnök jelölte volna ki.²⁰ A nemzetvezetői Munkatörzs által megjelenített célok csak részlegesen valósultak meg. A BM a háború és a nyilas hatalom hátralevő néhány hónapja alatt változatlan keretek között folytatta működését, ahogyan a törvénytervezet által érintett többi minisztériumot sem számolták fel.

A Szálasi-kormány összességében egy olyan államigazgatási gyakorlatot kívánt meghonosítani, amelyben – kikristályosodott formában – a párt feladata az ellenőrzés, az irodáké a tervezés, míg a szakvezérkaroké és a kormányiszékeké a végrehajtás lett volna. A nemzetpolitikai irodák létrehozásán túl (amelyek hivatali működéséről nem rendelkezünk megfelelő adatokkal), a széteső, kitelepített központi közigazgatásban már nem lehetett érdemi átalakításokat kezdeményezni.

Kísérlet az önkormányzati igazgatás átalakítására

Szálasi írásaiban és felszólalásaiban folyamatosan jelentek meg a helyhatósági rendszer átalakítására vonatkozó elképzelések. Első, 1933-ban írott munkájában – „A magyar állam felépítésének terve” – nyolc főkerület kialakításáról beszél, összevonva

¹⁸ MNL K-775. (Nyilas Belügyminisztérium iratai) 1. csomó, 1. tétel 415–416.

¹⁹ MNL K-775. (Nyilas Belügyminisztérium iratai) 1. csomó, 1. tétel, 417–418.

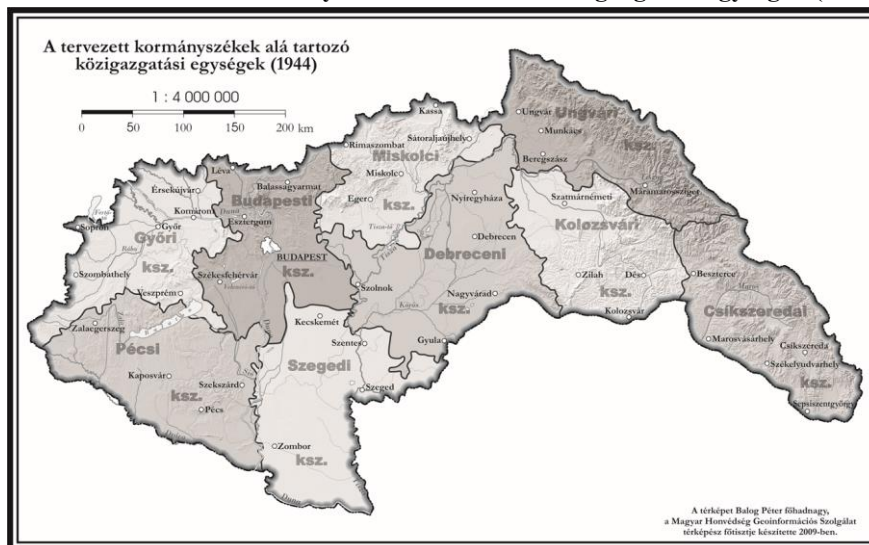
²⁰ MNL K-775. (Nyilas Belügyminisztérium iratai) 1. csomó, különféle iratok gyűjtője, 1–5.

a kisebb közigazgatási egységeket. Az általa létrehozandó területi egységek száma, tagozódása (8-16 között) ugyan időről időre változott, de az erős központosítási szándék nem.

Az (első) Országépítési Terv a Belügyminisztérium számára előírta, hogy 1945. január 1-jéig – a vármegyéket kiváltva, harmadfokú közigazgatási hatóságként – kormányzéseket²¹ kell felállítani. Az erről intézkedő rendelettervezet végső, a minisztertanács számára felterjesztendő formáját, meglepő gyorsasággal, 1944. november 15-ére készítette el a M. Kir. Belügyminisztérium. A visszacsatolásokkal bővült Magyar Királyság területét kilenc kormányzékra osztották (budapesti, csikszeredai, debreceni, győri, kolozsvári, miskolci, pécsi, szegedi és ungvári) volna, élükön széktartóval, akiknek – a központi közigazgatás tehermentesítése érdekében – széleskörű jogokat kívántak biztosítani.

A kormányzések területeinek megállapításakor alapvetően a tradicionális közigazgatási rendszert vették alapul, ugyanakkor, egyetlen kivételként a legnagyobb vármegye, Pest-Pilis-Solt-Kiskun területét felosztották és járásait, illetve városait nagyjából a budapesti, míg kisebb részt a szegedi kormányzékhoz csatolták. A kormányzésekről szóló végső rendelettervezet, 1944. november 20-ra ugyan elkészült, de azt a kormány csak januárban tárgyalta. A döntés alapján Vajna miniszter már Szombathelyen, 1945. február 8-án jegyezte rá a tervezetre, hogy „Egyelőre félretenni!”²²

1. ábra. A tervezett kormányzések alá tartozó közigazgatási egységek (1944)

²¹ Pontosan nem ismert, hogy Szálasi miért a kormányzések/kormányzék tartó elnevezést választotta, de valószínűleg részéről ez tudatos utalás kívánt lenni az 1867-ig létező kormányzések (dicasterium). Ezek az uralkodónak alárendelve a végrehajtó hatalom funkcióját látták el. A történelmi kormányzéseket a titkár vezette, a döntéseket a tanácsosok (consilarii) bízták, míg a jogszabályok végrehajtására a vezetése alatt működő hivatalok (officium) gondoskodtak. Szálasi korábbi értekezéseiben a nádori hivatal felállítása is felmerült.

²² MNL K-775. (Nyilas Belügyminisztérium iratai) 1. csomó, 1. tétel, 419.

Az elmélet és a jogszabály-előkészítés szintjén Szálasi kormányzása idején összességében a magyar közigazgatás gyökeres átalakítása, a funkciók, feladatok redisztribúciója kezdődött meg. Mivel a hatalomgyakorlás tervezett államvezérkar, szakvezérkar, kormányisztekek hármásából mindössze csak a nemzetpolitikai irodák valósultak meg, így aki akarja, csak elképzelni tudja, hogy milyen lett volna a háború utáni hungarista Magyarország. Az elképzelések a „szervezett káoszt” tükrözik, helyi és központi szinten számos párhuzamosság jött volna létre a szakvezérkarok és a kormányisztekek között. A döntésekhez kapcsolódóan nem készültek sem végrehajthatósági vizsgálatok, sem költségvetési tanulmányok.

És a valóság – Közigazgatás a diktatúra és a háború sodrában

A központi kormányzati intézmények szétesése

A közigazgatás korábbi intézményei – részben a jelzett, ideológia által vezérelt átalakítások, részben az ország hadműveleti területté válása, részben pedig a pártszervek helyi hatalom átvételei miatt – csaknem teljesen elvesztették jelentőségüket. A központi közigazgatás szervei legkésőbb a nyilasok hatalomra kerülése után egy hónappal megkezdték a felkészülést Budapest kiürítésére. Ennek előkészületei még a Sztójay-kormány alatt megkezdődtek, de akkor fel sem merült a teljes közigazgatási apparátus és a lakosság Dunántúlra telepítése.

A Szálasi-kormánynak kezdetben merőben eltérő elképzelései voltak. Kötelezővé akarták tenni, mind a közszolgálati alkalmazottak, mind a lakosság teljes evakuálását. Ennek jegyében felmentették az 1944. július 1-jével, a kiürítési és kitelepítési feladatok koordinációjával megbízott Szurmay Lajos vezérőrnagyot, majd október 24-én országos elhelyezési kormánybiztossá Farkas Ferenc vezérezredest nevezték ki, aki azonnal elrendelte, hogy a „*m. kir. Kormány a régi kormány felfogásával szemben a veszélyeztetett területek teljes személyi és anyagi kiürítését rendelte el. A polgári kiürítés nemre és korra való tekintet nélkül nem önkéntes többé, hanem kötelező.*”²³ (Az élelmiszerkészletek és anyagi javak elszállításáért nem Farkas, hanem előbb Mocsáry Dániel földművelésügyi államtitkár, majd utóbb Rajk Endre készletgazdálkodási kormánybiztos felelt.)

A főváros és a keleti területek teljes kiürítéséről – a realitásokat érzékelve – a kormány csakhamar lemondott, és a közszolgálati alkalmazottak, illetve a lakosság tekintetében visszatértek az eredeti elképzeléshez. Bár az áttelepülés önkéntes jellegű volt, az egyes minisztériumokban erőteljes propaganda zajlott annak érdekében, hogy minél több alkalmazottat késztessejenek távozásra. Aki a maradást választotta, annak egy lemondó nyilatkozatot kellett aláírnia, amelyben tudomásul vette, hogy a főváros akár „*ellenséges megszállás alá is kerülhet*”. A kiürítés tárgyában tartott egyik értekezleten Vajna belügyminiszter rámutatott, hogy a jobboldali gondolkodásiak helyesebb, ha távoznak Budapestről, mert „*nem vitás, hogy itt milyen sors vár rájuk.*”²⁴

A polgári intézmények kiürítését maga a nyilas vezetés is teljes kudarcnak értékelte. A közszolgálati alkalmazottak közül csak kevesen tartottak velük. Részben ezért a Dunántúlon a központi közigazgatás rendkívül szűk apparátussal, alacsony hatásfokkal

²³ *Sorsforduló* I, 56. o.

²⁴ *Sorsforduló* I, 54. o.

folytatta tevékenységét. Nemcsak az intézményeknek telt időbe, hogy megtalálják egymással a kapcsolatot, hanem a tisztviselőknek is kihívás volt rábukkanni kijelölt szállásukra és munkahelyükre. Ha ez megtörtént még egy ún. „*polgári meghagyási eljárás*on” kellett átesniük, amelyen előéletüket, származásukat vizsgálták. (Mindez jelentős mértékben emlékeztet a háború utáni igazolási eljárásokra, amelyek célja szintén az volt, hogy a közigazgatásba, illetve a rendvédelmi szervekhez be-, illetve visszaküldött személyeket megsűrje.)

A minisztériumok nem egyben, hanem gyakorlatilag nagyobb szervezeti egységekre bontva települtek a nyugat-magyarországi városokba, elsősorban Győrbe, Sopronba, Kőszegre, Szombathelyre és Sárvárra. (A kormány tagjai közül Vajna Gábor és Kovarcz Emil hagyták el utoljára a fővárost. Ők közvetlenül a szovjet gyűrü bezárulása előtt, 24-én, a sötétedés beállta után távoztak.) Részben a tisztviselői állomány hiányából, részben a szervezeti egységek szétszórtságából adódóan a főváros elhagyása után a legtöbb minisztérium új személyzeti és ügybeosztást készített (a külügyi és belügyi tárcáé fennmaradt), amely a „békeidősnél” lényegesen kisebb struktúrát mutatott.

Érdekes módon az iratok jelentős eltérést mutatnak abban a tekintetben is, hogy az adott intézmény mennyiben adaptálta a hungarista ideológia passzusait. A Szálasi-kormány Bel- és Külügyminisztériumának szervezeti felépítését összevetve kitűnik, hogy míg a Külügyminisztériumban sietve megszüntették a miniszteri kabinetet és helyette létrehozták a munkatörzset (élén a munkarendvezetővel), addig erre, a Büm-ben nem került sor. Kemény tárcája figyelmet fordított arra is, hogy hungarista szimbólumok kerüljenek a hivatalos irat-fejlécekre és pecsétekre, míg a belügyminisztérium által készített iratok zöme megőrizte az ország korábbi jelképrendszerét. A belügyben az iratok nyelvezete sem változott, számos közülük nélkülözte a „*Kitartás! Éljen Szálasi!*” fordulatot, tovább használva a Szálasi által megvetett „*Úr!*” megszólítást.²⁵

Főispánok, hadműveleti kormánybiztosok

Annak ellenére, hogy 1944. október 25-től – az ún. különleges közigazgatás rendszerét kiterjesztve – a kormány Magyarország egészét hadműveleti területté nyilvánította, hangsúlyt fektettek arra, hogy a civil közigazgatás legfelsőbb szintjein végrehajtsák a személycseréket. A vármegyék és a törvényhatósági jogú városok vezetőinek leváltására, majd újabbak kinevezésére két hullámban került sor.

Szálasi először, 1944. október 27-i hatállyal a még német–magyar ellenőrzés alatt álló területek 24 főispánját mentette fel állásából és nevezte ki helyükre a párt megbízható embereit.²⁶ (A háborús viszonyok közepette közülük csak 13-an tudtak Budapestre utazni, hogy letegyék hivatali esküjüket.) Az újonnan kinevezett főispánok csaknem mindegyike a párt helyi szervezeteit irányította korábban.

A főispánsági kar lecserélésének második „hullámára” 1944. december 8-i hatállyal került sor, amely során a már szovjet megszállás alatt lévő keleti vármegyék vezetéséről intézkedett, hatot leváltott, míg a többieket megerősítette hivatalában.²⁷ Ezen irreális és formális intézkedés egybeesése Hitlernél tett látogatásával, azt érzékelteti, hogy Szálasi hitt a neki tett azon vezéri ígéretnek, miszerint a tavaszi offenzí-

²⁵ Kovács: *A Szálasi-kormány...* 212. o.

²⁶ *Budapesti Közlöny – Hivatalos Lap*, 1944. évi november 3-i (250.) szám, 1–2.

²⁷ *Hivatalos Közlöny*, 1945. január 20-i (4.) szám, 1–2.

va során a németek visszafoglalhatják a már elvesztett magyar területeket. (A megígért offenzíva „Tavaszi Ébredés” fedőnéven, 1945. március 6-án vette kezdetét. Csak helyi sikereket tudott felmutatni és a szovjetek egy héttel későbbi bécsi támadó hadművelete csakhamar a magyar területek teljes feladására kényszerítette a német–magyar csapatokat.)

A területüket veszített vármegyei hivatalok lassan húzódtak vissza a nyugatabbi területekre. Zömük 1944. december elejétől Győrben, irattáraik a környező településekben koncentrálódtak. A civil közigazgatásban véghezvitt személyi átalakítások, a főispáni kar cseréje eleve formális intézkedések voltak tekintettel arra, hogy feladataik és hatásköreik jelentős részét a hadműveleti területek kormánybiztosai gyakorolták. Érdemben ezek az intézkedések csak arra voltak alkalmasak, hogy – a még német-magyar kézen lévő vármegyékben és városokban – a helyi pártszervek/pártszolgálatosok minél előbb be tudjanak kapcsolódni a helyi ügyek intézésébe és az államigazgatási szervekkel mielőbb megteremtődjön az összhang.

A magyar területeket fenyegető szovjet előretörés hatására a Sztójay-kormány már 1944. április 4-én intézkedett „*a hadműveleti területekre vonatkozó különleges közigazgatási szabályok*” lefektetéséről.²⁸ A magyar királyi kormány, április 1-jei hatállyal az ország keleti részeit, Kárpátalja (kormánybiztos: dr. Tomcsányi Vilmos Pál) és Észak-Erdély vármegyéit (kormánybiztos: Ricsóy-Uhlarik Béla), majd később, a hadi helyzet további rosszabbodása miatt, szeptember 1-jei, illetve október 1-jei hatállyal újabb kelet-közép magyarországi vármegyéket nyilvánított hadműveleti területté.

A folyamatot a Szálasi-kormány fejezte be. Október 25-én a különleges közigazgatási szabályok hatályát az ország teljes területére kiterjesztette, illetve párhuzamosan Szálasi miniszterelnök a „*hadműveleti terület polgári közigazgatásának [központi] vezetésével*” – kormánybiztosi minőségben – Endre László nyugállományú államtitkárt bízta meg.²⁹ Endre kormánybiztossága – a kormány utasításai szerint – azonnal hozzálatott a Sztójay-kormány által lefektetett különleges közigazgatási szabályok átdolgozásához, a hadműveleti kormánybiztosok szerepének, hatáskörének és illetékességének újrarendeléséhez.

Endre ki is használta a kormányzásokkal kapcsolatos kormányzati elgondolásokat és érvként használta fel arra, hogy – a minisztériumok rovására – saját hatalmát növelje. A minisztertanács számára készült előterjesztés a következőképpen indokolja a hadműveleti kormánybiztosok jogkörének kiterjesztését. „*A hadműveleti kormánybiztosoknak az egyes minisztereket megillető ügyintézési hatáskörrel való felruházása mintegy bevezetése az országépítés első tervében lefektetett annak a rendszernek, mely szerint a miniszterek ügyintéző hatáskörét [...] a normális [!] viszonyok bekövetkeztével a megszervezendő kormányzások vennék át, ugyanis a kormányzások megszervezésénél is a legcélszerűbbnek az a megoldás látszik, hogy ezek a kor-*

²⁸ *Budapesti Közlöny – Hivatalos Lap*, 1944. április 5-i (77.) szám, 1–2.

²⁹ Endre László „a hadműveleti terület polgári közigazgatásának vezetőjévé” történő kinevezésére formailag két alkalommal került sor. Először 1944. október 25-i (*Belügyi Közlöny*, 1944. évi 45. szám [október 29.], 1615), majd másodszor 1944. november 29-i hatállyal (*Budapesti Közlöny*, 1944. évi 282. szám [december 10.], 1). Ez az államigazgatás általános „kapkodásának”, a rendeletek pontatlan előkészítésének és közlésének tudható be. (Második alkalommal Szálasi valójában már nem Endrét, hanem helyettesét, dr. Szilágyi Lászlót nevezte ki.)

mányszékek több törvényhatóság területére kiterjedően – a hadtestek területi beosztásához igazodva – gyakorolják a legfelső ügyintézési hatáskört.”³⁰

A különleges polgári és a katonai közigazgatási szervek összehangolt, az egyes átfedéseket tisztázó, új szervezeti és működési szabályait végül, 1944. november 10-ére állította össze az 1. hadsereg főszállásmestere, vitéz Tóth-Halmay József vezérkari őrnagy. Az általa véglegesített „félkatonai” közigazgatási rendszerben – a főispáni hivatalok kivételével – valamennyi helyhatóság (járások, megyei-, vármegyei és törvényhatósági jogú városok), azok vezetése (főszolgabírók, alispánok és megyei-, valamint a törvényhatósági jogú városok polgármesterei), illetőleg az oda beosztott tisztviselői kar a hadművelleti kormánybiztosok, azaz – legfelsőbb szinten – a központi hadművelleti kormánybiztos alárendeltségébe került.

Összesen 11 hadművelleti kormánybiztosi állást szerveztek a három hadseregparancsnokság, a (budapesti) I. hadtest, valamint a honvéd kerületi parancsnokságok (2–8.) területére illetékes hatáskörrel. Feladataik közé tartozott az állam- és közrendészeti intézkedések bizonyos köre (pl. internálás), a hadsereg érdekében történő személyi és dologi juttatások (élelmezés, üzemanyag, közmunka) biztosítása, a hadművelleti területen a személyi és dologi kiürítési munkálatok, valamint a köz- és állategészségügyi intézmények, illetőleg tűzrendészeti és légoltalmi testületek irányítása.

Elsősorban a főispáni tisztség kiüresedése, másodsorban a nyilas szempontból megbízható káderek hiánya miatt rendszerint az októberben kinevezett főispánok közül kerültek ki az adott terület hadművelleti kormánybiztosai. Így például – a még a hungaristák hatalma alatt álló területeken – Fejér vármegye és Székesfehérvár szabad királyi város főispánja, Pintér József egyúttal a 2., illetve Veszprém vármegye főispánja, míg Kocsárd Emánuel a 3. honvéd kerületi parancsnokság hadművelleti kormánybiztosai is voltak.

A kormány ezekben az állásokba csaknem kizárólag olyan személyeket helyezett, akik már régóta támogatták a párt tevékenységét, szervezték az adott terület nyilas-hungarista megmozdulásait. A kinevezésekbe jelentős beleszólása volt Gál Csaba személyügyi irodájának, valamint – elsősorban vármegyei tekintetben – a Belügyminisztérium pártmegbízottjának.

Mindezen intézkedésekkel az önkormányzati igazgatás gyakorlatilag hárompólusúvá vált, amelyben a pártszervek, az életben tartott főispáni hivatalok és a hadművelleti kormánybiztosok gyakorolták a hatalmat. Összességében a rendszer nemritkán vezetett hatásköri ütközésekhez egymással, valamint a térségben állomásozó német-magyar katonai szervekkel, miközben a német-magyar fennhatóság alatt álló területek 1945 márciusára néhány vármegyére, járásra zsugorodtak, amelyekben a menekültek sokasága, az átvonuló katonák tömegei miatt teljes volt a fejtelenség és a káosz.

Miután a minisztertanács 1945. január 8-án döntött a kormánybiztosi állások megszüntetéséről, csaknem két héttel később Szálasi úgy határozott, hogy március 1-jei hatállyal a hadművelleti kormánybiztosságokat is felszámolja. A katonai helyzet kedvezőtlen alakulása miatt a kormány Budapest elhagyását követően már számolt a németországi kitelepüléssel, így nem volt értelme tovább életben tartani a magyar közigazgatási rendszer maradványait sem, amelyek ekkor már amúgy is csak formálisan léteztek.

³⁰ MNL K-475. (A hadművelleti kormánybiztosság iratai) 1. csomó, B/c tétel, 344.

A kormánybiztosi rendszer a nyilas párt érdekeivel is ütközött, hiszen Szálasi – mint említettük – a Dunántúlon egyrészt egyértelműen pártjára kívánta alapozni a kormányzást, másrészt a kormánybiztosok kezdtek beleavatkozni a párt ügyeibe. Erre egyébként a működésüket szabályozó rendelet alapján lehetőségük is volt, hiszen korábban rögzítették, hogy „*az egész hadművelleti területre szóló közigazgatás vezetője rendelkezik a Nyilaskeresztes Párt valamennyi szervezetével.*”³¹ Amikor már nagyon messzire merészkedtek Szálasi személyesen hívta fel a pártszervek figyelmét arra, hogy „*a hadművelleti kormánybiztosok pártszervezetük belügyeibe nem szólhatnak bele, szervezésszaki utasításokat nem adhatnak, személyi változásokat nem esz- közölhetnek.*”³²

A vég – a közigazgatás kitelepülése a Német Birodalomba

Szálasi döntésének megfelelően, 1945. március 1-jével – Endre központi hadművelleti kormánybiztosi hivatala kivételével – felszámolták a területi hadművelleti kormánybiztosságokat. A Belügyminisztérium kapta feladatul, hogy dolgozza ki a hadművelleti kormánybiztosi rendszer kiváltására alkalmas közigazgatási kereteket.

A M. Kir. Büm. illetékes vezető tisztviselői a régi állapotok restaurálására (vármegyei, járási hivatalok visszaállítása) tettek javaslatot. Valószínűleg titkon számoltak azok elfoglalásával, hiszen tudták, hogy a keleti területeken már egy másik magyar kormány működik. Velük szemben a minisztérium politikai vezetése – maga Vajna is – azt szorgalmazta, hogy a hadművelleti kormánybiztosi hivatalok kerüljenek a tárca irányítása alá, és azzal együtt hagyják el az országot. Végül az utóbbi megoldás mellett döntöttek és fokozatosan a Belügyminisztérium lett az a szerv, amely a németországi áttelepülést a legfelsőbb szinten koordinálta.

Alighogy megkezdődött Budapest kiürítése, november 28-án a kormány máris rendeletben szabályozta a Német Birodalomba esetlegesen, átmeneti jelleggel kitelepített közhivatalok működését. A kitelepüléssel kapcsolatos koordinációra Magyarossy Sándor vezérezredes személyében, december 3-án kormánybiztost nevezett ki. Feladata a kitelepülő magyar állampolgárok és hivatalok elhelyezése, ügyeinek intézése volt, amelyet a berlini magyar követtől függetlenül végzett, ám neki jelentési kötelezettséggel tartozott.

A Dunántúlon összezsúfolódtott, *menekült* polgári lakosság számára is lehetővé tették a német területre történő áttelepülést, amely által Szálasi-kormányzata nyíltan remélte, hogy enyhíthetnek a nyugat-magyarországi vármegyék telítettségén. Rögtön a jogszabály kihirdetése napján a dunántúli városokban falragaszok kezdtek hírül adni, hogy „*a Magyar Állam és a Német Birodalom között megállapodás jött létre, amely Magyarország jelenlegi területén lévő túlzásúfolttság megszüntetése érdekében lehetővé teszi, hogy a magyar lakosság egy része a Német Birodalomban a hadművelleti terület közvetlen szomszédságától távolabb eső területeken nyerhessen ideiglenes*

³¹ Lásd 4.020/1944. M. E. számú rendeletet (*A magyar királyi minisztérium rendelete az egész hadművelleti területre vonatkozó különleges közigazgatási szabályok tárgyában*) in: *Buda-pesti Közlöny – Hivatalos Lap*, 1944. november 14-i (259.) szám, 2–3.

³² Teleki Éva *Nyilas uralom Magyarországon. 1944. október 16. – 1945. április 4.* (Bp. Kos-suth: 1974.) 242. o.

*elhelyezést mindaddig, amíg otthonába való visszatérésre a háborús helyzet folytán lehetőségessé válik.*³³

Szálasi a Német Birodalomba történő áttelepülés előkészítésével Vajna belügyminiszter bízta meg, aki 1944. december 10-én, majd 23-án folytatott Németországban, Heinrich Himmlerrel, az SS Birodalmi Vezetőjével tárgyalásokat. A belügyminiszter mintegy egymillió magyar állampolgár Németországba telepítéséről beszélt. Megállapodtak abban, hogy a magyarok számára rendelkezésre bocsátott birodalmi területeken – felső Duna-szakasz (Linz), Alsó-Szilézia (Breslau), Szászország (Drezda) és Bayreuth (Bayreuth) – a magyar rendvédelmi szervek fogják ellátni a közrendvédelmi feladatokat. Az elképzelések szerint a kijelölt területeken a magyar lakosságot zártan, saját iskolákkal, közigazgatással és egészségügyi intézményekkel együtt kellett volna elhelyezni.

A Németországban működő m. kir. kormánybiztos (*Königlicher ungarischer Regierungskommissar in Deutschland*) hivatala 1945. január 5-ével kezdte meg működését. Magyarosy vezérezredes személye ellen csakhamar kifogások merültek fel. Állítólag többen bírálták, hogy nem eléggé elkötelezett a hungarizmus mellett. Beszűréséből végül január 24-én felmentették, egyúttal személyi tartalékba helyezték. Feladatkörét – a szintén megszüntetett Országos Elhelyezési Kormánybiztossággal (Farkas Ferenc vezérezredes) együtt – a Belügyminisztériumban, 1945. január 25-ével felállított X. (ki- és visszatelepítési) osztály vette át. Vezetésével Markóczy János altábornagyot, a Honvédelmi Minisztériumtól „kikért” tábornokot bízták meg.

A Németországba telepítés szinte ugyanazon menetrend és szabályzók szerint zajlott, mint korábban Budapest kiürítése, azaz egyesek számára kötelező, míg mások számára önkéntes jellegű volt. A belügyminiszter – valószínűleg 1945. február közepén kibocsátott rendelete³⁴ – az alábbiakat határozta meg: „*hátra kell telepíteni:*

- a/ a Nyilaskeresztes Párt összes párttagjait,*
- b/ az összes polgári menekült lakosságot,*
- c/ az őslakosság közül az önként jelentkezőket,*
- b/ a polgári közigazgatás, közhivatalok, intézetek, üzemek alkalmazottait, az alábbiak kivételével:*
 - aa/ a közigazgatási hatóságok vezetői (főispán, alispán, főszolgabíró, jegyző, polgármester)*
 - bb/ a közbiztonsági szervek (csendőrség, rendőrség tagjai és a Nyilaskeresztes Párt pártszolgálatosai)."*

A jogszabályból látható, hogy a kormány letett korábbi ábrándjairól (egy millió magyar Németországba költöztetése) és a birodalmi területre immáron csak a legszükségesebb személyeket, intézményeket, valamint a nyilas párttagokat kívánták áttelepíteni. A magyar áttelepülés ügyére 1945 elején már a németeknek sem maradt kellő figyelme tekintettel arra, hogy a Németországba való szovjet betörés következtében a 20. század talán legnagyobb (a nyugati szakirodalomban kelet-európai exodusnak nevezett) népvándorlásával szembesültek, így saját menekülteik elhelyezésével és Kelet-Poroszország kiürítésével voltak elfoglalva.

³³ Káli Csaba – Mikó Zsuzsa (szerk.): *Dokumentumok Zala megye történetéből 1944–1947.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1995, 41–42. o.

³⁴ MNL K-775. (Nyilas Belügyminisztérium iratai) 1. csomó, különféle iratok gyűjtője, o. n.

A polgári közigazgatás szerveinek Németországba telepítése csaknem ugyanazon menetrend és szabályzók szerint zajlott, mint korábban Budapest kiürítése. A döntést követően kezdődtek meg az előkészületek a birodalmi területre történő áttelepülésre. Február közepétől a közigazgatási szervek zöme elsősorban nem a kijelölt bayreuth-i *Gauban*, hanem a dél-németországi Pfarrkirchen térségében rendezkedett be, amelyet május 1-jén értek el az amerikai csapatok.

Iratok hiányában jelenleg nincs *átfogó* ismeretünk arról, hogy hány hivatal, közszolgálati alkalmazott és pártszerv kitelepítésére került sor, ezeket hol helyezték el. Némi képet alkothatunk a Belügyminisztérium által összeállított egyik kimutatásból, amely szerint a tárca 1543 alkalmazottját és hozzátartozóit tervezték birodalmi területre áttelepíteni. A kontingensből 940 fő nem a tárca munkatársa, illetve annak családtagja, hanem ún. berendelt közalkalmazott volt, azaz korábban a közigazgatás más szerveinél teljesített szolgálatot.

A főváros kiürítése, majd a németországi kitelepítést érintően fontos megjegyezni, hogy az ország, 1944 decemberétől nyilvánvaló kettéosztottsága mérlegelési lehetőséget kínált a közszolgálati alkalmazottak számára (is), és a katonai vereségek láttán sokan vélekedtek úgy, hogy az új Magyarország keletről fog felépülni. A szovjetek megszállta területeken a tisztviselők kezdetben gyakorlatilag zavartalanul folytathatták munkájukat, amelyre egyébiránt a szovjet hatóságok és az Ideiglenes Nemzeti Kormány egyaránt igényt tartott.

Számos, a Horthy-korban szocializálódott tisztviselőnek imponálhatott, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormányban három, köztudottan a kormányzó szűk környezetéhez tartozó katonatiszt (Miklós Béla miniszterelnök, Faragho Gábor közellátásügyi, valamint Vörös János honvédelmi miniszter) kapott helyett, amely némileg árnyalta azt a hungarista propagandát, hogy azok, akik a helyben maradást és a várható szovjet megszállást választották, súlyos megtorlásokkal kell szembe nézniük.

A nyilas vezetők háború utáni felelősségre vonása ismert. A közigazgatás szürke tisztviselői sem kerülhették el az új hatalom irányukban tanúsított bizalmatlanságát. A hungaristák ún. „polgári meghagyási eljárása” után egy újabb igazolási procedúrának kellett alávetniük magukat, ha meg akarták tartani közszolgálati állásukat. Ahogy tudjuk, hogy vezető beosztásban szolgáló honvéd és katonatisztek segítették az új hatalom munkáját, úgy ez a közigazgatás számos alsóbb- és középszintű tisztviselőjéről is ismert.

Hruscsov, a kubai rakétaválság és a szovjet blokk

Békés Csaba,* Kalmár Melinda**

Abstract **Khrushchev, the Cuban Missile Crisis and the Soviet Bloc.** The paper first analyses the main features of the new Soviet policy after Stalin's death. It then qualifies the Cuban missile crisis as a real one by using the novel concept of real versus pseudo-crises during the Cold War. The authors evaluate both Khrushchev's and Kennedy's policies during the crisis as partial failure and partial victory. The paper also investigates the reaction of a totally surprised and underinformed Hungarian leadership to the conflict, while the final part deals with the serious lessons learned by the Soviet Bloc's leaders during the aftermath of the crisis.

Keywords Khrushchev, Kennedy, Kádár, Cold War, Cuban missile crisis, Soviet Bloc

A hruscsovi váltás fő jellemzői

A Sztálin 1953 márciusi halála utáni politikai döntések alapos vizsgálata rávilágít az ekkor hatalomra került régi-új szovjet vezetés tudatosságára. Egyértelműen megállapítható, hogy megértették a világban zajló intenzív átrendeződéseket, és nemcsak a nehezen kiépített birodalmi stabilitás bizonytalanságát konstatálták, hanem azt is, hogy a modern nagyhatalmi potenciál szerkezete és dinamikája időközben jelentősen megváltozott. A régi meghatározó paraméterekhez újak csatlakoztak: az integrációs spirál és a tudományos-technikai forradalom. Látták, hogy ha a lenini–sztálini örökséget meg akarják tartani, és nem akarnak veszíteni a Nyugattal folytatott versenyben, akkor a szovjetrendszer egészét az új körülményeknek megfelelően kell átalakítaniuk. Lenin óta ez volt az első eset, amikor nem csupán a szűken értelmezett védelmi képességek jelentették a biztonságot, hanem *a rendszer általános adaptációs készsége* is. A nemzetbiztonság fogalma a korábbiakhoz képest új dimenziókkal – társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális komponensekkel – egészült ki. Világossá vált, hogy a szuperhatalmi

* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet; Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi Kar
Email: bekes.csaba@tk.mta.hu

** Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Email: kalmar.melinda@t-online.hu

státusnak előfeltétele a katonai erővel és az elrettentőképességgel együtt a gazdasági erő és stabilitás is, mely nem tartható fenn műszaki tudományos együttműködés nélkül, ehhez viszont elengedhetetlen a nemzetközi – regionális és ennél szélesebb körű – specializáció.¹ A Sztálin halálát követő években indult kísérletek ezért arra irányultak, hogy a szovjetrendszer működését több szempontból is összhangba hozzák az aktuális idővel.

Hruscsov feltétlen érdeme, hogy maga is elég korán felismerte a váltás sokrétű jelentőségét a világ globális fejlődésében és a szovjet modell sorsának alakulásában. Vezetőtársaival hozott döntései, melyek a Nyugattal intenzívebb érintkezést feltételeztek, azzal jártak, hogy egyszersmind elfogadták a potenciálódás új elemeinek érvényességét a (szuperhatalmi) politikára és gazdaságra. A választás következményeként a szovjetrendszer megkezdte kényszerű alkalmazkodását a Tudományos Technikai Forradalomhoz (TTF) és a nyugati, illetve világ gazdasági versenyfeltételekhez. Ebben a *Sturm und Drang*² periódusban megindult a lenini–sztálini rendszer átalakítása. A főbb irányokat 1953 és 1968 között dolgozták ki, s a látványos politikai-ideológiai cezúrát az SZKP 1956. februári XX. kongresszusa jelezte.

Ez visszakanyarodott a korai világtérképezésekhez, s az új szakasz elvi megalapozásaként Sztálint leválasztotta az ősforrás Leninről, úgymond a hamis ideológiát az eszméről, a rosszat a jóról. Ezzel a gesztussal a szovjet ideológia elfedte, hogy Sztálin és Hruscsov végső soron ugyanazt a lenini intenciót követték, hasonló politikai eszköztárral, csak más-más vonásokat erősítettek fel az eltérő konstellációkban: előbbi a politikai kiméletlenséget, a vasakaratot és a hagyományos militáns birodalom-szervező elveket, utóbbi a rugalmasabban taktikázó, kerülő utakon közelítő politizálást, amivel kétségtelenül közelebb állt az őskorszak vezetői attitűdjéhez. Lenint és Hruscovot viszont leginkább a *dinamikus konstellációértelmező hajlam* tette hasonlóvá. A történeti értelmezés inkább praktikus, rögtönző-taktikázó gondolkodású politikusként jellemzi őket, annak ellenére, hogy határozott teoretikus, sőt víziós képességgel rendelkeztek, önálló válasszal a „milyen Oroszországot szeretnék” kérdésre. Rendkívüli érzékenységgel reagáltak a korszellemre, a világban végbemenő átrendeződések trendjeire, a még artikulálatlan jövőbeli változásokra. Praktikus-pragmatikus döntéseiket ez a víziós készség határozta meg, ami mindkettőjüket megkülönböztette más szovjet politikusoktól, akik kisebb-nagyobb korrekciókkal alapvetően az ő nyomdokaikon haladtak.

A történeti tudat feltehetően azért mellőzi ezen tulajdonságok elismerését, mert egyik szovjet vezetőt sem szeretné pozitív színben feltüntetni. Holott a politikai víziós képesség egyáltalán nem igazol semmiféle cselekvést, morális szempontból egyáltalán nem értékelhető. Olyan tény viszont, amivel a történeti elemzésnek mindenképpen számolnia kell. Enélkül az 1953-as és 1956-os fordulat csak egyszerű stiláris korrekciónak tűnhet az európai szovjetrendszer történetében, és szinte egyáltalán nem utal a következetes moszkvai stratégiai gondolkodás lényegi elemeire.

¹ A hruscsovi politikáról bővebben lásd: Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Budapest, Osiris Kiadó, 2014.

² A kifejezést alapvetően Szántó Miklós alkalmazza a szociológia hazai történetének 1963-tól 1965-ig terjedő időszakára. Az átmenetiség jelzésére ez a kategória a szovjetrendszer 1945 utáni történetének több időszakára is termékenyítően alkalmazható. Hasonló átrendeződő korszak lehetett a koalíció néhány éve vagy a Sztálin halála utáni és a Hruscsov regnálása alatti időszak, illetve a rendszerváltás körüli évek. Szántó Miklós: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998. 155–158.

Az SZKP XX. kongresszusának stratégiai fordulatot megerősítő jelentősége vitathatatlan, a meghatározóan politikatörténeti megközelítések azonban ennek értékelésekor több ponton nem feltárják, hanem inkább elfedik a korszakot mélyen meghatározó vonásokat. Mindenekelőtt azt, hogy a reformkényszert érzékelő vezetői réteg beavatkozásai nyomán ekkortól az ideológiai paraméterek mellett valójában megkezdődött az intézmények átrendeződése is. Nehezíti mindennek rekonstruálását az átmenet káosza, a váltást körülvevő bizonytalanság, az irányítás – alsóbb szinteken is érzékelhető – rögtönző, találgató („guess-work” típusú) gyakorlata, mely korábban sem volt idegen a rendszertől, de a fellazult viszonyok között az egymást sűrűn keresztező szándékok fenyegető konfliktusokat és zavarokat szültek.³

Az átmenetiség mégis sok pozitív struktúraformáló energiát szabadított fel. Modernizációra mobilizált, jótékony átalakító trendeket erősített meg a gyakorlatban és a gondolkodásban. Ugyanakkor nem volt kérdéses, hogy a vezetés mindeközben a politikai és ideológiai *kontrollt* is igyekezett hatékonyabbá tenni a nagyhatalmi működés szűkebb és tágabb köreibben egyaránt. A váltás kultikus politikai cezúráját jelentő XX. kongresszus tehát nemcsak a személyi kultusszal szakított, de új átfogó víziót is előrevetített. Ennek fontos, egymással összefüggő elemei voltak: a kül- és belpolitikai ellenfelek semlegesítésére irányuló stratégia, az alternatív utak és szövetségek rugalmas-toleráns integrálása, valamint a szovjetrendszer szisztematikus szanálása.

A huszadik század közepén a szovjet vezetés nagy dilemmái között volt, hogy az erősödő amerikai–német befolyás árnyékában le kell-e mondania az Eurázsia-koncepcióról, vagyis az Atlanti-óceánig nyújtott – minimum semleges – övezetről, ami utat nyithat a további befolyás előtt.⁴ A semlegesítést korábban is a virtuális terjeszkedés részének tekintették. A háború utáni szovjet elképzelésekben már fontos szerepe volt a potenciális befolyási övezetek kiterjesztésének, a *semlegesítés* offenzív stratégiájának. Az ötvenes évek közepén is igen kiterjedt értelemben használták, rugalmas politikai eszközként kezelték, nem egyszer finlandizáló típusú szövetségi viszonyban reménykedve, például az ekkor, 1955-ben semlegessé váló Ausztria esetében.⁵ Az Atlanti-óceánig terjedő befolyásolás esélyéről Moszkva ugyanis sohasem mondott le. A lehetőségeket folytonosan felmérve azonban a hangsúlyt egyre inkább a semlegesítésre helyezte és nem a konfliktusokra. A XX. kongresszustól vált ez a taktika valódi offenzív politikai stratégiává: Nyugat-Európát és Ausztriát, illetve Jugoszláviát vette elsősorban célba, de kalkulált az ázsiai régióval is. Az 1947-es zsdanovi „két tábor” elméletet ezért lecserélte egy lényegesen megengedőbb tételre, mely szerint a világ alapvetően „két övezetre” osztható. Az egyik az Egyesült Államok vezetése alatt az imperialisták táborá; ide tartoznak a NATO-n kívüli szövetségesek is, beleértve valamennyi kontinenst. A másik, az ún. „békeövezet”, melyhez a „szocialistákon” kívül

³ Shlapentokh, Vladimir: *The politics of sociology in the Soviet Union*. Boulder and London, Westview Press, 1987. 113–114.

⁴ A geopolitikai teóriák hangsúlyozzák, hogy a nagy vizek közti szárazföldek és főként a peremterületek fölötti befolyás a terjeszkedő birodalmak/nagyhatalmak mindenkor kiemelt expanzív stratégiai vágyainak egyike. Jellegzetes példája az „óceántól óceánig” elvet meghirdető amerikai Manifest Destiny, melyre látványosan gyorsan reagált az európai Kommunista kiáltvány. A kettő közti összefügghetőségre utal például: Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ 1945–1989*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005. 61.

⁵ Az Ausztriával kapcsolatos finlandizálási koncepcióról lásd Békés Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, Gondolat Kiadó – 1956-os Intézet. 2007. 15–17.

csatlakozik a világ valamennyi antiimperialista politikát folytató országa, köztük a gyarmati sorból felszabadultak, az el nem kötelezett afrikaiak és ázsiaiak, sőt, a semleges államok legnagyobb része, így Finnország, Ausztria és Svédország is. A szovjet vezetés azt remélte, hogy kedvező belső politikai fejlődés révén akár még Japánban is semlegeségi tendenciák juthatnak érvényre, ami esetleg – komoly stratégiai nyereségként – előmozdíthatja kiválását az amerikai érdekszférából.⁶

Mindez lényegében azt jelentette, hogy Moszkva a nemzetközi szövetségi politikára is nyilvánvalóan kiterjesztette az „aki nincs ellenünk, az velünk van” elvet, melynek fő stratégiai célja volt, hogy Euráziát jelentős szárazföldi hatalommá, galaktikus központtá formálja. Az Eurázsia-terv a hruscsovi korszak meghatározó motívuma lett. Összetett, egymásra kölcsönösen ható politikai szándékokat hordozott, és hosszútávon meghatározó jelentőségű döntéseket indukált. Komplex stratégia, melynek szelleme később is alapvetően kijelölte a szovjet külpolitikai, gazdasági, politikai, társadalmi és ideológiai trendeket. Fordulópontjai, strukturális viszonyai a rendszerátalakulás lényegi vonásaira mutatnak rá.

Az alakuló konstellációt azonban ez a vezetés úgy értékelte, hogy a nyugati nyitás nélkül nincs eurázsiai kapcsolat, csak a szovjet és a keleti szövetségi viszonyrendszer, ami viszont már nem volt eléggé biztonságos. Az európai kapcsolatok erősítése azonban következményekkel járt: alkalmazkodást feltételezett, igazodást az általános globalizációs trendekhez. Hruscsov igyekezett is ráhangolódni a TTF-re és felvenni az integrációs ritmust. Szorgosan építette új kapcsolatait a Nyugattal, s közben Európa keleti felében hozzálátott saját integrációs kereteinek a megteremtéséhez: formálta a versenytársakéval párhuzamos intézményeket és programokat. Semlegesítő Eurázsia-politikájának egyik integrációs következménye volt, hogy a kontinens – egyelőre még külön-külön szerveződő – két fele lassanként elkezdett egymáshoz közeledni. Ennek visszahatásaként a szovjet érdekszférába tartozó régió létformáját innentől fogva már nem csak az amerikai, de az európai integrációs tendencia is jelentős mértékben befolyásolta.

Valódi és pseudo-válságok a hidegháborúban

Az 1953-1964 közötti hruscsovi korszak egyik sajátossága, hogy ezt a mintegy tizenkét éves időszakot egyaránt jellemezték radikális enyhülési tendenciák és olyan súlyos válságok, mint az 1953-as kelet-berlini felkelés, az 1956-os magyar forradalom, a szuezi válság, a második berlini válság és a kubai rakétaválság. Ezek a történeti emlékezetben és a mérvadó tudományos feldolgozásokban mindmáig egyaránt súlyos nemzetközi válságként jelennek meg. Valójában azonban a hidegháború időszakában bekövetkezett krízisek korántsem voltak szükségszerűen *hidegháborús válságok*. A második világháborút követően, különösen a 60-as évek közepéig mind a nyugati, mind pedig a keleti közvélemény álláspontját alapvetően a kelet-nyugati ideológiai, stratégiai szembenállás határozta meg, s így a keleti blokkban történt minden válságot, akárcsak a kelet-nyugati viszonyt érintő számos konfliktust automatikusan kelet-nyugati, azaz hidegháborús válságként élte meg. Pedig ma már világosan látható, hogy ezek nagyobb része ebben az értelemben nem volt igazi válság, mivel minden ellentétes előjelű propaganda ellenére nem lépték át a szuperhatalmi együttműködés által kijelölt kereteket, nem törekedtek a

⁶ Uo. 11, 17.

status quo megváltoztatására, azaz nem jelentettek valódi érdekösszeecsapást a két politikai-katonai tömb között, s így nem is okoztak tartós működési zavarokat a kelet–nyugati viszonyban. Ilyen, csupán a közvéleményben és a propaganda szintjén jelentkező, *látszólagos hidegháborús, azaz pseudo-válság* volt az 1953-as berlini felkelés, a lengyel és magyar 1956, a Csehszlovákia elleni invázió 1968-ban, és végül a lengyel 1980–81. Mi több, ebbe a sorba illik a magyar forradalommal párhuzamosan lezajlott szuezi válság is, amely ugyan valóban komoly konfliktus volt, de nem a kelet–nyugati viszonyban, hanem a nyugati szövetségi rendszeren belül, mivel a szovjet vezetés a helyzet reális felmérése alapján nem kívánt Egyiptom védelmében közvetlen konfliktusba bonyolódni a Nyugattal. Másfelől viszont, éppen a szuperhatalmi kooperáció valódi jellegének fel/el nem ismerése az oka annak is, hogy a tényleges hidegháborús válságok közül (a két berlini válság, a koreai háború, a kubai rakétaválság, Vietnam, Afganisztán) a kelet-közép-európai történeti tudatban utólag fokozatosan elhalványodik néhány olyan konfliktus jelentősége, amelyek pedig a maguk idejében és hosszú távon is sokkal inkább befolyásolták a kelet–nyugati viszony alakulását, mint a fent említett látszólagos krízisek: ilyennek tekinthető mindenekelőtt a két berlini válság, nem is beszélve a kommunista Kína Tajvan elleni katonai próbálkozásairól, amelyek az amerikai biztonsági garancia miatt az ötvenes évek közepén–végén folyamatos „melegháborús” veszélyt jelentettek.⁷

A látszattal ellentétben mind az 1956 október–novemberi szuezi válság, mind pedig az azzal párhuzamosan lezajlott magyar forradalom a szuperhatalmi kooperáció kiváló példáiként is értelmezhetők. A szovjet vezetés nagyon is pragmatikus álláspontját jól jellemzi Hruscsovnak a pártelnökség 1956. október 31-i ülésén tett kijelentése, amely a fegyveres rendteremtést szorgalmazta Magyarországon: „Ha kivonulnánk Magyarországról, ez felbátorítaná az amerikai, angol és francia imperialistákat. Ezt gyengeségünknek fognák fel és támadásba lendülnének. ... [Ez esetben] Egyiptomon felül odaadnánk nekik Magyarországot is.”⁸ Vagyis Nasszer megsegítése mint lehetőség fel sem merült, a szovjet vezetés Egyiptomról, amely ekkor a nyugati érdekszférába tartozott, az izraeli–angol–francia támadás kibontakozása pillanatában azonnal lemondott. Sőt, annak érdekében, hogy még közvetett konfliktusba se keveredhessenek a Nyugattal, a szovjet katonai szakértőket azonnal kivonták Egyiptomból.⁹ Az pedig régóta jól ismert tény, hogy a közel-keleti válság békés megoldása érdekében a két szuperhatalom precedens nélküli módon együtt szavazott az ENSZ Biztonsági Tanácsában.

Hruscsov és a kubai rakétaválság – az egyik legvalószínűbb hidegháborús konfliktus

A nemzetközi politikát az ötvenes évek közepétől a *kényszerű szuperhatalmi kooperáció mechanizmusa határozta meg*,¹⁰ mégpedig nem csupán akkor, amikor a kelet–

⁷ Lásd: Chen Jian: *Mao's China and the Cold War*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill-London, 2001, 163–204, Vladislav Zubok: *The Khrushchev–Mao Conversations*, 31 July–3 August 1958 and 2 October 1959, *CWIHP Bulletin*, Issue 12/13, Fall/Winter 2001. 243–272.

⁸ Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János (szerk.) *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 62.

⁹ Brian McCauley: *Hungary and Suez 1956: Limits of Soviet and American Power*. *Journal of Contemporary History*, October, 1981. 786.

¹⁰ Békés Csaba: *Hidegháború – enyhülés – új megközelítésben*. *Külgügyi Szemle*, XXIII. évf.

nyugati feszültség enyhítése érdekében tárgyalásokat folytattak. Bármilyen meglepő, ennek a mechanizmusnak az érvényesülése világosan kimutatható a korszak két valóban súlyos kelet–nyugati konfliktusa, a berlini válság és kubai rakétaválság vizsgálataánál is, mi több, a *válságok békés megoldása* éppen ennek a kényszerű szuperhatalmi együttműködésnek volt köszönhető.

Mindkét válság modellje hasonló volt: a szovjet vezetés a status quo megváltoztatását célzó offenzívát indított, amely súlyos szuperhatalmi konfliktust okozott, majd a válság eszkalálódásának elkerülése érdekében Moszkva visszavonulásra kényszerült. Az amerikai kormányzat azonban – szintén a fegyveres összecsapás minden áron való elkerülésének érdekében – segítséget nyújtott a sikeres visszavonuláshoz. Így végül kompromisszumos megoldás született, amely nem csupán a *status quo ante* visszaállítását jelentette, hanem a szovjetek racionális érdekeinek figyelembe vételével lehetővé tette, hogy Hruscsov a saját táborában részleges győzelemként értékelhesse a kapitulációt.

Alig egy évvel a berlini válság befejezése után a szovjet atomrakéták Kubába telepítése miatt olyan súlyos kelet–nyugati konfliktus alakult ki, amelynek során a világ talán a legközelebb került a harmadik világháború kitöréséhez. Az 1962. októberi kubai rakétaválság sajátossága az volt, hogy ebben az esetben a szovjet vezetésnek magától eszébe sem jutott volna a status quo erőszakos megváltoztatásának gondolata, az mégis bekövetkezett, mégpedig „természetes” úton, a Fidel Castro vezette forradalom győzelmével, amely 1959-ben megdöntötte az Amerika-barát Batista-rezsimet. Az új baloldali rendszer gyors ütemben építette ki politikai és gazdasági kapcsolatait a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal, s egyre valószínűbbé vált az is, hogy Kuba hamarosan a szovjet szövetségi rendszer tagja lesz. Az Egyesült Államok vezetése kezdetben kivárási taktikát alkalmazott, és azt remélte, hogy gazdasági eszközökkel elérheti a rendszer megbuktatását. Később azonban már a politikai és a katonai megoldás lehetőségét fontolgatták. Washington 1961 januárjában megszakította a diplomáciai kapcsolatot Kubával, majd az év áprilisában a CIA által kiképzett fegyveres kubai emigránsok szálltak partra a Disznó-öbölben. Ez a katonai akció ugyan kudarcba fulladt, a kubai vezetés számára azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az ország biztonságát az Egyesült Államokkal szemben önerőből nem tudják garantálni. Ezért 1961 júliusában Moszkvában katonai egyezményt írtak alá a Szovjetunióval, amelynek alapján szovjet közép-hatósugarú nukleáris rakétákat telepítettek Kubába. A legújabb kutatások alapján úgy tűnik, hogy ennek a nagy jelentőségű és kifejezetten provokatív szovjet döntésnek kettős célja volt.¹¹ Egyrészt Kuba megvédése egy esetleges amerikai támadástól, azáltal, hogy az Egyesült Államoknak egy ilyen esetben a Szovjetunióval való közvetlen katonai konfliktust kellett volna megkockáztatnia. Másfelől viszont Hruscsov ezzel a lépéssel a globális stratégiai egyensúly megteremtésére tett kísérletet egy olyan időszakban, amikor az interkontinentális rakéták előállításában az Egyesült Államok már jelentősen megelőzte a Szovjetuniót, s ezt a mű-

2014/4. sz. 3–18.

¹¹ A kubai rakétaválságról lásd: Zubok, Vladislav – Pleshakov, Constantine: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*. Harvard University Press, 1996. 258–274. és Fursenko, A. A. – Timothy J. Naftali: *One Hell of a Gamble: Khrushchev, Castro, and Kennedy, 1958-1964*. New York: Norton, 1997. 367–492., *Bulletin, Cold War International History Project*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., Fall, 2012. Issue 17–18. Utóbbi kiadvány mintegy 500 levéltári dokumentumot közöl a válság történetéről.

holdas felderítésnek köszönhetően már nem lehetett tovább eltitkolni.¹² Ebben a helyzetben komoly stratégiai előnyt jelentett Kuba földrajzi fekvése, hiszen a szigetországba telepített szovjet közép-hatósugarú nukleáris rakéták, amelyeket ekkor már sorozatban gyártottak, lényegében az Egyesült Államok egész területét fenyegethették.

Az amerikai felderítés 1962. október közepén fedezte fel a rakétákat Kubában. Kennedy elnök, az összes lehetséges válaszlépés mérlegelése után október 22-i beszédében bejelentette, hogy tengeri blokádot rendelt el Kuba körül a további rakéták odaszállításának megakadályozására. Az úton lévő szovjet és kelet-európai szállítóhajók október 24-én érték volna el a szigetországot, ezért kétségtelenül fennállt a közvetlen szovjet–amerikai fegyveres konfliktus kirobbanásának veszélye. Az összeütközés azonban végül nem következett be, mivel a Hruscsov a hajókat még idejében visszafordította.

Kennedy követelte a már Kubában lévő rakéták elszállítását is, és jelezte: ellenkező esetben az USA kész preventív csapást mérni a szigetre. Ekkor intenzív kommunikáció bontakozott ki a két fél között a legkülönbözőbb csatornák igénybevételével. A határozott amerikai fellépésre Hruscsov azonnal visszavonult, amint világos lett számára, hogy különben közvetlen szuperhatalmi összecsapás veszélye fenyeget. Ma már tudjuk, a szovjetek feltétel nélkül is visszavonultak volna, de a helyzet eszkalálódásától szintén tartó amerikai vezetés megkönnyítette a szovjetek dolgát: Kennedy megígérte, hogy az USA nem támadja meg Kubát. Sőt, további engedményt is tett, hogy lehetővé tegye Hruscsovnak a visszavonulást: ígéretet tett a törökországi amerikai rakéták kivonására is. Ez viszont nem kevesebbet jelentett, mint hogy az amerikai vezetés a NATO szövetségesek háta mögött kötött titkos egyezséget a szovjetekkel. Nem csoda, hogy Kennedy cserébe azt kérte, mindennek semmilyen írásos nyoma ne maradjon amerikai oldalon. Így most a szovjeteken volt a sor: Dobrynin nagykövet végül hosszas győzködés hatására hajlandó volt visszavenni azt a szovjet levelet, amely ezt az amerikai ígéretet is tartalmazta.¹³

Ma már tudjuk, hogy a válság kezelése során mindkét fél nagyfokú kompromisszumkészséget és rugalmasságot tanúsított, noha a maga idejében mindez csak a szovjet oldalon jelent meg a nyilvánosság előtt.¹⁴ Október 26-ai és 27-ei üzeneteiben Hruscsov ígéretet tett a rakéták visszavonásra, s ez hamarosan meg is történt. Kennedy viszont október 29-én feloldotta a tengeri blokádot, és nyilvánosan garanciát vállalt arra, hogy az USA nem hajt végre inváziót Kuba ellen.

A kubai válság békés megoldása így mindkét szuperhatalom számára *egyszerre*

¹² Hruscsov korábban – éppen a tények ellenőrizhetetlenségére alapozva – mindent elkövetett, hogy a világ elhiggye, a Szovjetunió már az interkontinentális rakéták hatalmas arzenáljával rendelkezik, és nagy fölénye van e téren az Egyesült Államokkal szemben. Mint kiderült, 1962-ben Moszkvának mindössze 72, az USA-nak viszont már 231 ilyen rakétája volt. A következő években a Szovjetunió hátránya 1967-ig még tovább nőtt, s végül csak 1969-ben sikerült meghaladni az USA interkontinentális rakétáinak számát. Fischer Ferenc: A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989). 3. kiadás. Budapest, Ikva, 1997. 198.

¹³ Telegram from Soviet Ambassador to the US Dobrynin to the USSR Foreign Ministry, 10/30/1962. CWIHP Virtual archive, Cuba in the Cold War. (www.cwihp.org)

¹⁴ Hruscsov követelésére Kennedy titokban beleegyezett, hogy a Törökországban telepített amerikai Jupiter rakétákat leszereljék, mivel azonban ehhez formálisan a NATO jóváhagyása kellett, erre csak a következő évben került sor. Erről az alkuról az amerikai vezetésben csak az elnök testvére, Robert Kennedy és Dean Rusk külügyminiszter tudott.

volt győzelem és fiaskó. Az Egyesült Államok sikeresen akadályozta meg szovjet atomtűőerő létrehozását az amerikai kontinensen, viszont le kellett mondania Kuba inváziójáról, s így az ottani kommunista rendszer felszámolásáról. A Szovjetunió számára a nemzetközi politikában nagyon jelentős presztízavesztést okozott, hogy ki kellett vonnia a rakétákat Kubából, ám az akció egyik fő célját, a kubai kommunista rendszer fennmaradásának biztosítását végül is elérte.

Magyarország és a karibi válság

A kubai válság szovjet kezelése során a szövetségesekkel kapcsolatos szovjet politika éppen ellenkezője volt annak, amit a berlini kérdés megoldásánál követtek. Akkor a szovjet vezetés folyamatosan és gyakran konzultált, egyeztetett a VSZ tagországokkal, a leginkább érintett NDK-val pedig kifejezetten intenzív volt a koordináció.¹⁵ Most viszont a legnagyobb titokban készítették elő az akciót, sőt a válság megoldása során még a kubaiakat sem tájékoztatták a várható fejleményekről. Ezért azután a kelet-európai országokat teljesen váratlanul és felkészületlenül érte a válság kirobbanásának híre, amelyről a sajtóból értesültek.

Budapesten nemcsak a közvetlen kelet–nyugati katonai konfliktus veszélye, s a harmadik világháború rémének felidézése okozott érthető riadalmat. Már az is komoly aggodalmat keltett, hogy az addigi legsúlyosabb hidegháborús válság következtében esetleg központilag majd nehezen kezelhető háborús hisztéria alakul ki a magyar társadalomban. Egy ilyen fordulat komolyan megzavarhatta volna az 1956 óta sikeresen folyó belső pacifikálási folyamatot.

A jelenleg hozzáférhető források alapján nem lehet pontos képet alkotni a magyar vezetésnek a válság során tett minden lépéséről, illetve arról, hogy mikor, milyen információval rendelkeztek a krízis során.¹⁶

Sajátos módon, a magyar vezetés nem a Kremlből, hanem „katonai vonalon” értesült a rendkívüli eseményekről. Andrej Grecsko marsall, a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek főparancsnoka október 23-án reggel 10 órakor katonai csatornákon táviratot küldött a magyar honvédelmi miniszternek. Ebben a Kennedy amerikai elnök által tett provokatív bejelentésre, valamint a háború kitörésének fokozott veszélyére hivatkozva javasolta, hogy rendeljenek el fokozott harcckészültséget az Egyesített Fegyveres Erők kötelékébe tartozó valamennyi egységnek, és másnapig jelentést kért a megtett intézkedésekről.¹⁷ A „javaslatban” foglalt intézkedések még

¹⁵ Lásd: Békés Csaba: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967. In: *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár rendszer kialakulásának időszakáról.* (Szerk. Rainer M. János), Budapest, 1956-os Intézet, 2003. 9–54. A berlini válságról lásd: Harrison, Hope M. *Driving the Soviets Up the Wall: Soviet–East German Relations, 1953–1961.* Princeton, N. J.: Princeton University Press, 2005.

¹⁶ Lásd: Hungary and the Cuban Missile Crisis: Selected Documents, 1961–1963. Introduction by Csaba Békés and Melinda Kalmár. *Bulletin, Cold War International History Project,* Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., Fall, 2012, Issue 17–18. 410–462. (<http://www.wilsoncenter.org/publication-series/cwihp-bulletin>)

¹⁷ „A dolgozó népet szolgálom!” *Forráskiadvány a Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból, 1957–1972.* (Szerk. Ehrenberger Robert, Laczovics Erika, Solymosi József, bevezetés: Okváth Imre) Budapest, Tonyo-Graf Nyomdai és Grafikai Stúdió, 2006. 106.

aznap megtörténtek, és Magyarországon elsősorban a légierőt és a légvédelmi egységeket helyezték harckészültségbe. Így a jelenleg elérhető források alapján nagyon valószínű, hogy a magyar hadsereg tényleges mozgósítására közvetlenül Moszkvából, a helyi pártvezetés tudomása nélkül került sor. Aznap éppen rendes ülést tartott az MSZMP Politikai Bizottsága, ám a jegyzőkönyv tanúsága szerint ekkor még nem került szóba a kubai helyzet.¹⁸ Az ülés valószínűleg már véget ért, mire Grecsko táviratáról a hír elérte a politikai vezetést. Valamivel később azonban, miután a vezetés értesült az időközben kiadott terjedelmes szovjet kormánynyilatkozatról, a legfelső vezetők köréből egy sajátos ad hoc bizottság alakult a válság kezelésére: ennek tagjai Kádár János, az MSZMP első titkára és kormányfő, a miniszterelnök-helyettesek és a külügyminiszter voltak. Ez a testület fogalmazott meg és adott ki – a szovjet kormány előző napi deklarációját alapul véve – a magyar kormány nevében egy rövid nyilatkozatot, amely elítélte az Egyesült Államok agresszív, Kuba függetlenségét veszélyeztető lépéseit.¹⁹ A vezetésben meglévő bizonytalanságot jelzi, hogy a deklarációt nem a következő napon, október 24-én tették közzé, hanem azt – alighanem újabb, érdemi moszkvai információk érkezésében reménykedve – csak egy nappal később, 25-én közölte a *Népszabadság*.

Maga a Minisztertanács is csak október 25-én ült össze. Ekkor derült ki a kormány tagjai számára is, hogy a rendkívüli helyzetre való tekintettel a nyilatkozatot Kádár irányítása alatt a miniszterelnök-helyettesek és a külügyminiszter készítették és hozták nyilvánosságra: most a testület utólagos jóváhagyását adta az akcióhoz.²⁰ Az ülésen Kádár tájékoztatást adott a kubai válságról, valószínűleg Grecsko marsallnak, a VSZ EFE főparancsnokának – mai ismereteink szerint igencsak hiányos – információi alapján. Kádár az amerikai lépések ismertetése után elmondta, hogy a Szovjetunióban harckészültséget rendeltek el, de tartalékosokat nem hívtak be. Az NDK területére jelentős új szovjet egységek vonultak, Lengyelország az oderai határszakaszon, Bulgária pedig a déli határainál hajtott végre csapaterősítéseket. Emellett a VSZ minden tagállamában harckészültségbe helyezték a meglévő katonai állományt. Grecsko marsall kérésére – ugyancsak a rendkívüli kabinet jóváhagyásával – a magyar katonai vezetés is megtette a szükséges intézkedéseket, így Magyarországon elsősorban a légierőt és a légvédelmet helyezték készültségbe.²¹ Kádár most ehhez az intézkedéshez is a kormány utólagos jóváhagyását kérte és kapta.

Noha a helyzetről láthatóan korántsem rendelkeztek kellő információval, a válságot Kádár a második világháború óta legsúlyosabb nemzetközi konfliktusként értékelte. A kormány ennek megfelelően felhatalmazta a honvédelmi miniszterrel kiegészített „rendkívüli kabinetet”, hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket. A további-

¹⁸ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1962. október 23-i üléséről, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL-OL), M-KS-288. f. 5./280. ó. e.

¹⁹ Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1962. október 25-i üléséről, MNL-OL, XIX-A-83-a-245/1962 ó. e.

²⁰ Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1962. október 25-i üléséről, MNL-OL, XIX-A-83-a-245/1962 ó. e.

²¹ A készültséget a kubai válság lezárása után, 1962. november 22-én oldották fel. – A kubai válság után tovább folytatódott az 1961 tavaszán megindult tendencia, így újra sor került a védelmi kiadások emelésére. A hadsereg létszámát 1962 szeptemberében a HM javaslata 1964-re 85 ezer főben, 1970-re pedig 92-95 ezer főben határozza meg. Ezzel szemben 1963 augusztusában a tényleges létszám már 106400 fő, az 1970-re szóló előirányzat pedig 120-122 ezer fő volt. Fehér Lajos jelentése a Politikai Bizottságnak, 1963. augusztus 30. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/312. ó. e.

akban minden bizonnyal ez a szűk ad hoc testület foglalkozott a válság nyomán adódó problémák kezelésével, ám tevékenységéről ma még lényegében semmit sem tudunk. A magyar párt hivatalos vezető szervei az MSZMP november 2-án megtartott PB- és Titkársági ülésekről fennmaradt dokumentumok szerint érdemben nem foglalkoztak a kubai válság következtében kialakult helyzettel. Ezt megelőzően, október 25-én a Titkárság röpszavazással döntött arról, hogy MTI-tudósítót küldenek Kubába. Úgy tűnik, nem merült fel az sem, hogy össze kellene hívni a Központi Bizottság rendkívüli ülését. Tény viszont, hogy erre nem került sor. Az adott helyzetben a magyar vezetés valójában nem sok mindent tehetett, hiszen az események alakulását a legcsekélyebb mértékben sem tudta befolyásolni, pedig a válság kimenetele, kedvezőtlen esetben, alapvetően érintette volna Magyarország sorsát is. Ezért azután maradt a propaganda területe: a közvéleményben igyekeztek a Kuba melletti szimpátiát erősíteni, s a gyárakban és munkahelyeken szolidaritási röpgyűléseket szerveztek. A válság idején készült hangulatjelentések szerint nem volt háborús pánik az országban, az emberek bíztak benne, hogy a Szovjetunió sikeresen elhárítja a háború veszélyét.²² Mindez nagyon is elképzelhető, mivel a politikai vezetés mindent elkövetett, hogy a közvélemény minél kevesebbet fogjon fel a válság valódi jellegéből.

Jelenlegi ismereteink szerint első kézből származó, lényegi szovjet információt a magyar vezetés csak november elején kapott. November 5-én, az MSZMP PB rendkívüli, zárt ülésén Kádár János beszámolt róla, hogy aznap reggel Hruscsovval folytatott telefonbeszélgetése során megegyeztek, hogy Kádár sürgősen kiutazik Moszkvába.²³ November első napjaiban a VSZ számos tagországának vezetői jártak a szovjet fővárosban, így logikusnak tűnik Kádár magyarázata, miszerint ő kérte a találkozót, hiszen „félreérthetik az emberek”, ha a magyarok nem vesznek részt ilyen konzultáción. Lehetséges azonban egy másik magyarázat is: november 2-án Budapesten kémkedés vádjával letartóztatták Greville Wynne brit állampolgárt, majd 14-én átadták a szovjet hatóságoknak arra hivatkozva, hogy bűneit főleg a Szovjetunió ellen követte el. Wynne brit diplomata volt a moszkvai nagykövetségen és az angoloknak kémkedő Oleg Penkovszkij összekötőjeként tevékenykedett. Wynne-t kémkedésért nyolc év börtönre ítélték 1963 májusában. Egy évvel később kicserélték a korábban a szovjeteknek dolgozó Gordon Lonsdale-re, aki akkor tizenöt éves börtönbüntetését töltötte Nagy-Britanniában.²⁴ Ilyen esetről sem korábbi sem későbbi időből nem tudunk, ezért korántsem kizárt, hogy Kádár november 7–10. közötti moszkvai látogatásának ez volt legalább az egyik fő oka. A kubai válságról adott szovjet információ nem sokkal volt bővebb annál, amit a magyar vezetők addig is tudtak: a Szovjetunió elérte célját, hiszen lényegében sikerült amerikai garanciát szereznie a kubai kommunista rendszer fennmaradására.²⁵

Mindezek alapján az is elmondható, hogy a világbéke szempontjából mindmáig legveszélyesebbnek tekintett kubai válság megoldása során a harmadik világháború

²² Tájékoztató jelentés a Kuba elleni amerikai provokáció első visszhangjáról, 1962. október 24. MNL-OL, M-KS-288.f. 11/1038. ö. e. Feljegyzés a Kuba elleni amerikai provokáció visszhangjáról, 1962. október 26. MNL-OL, M-KS-288. f. 11/1041. ö. e.

²³ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1962. november 5-i rendkívüli, zárt üléséről, MNL-OL M-KS-288. f. 5/281/1. ö. e.

²⁴ Greville Maynard Wynne (1919–1990) később kiadta visszaemlékezéseit: *The Man from Moscow: The Story of Wynne and Penkovsky*. London, Hutchinson, 1967.

²⁵ Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1962. november 12-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 4/60. ö. e.

kirobbanásának veszélye korántsem volt akkora, mint ahogy azt a korabeli nemzetközi közvélemény megélte. Ez pedig éppen annak volt köszönhető, hogy a krízis megoldása során a szuperhatalmak vezetői nagyfokú visszafogottságról és felelősségérzetről tettek tanúbizonyságot. A válság sajátossága, hogy egy potenciális világháború-katalizáló helyzet végül egy tényleges és tartós békekatalizáló helyzetbe fordult át.

A szuperhatalmak ugyanis azonnal levonták az esetből a szükséges következtetéseket: az emberi civilizáció elpusztulásával fenyegető harmadik világháború mindenáron való elkerülése érdekében meg kell akadályozni az olyan veszélyes konfliktusok kialakulását, mint amilyen a kubai válság volt. A szuperhatalmak visszavonhatatlanul felismerték, hogy a jövőben a kooperáció kényszerének nincs alternatívája, és hogy a jövőben a szuperhatalmi kooperáció mechanizmusának tökéletesítése révén eleve el kell kerülni a hasonló veszélyes konfliktusok kialakulását. Ennek a belátásnak az első komoly eredménye a Fehér Ház és a Kreml közötti „forró drót” létrehozása volt 1963 júniusában, majd ezt követte augusztusban az atomcsendegyezmény aláírása.

Ez a felismerés azután jelentősen hozzájárult a hatvanas évek közepétől kibontakozó klasszikus enyhülési folyamat sikeréhez, a szuperhatalmi együttműködés új, hatékonyabb és intézményes formáinak kialakulásához.

A válság tanulságai Kelet-Közép-Európában

A VSZ tagországok számára a kubai válság szintén komoly tanulságokkal szolgált, mivel valójában ekkor döbrentek rá kiszolgáltatottságuk mértékére. Különösen nehezen értették meg, hogy ha a lényegesen kisebb nemzetközi feszültséget okozó berlini válság során a szovjetek fontosnak tartották a szövetségesekkel való rendszeres konzultációt, hogyan fordulhatott elő, hogy majdnem kitört a harmadik világháború és a keleti katonai szövetség tagjai szinte minden érdemi információ nélkül várták a végkifejtet. Hát, még ha tudták volna, hogy a hrucsovi propaganda állításával ellentétben ekkor már nem a Szovjetunió, hanem az Egyesült Államok rendelkezett jelentős, mintegy háromszoros fölényvel az interkontinentális rakéták terén! A legradikálisabb következtetést a román vezetők vonták le az esetből: 1963 októberében a román külügyminiszter a legnagyobb titoktartást kérve közölte amerikai kollégájával, hogy egy nukleáris világháború esetén Románia semleges maradna. Erre hivatkozva kérte, hogy országa ne legyen amerikai atomcsapás célpontja.²⁶ A gazdasági téren már 1958-tól jelentkező, majd 1964-ben nyilvánosan is vállalt román deviáns politika „vonallá” válása így legalábbis jelentős mértékben a kubai válság hatásának tulajdonítható.

A lengyel vezetők nem kevésbé voltak felháborodva a történeteken, ráadásul úgy látták, maguk a szovjetek nem értették meg a dolog jelentőségét, ezért az a negatív tendencia, hogy nem tartják fontosnak az előzetes konzultációt, folytatódik. Nehezményezték többek között, hogy Moszkva nem egyeztetett a VSZ-országokkal az atomcsendegyezményről, annál is inkább, mert a szerződés megkötése után azt nekik is alá kellett írniuk. Gomulka az 1963 novemberében Budapesten folytatott tárgyalásain azt is elmondta, hogy Kuba be akar lépni a Varsó Szerződésbe, ám ez nagy veszélyt jelentene a keleti blokk biztonságára és az egész világ békéjére. Ezért határo-

²⁶ Garthoff, Raymond: When and Why Romania Distanced Itself from the Warsaw Pact, *Bulletin, Cold War International History Project*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Issue 5, Spring 1995. 111.

zottan kijelentette, hogy amennyiben hivatalosan is felvetik a kérést, Lengyelország meg fogja vétózni Kuba felvételét.²⁷ A lengyelek a megoldást a Varsói Szerződésen belüli előzetes konzultáció elmélyítésében és az egyes tagállamok politikai szerepének jelentős növelésében látták.²⁸

Noha a szovjet magatartás kritikájában a magyar vezetés jóval visszafogottabb volt, mint a lengyelek, a VSZ-en belüli jövőbeni együttműködés jellegét tekintve lényegében azonos nézeteket vallott. Ennek egyértelmű jele volt, hogy Kádár az 1963 júliusi moszkvai látogatása során javaslatot tett a VSZ Külügyminiszteri Tanácsának létrehozására, még jóval azelőtt, hogy a VSZ reformjára vonatkozó tervek 1965–1966 folyamán hivatalosan is napirendre kerültek.²⁹ A kezdeményezés célja egyértelműen az volt, hogy ily módon információs és *konzultációs kényszerhelyzetet* teremtsenek a szovjetek számára, és erősítsék a döntés-előkészítés *multilaterális* jellegét. Ezt Kádár világosan közölte is Hruscsovval: „itt arról van szó, ne álljon elő olyan helyzet, hogy a szovjet kormány különböző nyilatkozatokat publikál, s a többi kormány elolvassa az újságból... Előzetes tanácskozássra gondoltam. Azt is megmondtam, hogy a tapasztalat szerint jobb előbb vitatkozni, mint utóbb”³⁰. A javaslatot a szovjetek – akik két év múlva maguk álltak elő ugyanezzel az ötlettel – ekkor azzal háritották el, hogy most, amikor „szuverenitási betegség” ütötte fel a fejét, a tagállamok erre rosszul reagálnának, és csak félreértenék a szándékot.

Egy évvel később, 1964-ben azonban Hruscsov maga javasolta, hogy átmeneti megoldásként a VSZ külügyminiszterei vagy helyetteseik tartsanak rendszeres időközönként konzultációkat a legfontosabb nemzetközi kérdések megtárgyalása céljából. Ekkor indult a külügyminiszter-helyettesek találkozóinak sorozata, amely hamarosan a szövetség egyik leghatékonyabb külpolitikai koordináló-döntéselőkészítő fóruma lett, noha hivatalos szervezeti formát sohasem öltött.³¹ A magyar vezetés által 1958 óta szorgalmazott külpolitikai koordinációs testületnek, a VSZ Külügyminiszterek Bizottságának megalakítására végül 1976-ban került sor.

²⁷ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1963. november 26-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/320. ö. e.

²⁸ Erdélyi Károly feljegyzése Marian Naskowski lengyel külügyminiszter-helyetessel 1963. november 21-én folytatott megbeszéléséről (1963. november 24.) uo.

²⁹ A magyar fél valójában már 1958-ban javaslatot tett a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozására, ám akkor válasz sem érkezett a felvetésre. Baráth Magdolna: Magyarország a szovjet diplomáciai iratokban 1957–1964, In: Rainer, M. J. Múlt századi hétköznapiak: Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. Budapest, 1956-os Intézet, 2003. 79.

³⁰ Kádár János beszámolója a párt és kormányküldöttség szovjetunióbeli látogatásáról, Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1963. július 31-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/309. ö. e.

³¹ Lásd: Csaba Békés, Anna Locher, Christian Nuenlist (eds.): *Records of the Meetings of the Warsaw Pact Deputy Foreign Ministers, 1964–1989*. Introduction by Csaba Békés, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, 2005 (web site: www.isn.ethz.ch/php).

Hruscsov leváltásának magyarországi visszhangja

Baráth Magdolna *

Abstract **The Hungarian Reaction to Nikita Khrushchev's Replacement.**

Khrushchev's replacement from the post of the Secretary-General of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union surprised the Hungarian party leadership with its suddenness and circumstances. It was a considerable loss for János Kádár personally because Khrushchev was his main supporter in the Soviet leadership. Khrushchev's retirement induced several kinds of rumours about its background and possible consequences. That was the reason why the Hungarian leadership felt it important to give their interpretation of the events and clarify the situation with Moscow. The main quandary was how to accentuate Khrushchev's merits in the process of de-Stalinization and in the peaceful coexistence with the West, and at the same time demonstrate their loyalty to the new Soviet leadership, which had only been making critical remarks in connection with Khrushchev's political activity.

Keywords Khrushchev's replacement, János Kádár, Hungarian–Soviet relations, difference of opinion between the Soviet and Hungarian party leadership

Hruscsovnak az SZKP Központi Bizottságának 1964. október 14-i ülésen történt leváltásának ténye meglepetésszerűen hatott a magyar vezetésre, amelynek nem volt információja sem annak tényleges indokáról, sem az elnökségi, illetve KB-ülés lefolyásáról. A testvérpártok vezetői a történelekről csak utólag, október 15-én kaptak először tájékoztatást.

Kádár János az SZKP KB plénumának időpontjában a magyar párt- és kormányküldöttség élén Lengyelországban tartózkodott; október 15-én délben Nowa Hután sikertült Brezsnyevnek felhívnia őt és közölni Hruscsov leváltásának tényét. Az új szovjet első főtitkár már akkor igyekezett megnyugtatni Kádárt, hogy a magyar–szovjet kapcsolatokban nem történik változás, és a személyes barátság is változatlan marad.

A magyar vezetést Biszku Bélán keresztül ugyanaznap, október 15-én este Jurij Andropov KB-titkár, majd október 16-án a Szakszervezeti Világszövetség ülésére Budapestre érkező SZKP KB elnökségi tag, Viktor Grisin informálta. Kádár János október 16-án ez alatt a varsói szovjet nagykövettől, Averkin Arisztovtól kapott va-

* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Email: barath@abtl.hu

lamivel bővebb tájékoztatást.¹ Kádár azt kérte, hogy Georgij Gyenyiszov budapesti szovjet nagykövet informálja a történekről a magyar pártvezetés tagjait, és ő is kapjon részletesebb tájékoztatást még lengyelországi tartózkodása alatt.

A Budapesti Pártbizottság és a megyei pártbizottságok első titkárait már október 15-én este tájékoztatták a szovjet párt és kormány vezetésében végbement változásokról. Ezzel egyidejűleg Biszku Béla a Belügyminisztériumban adott tájékoztatást a miniszterhelyetteseknek, és arra kérte Benkei András belügyminisztert, rendeljen el készültséget a Határőrségnél, a karhatalomnál, a Politikai Osztályon és a rendőrségen, mert „vannak ellenséges elemek, akik ilyenkor próbálnak a zavarosban halászni.”²

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1964. október 16-án ülést tartott, ahol Kádár János távollétében Biszku Béla ismertette a testület tagjaival a plénum lefolyásáról Moszkvából kapott információkat, illetve tájékoztatást adott a megtett biztonsági intézkedésekről. Az ülést megelőzően a Központi Bizottság titkárai külön értekezletet tartottak, majd a minisztereket és a KB osztályvezetőket is tájékoztatták.

A Hruscsov leváltásáról szóló hír hallatán a magyar vezetést elsősorban két dolog foglalkoztatta: lesz-e a politikai irányvonalban változás, illetve a leváltásra külső nyomásra került-e sor vagy sem. Miután az előzetes tájékoztatás alapján mindkét kérdésben megnyugtató választ kaptak, a legnagyobb dilemmát most már az jelentette, hogyan kommunikálják a párttagság és a lakosság felé Hruscsov leváltásának indokait. Az a pártközpontba beérkezett és Biszku Béla által ismertetett hangulatjelentésekből egyértelmű volt, hogy a közvélemény valamit vár, de az is nyilvánvaló volt, hogy Magyarországon nem lehet Hruscsov leváltását ugyanazokkal az okokkal magyarázni, amelyeket az addigi tájékoztatásokban a szovjet vezetés képviselői velük közöltek. Magyarországon értelmezhetetlen volt a „lenini normák megsértése” indoklás, hiszen itt úgy tekintettek Hruscsovra, mint aki éppen a lenini normák helyreállítása érdekében végzett kiemelkedő munkát, és érdemeket szerzett a sztálini személyi kultusz felszámolásában is. A magyar vezetés nem volt könnyű helyzetben, hiszen a Magyarországon nagy népszerűségnek örvendő szovjet első titkár leváltásáról úgy kellett volna írni, hogy – a hazai közvéleményre tekintettel – méltassák is érdemeit, de egyidejűleg állásfoglalásuk ne legyen eltérő a szovjet pártétól, és ahogyan a vitában Somogyi Miklós fogalmazott, később ne legyen szükség helyreigazításra.

A Népszabadság 1964. október 16-i száma már közölte a TASZSZ közleményét Hruscsov felmentéséről, illetve Brezsnyev és Koszigin kinevezéséről, de a részletesebb tájékoztatással és állásfoglalással vártak addig, amíg a Pravda ezzel kapcsolatos cikkének irányvonalát meg nem ismerik. A Központi Bizottságba október 16-ra befüttak az első jelentések a lemondás visszhangjáról. „Az SZKP Központi Bizottságának és a Legfelsőbb Tanácsnak közleménye óriási meglepetést és mély megdöbbenést keltett. Mindenki erről beszél, villamoson, autóbuszokon, üzemekben, hivatalokban, üzletekben és az utcán ez a fő téma. Vidéki városokban is az emberek csoportokba verődve tárgyalják Hruscsov lemondását. Teljes a tanácstalanság, a tájékozatlanság és különböző rémhírek keringenek. Az alapszervezeti titkárok szüntelenül hívják az üzemi, kerületi, járási és városi pártbizottságokat, azok pedig a megyéket, s tájékoztatást kérnek. A rádióhoz ma 12 óráig 60-nál több telefonhívás érkezett, ezek közül a legtöbb kéri a rádiót, hogy mondjon már valami megnyugtatót.

¹ Emlékeztető feljegyzés az SZKP KB Elnöksége részéről az MSZMP Központi Bizottságának adott tájékoztatásokról. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) M-KS 288. f. 4/70. ö. e.

² MNL OL 288. f. 5/346. ö. e.

Nagyon nagy az aggodalom, az emberek szíve nehéz lett, féltik a békét, aggódnak, hogy bizonytalanná, feszültté válik a nemzetközi helyzet. Hruscsov neve a magyar közvélemény nagy részében összeforrt a békével.”³

A jelentés szerint senki sem hitte el a lemondás hivatalos okait. Az volt a vélemény, ha Hruscsov betegsége miatt távozott, akkor miért nem méltatják érdemeit. Ha olyan idős és beteg lenne, mint mondják, már régóta nem tapasztalták volna részéről azt a nagyfokú aktivitást, amit tanúsított még a legutóbbi időkben is. Nem volt meglepő, hogy mindenki leváltásról és nem lemondásról beszélt. A lakosság körében az volt a legáltalánosabb vélemény, hogy Hruscsovnak azért kellett távoznia, hogy megkönnyítse a kínai vezetőkkel való tárgyalásokat, a nemzetközi kommunista mozgalomban folyó vitás kérdések rendezését és az egység helyreállítását. Szerintük a kínaiak szemében Hruscsov „vörös posztó” volt és addig nem hajlandók tárgyalni, amíg Hruscsov helyén van. Nagyon sokan mondták, hogy Hruscsov lemondása kínai nyomásra történt. Kisebb számban ugyan, de olyan hangok is vannak, hogy Hruscsov lemondása a Szovjetunió belső helyzete, főleg a mezőgazdaság miatt történt. Ezek szerint Hruscsov nem tudta megoldani a belső gazdasági problémákat. Végül egy kisebb számú találgatás arra utalt, hogy a Szovjetunióban nem talált helyeslésre Hruscsov várható nyugat-németországi útja és ezért kellett távoznia.⁴

A párttagságban és a pártönkívüliek körében a bizonytalanság és az aggodalom többször volt. Sokan kérdezték, hogy Hruscsov lemondása után nem lesz-e változás a politikai vonalban (az SZKP és az MSZMP politikájában). Egyes hangoztatták, hogy Hruscsov liberális politikát folytatott, s a szocialista tábornak mind a kül-, mind a belpolitikájában keményebb, merevebb vonal fog bekövetkezni. Olyan jelzések is érkeztek, hogy a pártönkívüliek máris attól tartottak, hogy az irányukban tanúsított módszerek és elvek megváltoznak. Beszéltek arról is, hogy a nemzetközi helyzet ki fog éleződni, a békés egymás mellett élés politikája feladásra kerül, s a kínai vonal győzedelmeskedik. Többek szerint Hruscsov „bukása” a Republikánus Párt elnökjelöltjének, Barry Morris Goldwaternek győzelmét segíti elő, mert az amerikai közvélemény azt fogja hinni, hogy a Szovjetunió békés politikája megváltozik. Egyes szektások hangoztatták, hogy ha Hruscsov három évvel korábban mondott volna le, nem lett volna a nemzetközi munkásmozgalomban vitás kérdés. Kárörvendve mondták, hogy Hruscsov a kínaiakkal szemben elvesztette a csatát. Olyan vicc keringett, hogy a kínaiaknak is van egy olimpiai aranyérmük: „Mao kiütötte Hruscsovot”.

A lemondásról szóló hírral összefüggésben Budapesten különböző rémhírek keringtek: Hruscsovot tudta nélkül váltották le; Hruscsovot a Kaukázusban fogva tartják Adzsubejjel együtt, letartóztatásuk két héttel ezelőtt történt. Széles körben beszélnek arról, hogy leváltották a Pravda, az Izvesztija főszerkesztőjét és a szovjet rádió elnökét.⁵

A Politikai Bizottságban azzal mindenki egyetértett, hogy valamit mondani kell, mert különben az emberek csak a nyugati sajtóból tájékozódnak.⁶ A vita inkább csak arról folyt milyen mértékben kell Hruscsov érdemeit méltatni. A Politikai Bizottság elhatározta, hogy Szirmai István még aznap estére összehívja a lapok szerkesztőit és

³ MNL OL M-KS 288. f. 5/346. ö. e. A dokumentumot közli Baráth Magdolna: Kis októberi forradalom. Hruscsov leváltása és a magyar pártvezetés. *Múltunk*, 2007. 4. sz. 181–198.

⁴ Uo. 185.

⁵ Uo.

⁶ Biszku Béla tájékoztatása szerint előfordultak esetek, hogy a rádiótulajdonosok a készüléket kitették az ablakba és közösen hallgatták a Szabad Európa Rádió híreit. (MNL OL M-KS 288. f. 5/346. ö. e.)

instruálja őket. Abban egyetértés volt, hogy a tájékoztatás során lemondásról és nem leváltásról kell írni. A Pravdában aznap megjelent vezércikk szellemében hangsúlyozni kellett, hogy a SZKP XX. és XXII. kongresszusa képezi az alapját továbbra is a Szovjetunió politikájának. A szerkesztőket arra kérték, ha csak néhány mondatban is, de beszéljenek kommentárjaikban a XX. kongresszus nagy jelentőségéről, arról, hogy ez mit jelent és mondják el, hogy az új vezetés töretlenül ezt a vonalat viszi tovább, hogy a szovjet nép ennek megfelelően folytatja a XX. kongresszuson elfogadott program szerint a kommunizmus építését. „Nekem az a véleményem, különös tekintettel a saját közvéleményünkre és arra a viszonyra, amely hosszú évek során a magyar kommunisták, a magyar nép és a Szovjetunió Kommunista Pártja és annak élén Hruscsov elvtárs között kialakult, hogy nekünk, a mi kommentárainkban kell néhány méltató szót is szólni róla. Valami ilyesmire gondolok: boldog, hosszú öregkort és jó egészséget kívánunk Hruscsov elvtársnak,⁷ akinek elévülhetetlen érdemei vannak a szörnyű sztálini korszak felszámolásában, aki érdemeket szerzett a békéért folyó harc, a békés egymás mellett élés politikája megvalósításáért folyó küzdelemben. ... Utalhatnánk egy-két mondatban arra, hogy mi magyarok különösképpen tisztelettel, hálával emlékezünk vissza arra a segítségre, melyet Hruscsov elvtárs a szovjet nép élén nyújtott nekünk 1956-ban, az ellenforradalom leverésében.” – javasolta Szirmai.⁸

Fontosnak tartotta, hogy kifejezzék bizalmukat a Szovjetunió és a Szovjetunió Kommunista Pártja iránt. Azt is elengedhetetlennek tartotta, hogy hangsúlyozzák: az MSZMP munkáját, politikáját nem érinti a Szovjetunió élén bekövetkezett változás. „Tekintettel arra, hogy az itthoni közvéleményben bizonyos mozgások vannak baloldalon és jobboldalon is, időszerűnek tartanám azt is, hogy megmondjuk, ez után is folytatjuk eddigi politikánkat, a kétfrontos harcot, továbbra is a nép kollektív tapasztalataira támaszkodunk, elutasítunk mindenféle dogmatikus és szektás megnyilatkozást, ugyanakkor folytatjuk harcunkat a kispolgári lazaságok, a tunyaság, a liberalizmus stb. ellen.”⁹

A vitában hozzászólók osztották Szirmai véleményét, hogy „szolidan” meg kell említeni Hruscsov érdemeit, még ha a szovjet és a magyar értékelés között „árnyalatnyi eltérés” is lesz, mert számolniuk kell a magyar közvéleménnyel.

Az SZKP hivatalos lapja 1964. október 17-i számában megjelent szerkesztőségi cikkben¹⁰ Hruscsov nevét le sem írták, hibáinak közvetett bírálatát a cikk következő passzusa tartalmazta: „A lenini párt a szubjektivizmus és a spontaneitás ellensége a szocializmus építésében. Idegenek tőle az ábrándos tervezetés, az elhamarkodott következtetések és az elsietett, a valóságtól elszakadt döntések és cselekvések, a hencsés és üres fecsegés, a túlzott adminisztrálás iránti rajongás, a tudomány által már kidolgozott kérdések és a gyakorlati tapasztalat figyelmen kívül hagyása. A kommunizmus építése eleven és alkotó ügy, nem tűri az irodai módszereket, az egyszemélyi döntéseket, a tömegek gyakorlati tapasztalatának ignorálását.”¹¹ A Népszabadságban

⁷ Komócsin Zoltán ezzel nem értett egyet. „Másik része ennek, hogy ha valamit kívánunk, ez a jelenlegi helyzetben kicsit komikus, mert ha azok után, ami ott történt, hosszú, boldog életet kívánunk neki, Pesten ebből biztosan viccet csinálnak.” Kis októberi forradalom. I. m. 192.

⁸ Uo. 190.

⁹ Uo. 191.

¹⁰ Nyezyblemaja lenyinszkaja genyeralnaja linyija KPSZSZ. *Pravda*, 1965. október 17.

¹¹ A *Népszabadság* 1964. október 20-i számában „Az SZKP megingathatatlan lenini fő irányvonala” címmel részletesen ismertette a Pravda szerkesztőségi cikkét, de abban az idézett szöveg nem szerepelt.

1964. október 17-én megjelent cikkben a magyar vezetés végül úgy oldotta fel a dilemmát, hogy egy fél mondatban utalt Hruscsov érdemeire is. „A XX. és XXII. kongresszus irányvonalában korunk alapvető történelmi szükségszerűségei fejeződtek ki. A nemzetközi munkásmozgalom osztagai, köztük a magyar kommunisták ezért is fogadták el őket, ezért tekintik útmutatónak az 1957-es és 1960-as moszkvai nyilatkozatokat, azt a politikát, amelynek megalkotásában az SZKP Központi Bizottsága és Nyikita Hruscsov elvtárs is nagy érdemeket szerzett.”¹²

Kádár János 1964. október 19-én érkezett haza Lengyelországból. Nem tudjuk, hogy kint-tartózkodása közben az első szűkszavú tájékoztatáshoz képest milyen újabb információkat kapott. Az a beszéd, amit hazaérkezésekor a Nyugati pályaudvaron elmondott, egyértelmű kiállítás volt Hruscsov és az általa követett politikai irányvonal mellett, és az elmondottakkal – a Politikai Bizottság hezitáló tagjaival szemben – vállalta a szovjet vezetéssel szembeni nyílt szembenállást is. Kádár beszédének nagyobbik részében a magyar párt- és kormányküldöttség lengyelországi látogatásával foglalkozott, s csak a beszéd végén tért ki Hruscsov leváltására. Ezzel kapcsolatban a következőket mondta:

„A héten sok különböző esemény történt. Voltak olyan hírek, amelyeknek nagyon örültünk, és volt olyan hír is, ami meglepett bennünket. Ezt őszintén és becsületesen meg akarom mondani. Ismeretes, hogy a Szovjetunióban a legfelsőbb vezetésben személycsere következett be. Hruscsov elvtársat, aki életkorára, nem kielégítő egészségi állapotára hivatkozva felmentését kérte, felmentették és Brezsnyev, illetve Koszigin elvtársat választották meg helyére. Az ilyesmi minden pártban és minden országban az illető párt és az illető ország döntésétől, elhatározásától függ. *Én a magam részéről úgy gondolom, hogy Hruscsov elvtársnak nagyon nagy érdemei vannak a sztálini személyi kultusz elleni harcban, és abban, hogy a béke fennmaradhatott. Ő a békéért dolgozott.* [Kiemelés az eredetiben. B. M.]

Én azt hiszem, hogy azok a magyar százezrek, akik a közelmúltban és az idén is itt, a mi hazánkban üdvözölhették és szívből üdvözölhették Hruscsov elvtársat, mint a nagy Szovjetunió Kommunista Pártjának, államának, népének reprezentánsát és a béke fáradhatatlan harcosát, jól tették, és utólag sincs semmi gondolkoznivalójuk ezen. Számunkra pedig az a lényeges és döntő, hogy *a Magyar Szocialista Munkáspárt, a Magyar Népköztársaság kormányának politikai álláspontja az ismert kérdésekben, a béke, a békés egymás mellett élés kérdésében, a szocialista országok egységére való törekvésben, a nemzetközi munkásmozgalom ismert kérdéseiben egy hajszálnyit sem változott és nem fog változni ezután sem.*”¹³

Az SZKP KB döntésével szembeni nyilvános fellépését nem csupán és nem elsősorban a megbuktatott szovjet pártfőtítkárral való személyes barátság motiválta. Kádárt a személyi változáson túl mindenekelőtt az izgatta – s ezen aggodalmának a szovjet nagykövettel hazatérése után folytatott beszélgetései során több alkalommal

¹² Tovább a lenini úton. *Népszabadság* 1957. október 17.

¹³ Hazaérkezett Lengyelországból a magyar párt- és kormányküldöttség. A delegáció fogadása a Nyugati-pályaudvaron. *Népszabadság*, 1964. október 20.

hangot is adott¹⁴ –, hogy változatlan marad-e a szovjet bel- és külpolitikai irányvonal. Nem zárhatta ki, hogy abban az esetben, ha a Szovjetunióban a keményebb vonal hívei kerülnek előtérbe, itthon is aktivizálódik a belső ellenzéke. Ez a félelem már 1964 nyara óta ott munkált Kádárban. Amikor az SZKP KB apparátusából felhívták, és aziránt érdeklődtek, mit szólna hozzá az MSZMP KB, ha Rákosi Mátyás Kiszlovodszkba menne gyógykezeltetni magát, Kádár az orvosi vélemény firtatásával próbálta értésére adni az SZKP KB munkatársainak, hogy nem lelkesedik az ötletért.¹⁵ Erdélyi Károly elmondása szerint Kádárt az eset nagyon kihozta a sodrából, s arra a következtetésre jutott, hogy mindezt szándékosan csinálják. Az MSZMP első titkára ezek után még Dobi Istvánnak is azt tanácsolta, ne utazzon Kiszlovodszkba, nehogy összetalálkozzon Rákosival.¹⁶ A külügyminiszter-helyettes Gyenyiszov nagykövettel való 1964. november 27-i találkozója alkalmával Kádár aggodalmait azzal magyarázta, hogy Aczél György, az oktatási és kulturális miniszter helyettese azt találta mondani az első titkárnak, hogy az értelmiség körében Rákosi visszatéréséről beszélnek, aki „Kádár fölé fog emelkedni”.¹⁷ Ez a híresztelés állítólag nagyon elkésztette Kádárt, aki Erdélyi szerint csak akkor nyugodott meg, amikor 1964. novemberi találkozásukkor Brezsnyev közölte vele, hogy Rákosit „politikai hullának” tekintik.¹⁸

A szovjet nagykövet, akit tájékoztatás végett hazarendeltek, október 20-án újabb részletekkel szolgált a magyar vezetésnek a történekről. Kádár az MSZMP KB Titkárságának aznapi ülésén, illetve a másnapi PB-ülésen Gyenyiszov tájékoztatójából, mint új információt emelte ki, hogy az SZKP KB október 14-i ülése után sor került még egy elnökségi ülésre, ahová a követeket is meghívták, s ahol eligazították őket arról, hogyan kell ismertetni a határozatot a testvérpártokkal. Megnyugtatónak tekintette, hogy a kínaiakkal folytatott vitában a szovjet álláspont nem változott, és Hruscsovval szemben a továbbiakban nem kívánnak befektetési kampányt folytatni. Ká-

¹⁴ Kádár Jánosnak, illetve Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettesnek a szovjet nagykövettel Hruscsov leváltásáról folytatott beszélgetéseiről készített feljegyzéseket lásd: *Kádár, Hruscsov, Brezsnyev. Szovjet külügyi dokumentumok a magyar pártvezetés reakciójáról Ny. Sz. Hruscsov leváltására*. Közreadja Baráth Magdolna. Történelmi Szemle, 2003/3–4. sz. 331–348.

¹⁵ Az üggyel kapcsolatban Barta Istvánné 1964. augusztus 3-án készített feljegyzést Nemes Dezső részére. Eszerint Vlagyimir Krjucskov augusztus 1-jén telefonált, s Rákosiék kiszlovodszki beutalását illetően elmondta, hogy a kirgiz orvosok valóban Kiszlovodszkot ajánlották Rákosinak. Erre való tekintettel a beutalást megkapta, és augusztus 8-án el is utazott. Azt Krjucskov is elismerte, hogy Rákosi az utóbbi időben nagyon aktív volt, és olyan félelmek is voltak, hogy tudtuk nélkül esetleg egy másik ország követségéhez fordul átköltözése ügyében. MNL OL M-KS 288. f. 5/341. ő. e.

¹⁶ Kádár János az MSZMP PB 1964. augusztus 25-i ülésén adott tájékoztatást a Dobi Istvánnal folytatott beszélgetéséről. Egyidejűleg megbízta a külügyeket felügyelő KB-titkárt, Nemes Dezsőt, hogy adandó alkalommal közölje az SZKP KB Külügyi Osztálya illetékes munkatársával: helytelenítik a Dobi István kiszlovodszki üdülésével kapcsolatos „át nem gondolt intézkedéseket”. MNL OL M-KS 288. f. 5/342. ő. e.

¹⁷ Pesten állítólag azt találgatták, ki ér előbb haza: Kádár Lengyelországból vagy Rákosi a Szovjetunióból.

¹⁸ Kádár félelme nem volt teljesen alaptalan, hiszen Rákosi valóban aktivizálódott. Az SZKP KB 1964. október 14-i határozatára azzal reagált, hogy levéllel fordult a magyar vezetéshez, amelyben sürgette „száműzetése” megszüntetését. A levélben azt is közölte, hogy az SZKP KB-nak is írt, mert most már az SZKP KB-val mindenben egyetért. (MNL OL M-KS 288. 4/70. ő. e.) Ez magyarázza, hogy a Rákosi-kérdés felvetése miatt szerepelt abban az emlékeztetőben, amelyet Kádár Brezsnyevvel való találkozója alkalmával átadott az SZKP új első titkárnak.

dár szavait idézve a „népi felderítés” vonalán érkezett az az információ, miszerint az elnökségi ülést Hruscsov nélkül kezdték meg, s csak később hívták Moszkvába – ez láthatóan erősen foglalkoztatta Kádárt.¹⁹

Valószínűleg még a nagykövettel folytatott beszélgetés előtt született meg az a döntés, hogy a részletek tisztázása és tájékozódás végett október 20-án Moszkvába küldik Biszku Bélát és Nemes Dezsőt. Kádár a nagykövettől azt kérte, utazásukról informálja a szovjet vezetést és fogadják őket.²⁰ A két PB-tag a megbeszélésről már másnap, október 21-én tájékoztatta a Politikai Bizottságot.

A Szuszlovval folytatott megbeszélésről készített feljegyzés szerint Biszku Béla a szovjet vezetők előtt nem titkolta, hogy Magyarországon a tömegek, a párttagság nem értik meg, miért kellett Hruscsovot így felmenteni, miért most, miért nem korábban? Károsnak tartották a Hruscsov elleni leleplező kampányt, mert szerintük az csökkenti a Szovjetunió Kommunista Pártja tekintélyét és „az ellenség kihasználhatja”. Biszku elmondása szerint a magyar vezetők azt megértették, hogy a kollektív vezetést Hruscsov megsértette, azt azonban nem értették, hogy „miért hallgatták szemlesütve, miért hallgatással fejezték ki, hogy nem értenek vele egyet”. Értelenségüknek adtak hangot a személyi kultusz vádját illetően is. Helytelennek tartották, hogy a szovjet vezetés egyenlőségelet akar tenni Sztálin személyi kultusza és Hruscsov közé. Úgy vélték, ez megnehezíti a harcot Mao Ce-tung személyi kultusza ellen és a személyi kultusz maradványaival szemben.

Szuszlov példákat hozott fel azokra az okokra, amelyek Hruscsov leváltásához vezetnek, és részletesen ismertette az SZKP Központi Bizottsága lefolyásának menetét. A magyar kiküldötteket Mihail Szuszlov megnyugtatta, hogy kritikai kampányt nem folytatnak, és a jövőben sincs szándékukban folytatni Hruscsov ellen, nem akarják őt sárral bemocskolni. Megnyugtatta az MSZMP delegációját, hogy nem a fő irányvonal változásáról van szó, hanem a gyakorlatról, a fő irányvonal gyakorlati végrehajtásáról. „A fő vonal lenini vonal, harcoltunk, harcolunk és harcolni fogunk érte.”²¹

Szuszlov biztosította a magyarokat arról is, hogy a külpolitikai irányvonal sem fog megváltozni, a szocialista országokkal tovább akarják erősíteni a testvéri együttműködést. „Mi az Önök barátai vagyunk. Barátságunkat erősíteni akarjuk. A mi barátságunkat semmiféle, még a legkisebb folt sem árnyékolhatja be. Az Elnökség, annak minden tagja bízott meg azzal, hogy ezt közöljem Önnel.”²²

A magyarok, miközben azt hangsúlyozták, hogy a döntés helyességét nem kérdőjelezzik meg, továbbra is fenntartásaikat hangoztatták a leváltás módját illetően. Olyan javaslatokat is megfogalmaztak, hogy hagyják meg Hruscsovot az Elnökség tagjának.

A Politikai Bizottság 1964. október 16-i ülésén Biszku Béla utalt rá, hogy Grisin elfoglaltsága miatt csak rövid beszélgetést folytattak, és nem volt alkalom arra, hogy észrevételeiket elmondják. Ezért az MSZMP KB Titkárságának 1964. október 20-i

¹⁹ A beszélgetésről Erdélyi Károly által készített feljegyzést lásd MNL OL M-KS 288. f. 4/70. ö. e. A találkozóról a szovjet nagykövet is írt jelentést. Utóbbit közreadja Baráth Magdolna (szerk.): *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban*. Napvilág Kiadó–Politikatörténeti Intézet, Bp. 2012. 468–471.

²⁰ A magyarokkal történt beszélgetésről készült feljegyzést lásd RGANI f. 3. op. 22. gy. 17. ll. 75–91. Szuszlov a találkozóról 1964. október 22-én röviden tájékoztatta az SZKP KB Elnökségét is. *Prezidium CK KPSZSZ. 1954–1964. Tom 1. Csernovije protokolnije zapisi zaszedanyij. Sztyenogrammi*. Glav. red. A. A. Furszenko. Moszkva, 2004. 872.

²¹ Kis októberi forradalom. I. m. 204.

²² Uo. 205.

ülésén olyan döntés született, hogy a magyar pártvezetés véleményét levélben is megírják az SZKP KB vezetőinek, mert ahogyan a levélben fogalmaztak „Az az őszinte baráti viszony és bizalom, amely bennünket a Szovjetunió Kommunista Pártjához fűz, lehetővé teszi, hogy Hruscsov elvtárs felmentésével, annak módjával kapcsolatban néhány elvtársi észrevételt tegyünk.”²³ Az ülésen már a levéltervezetről is előzetes vita folyt, amelyet azután a PB október 21-i ülésén folytattak, s amelynek során a megfogalmazás élességén több helyen némileg tompítottak.²⁴

A levélben a magyar pártvezetés ismételten kifejezésre juttatta, hogy az SZKP döntésével igen, a döntés nyilvánosságra hozatalának módjával azonban továbbra sem értenek egyet. Ismételten hangsúlyozták, hogy Hruscsovnak azok a hibái, amelyeket a szovjet pártvezetés az MSZMP Központi Bizottságával ismertetett, a magyar párt vezetésére, a magyar közvéleményre közvetlenül nem hatottak. „A mi közvéleményünk Hruscsov elvtárs tevékenységének elsősorban pozitív oldalát – a XX. kongresszus irányvonalának kidolgozását, a béke megőrzésében betöltött szerepét – ismeri. A magyar nép úgy ismeri Hruscsov elvtársat, mint aki problémáink iránt nagy megértést tanúsított, a szovjet nép, a Szovjetunió Kommunista Pártja élén sokat segített, nagy szerepe abban a testvéri segítségnyújtásban, amit az ellenforradalom leveréséhez a Szovjetunió Kommunista Pártja, a szovjet állam és a szovjet nép adott. ... Hruscsov elvtársat nagy politikai szerepe és érdemei a sztálini személyi kultusz, a törvénysértések felszámolásában, a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. és XXII. kongresszusa politikájának kialakításában és a békéért folyó harcban a magyar nép soraiban tiszteletet váltott ki. Ezt megerősítették Hruscsov elvtárs közvetlen találkozásai Magyarországon dolgozó népével.”²⁵

A magyar vezetés tehát nem titkolta, hogy Hruscsov leváltásának módjával, annak nyilvánosságra hozatala formájával kapcsolatban vannak kifogásaik.²⁶ Megítélésük szerint Hruscsov felmentésének megértését megkönnyítette volna a szocialista országokban és azok határain túl is, ha a felmentés közlésével egyidejűleg elismerték volna érdemeit is. Ez egyben lehetővé tette volna, hogy a nyilvános indoklás tartalmazzon kritikai elemeket is. Így vált volna érthetővé Magyarországon is a személycsere.²⁷

Kádárt és vezetőtársait nyugtalanította, hogy a felmentés indokai között Hruscsov hibáit is személyi kultusznak minősítették. „Számunkra érthetőbb lenne,²⁸ ha Hruscsov elvtárs személyi, módszerbeli vezetési hibáiról beszélnék.”²⁹ A hibákban a személyi kultusz bizonyos elemei vagy veszélye mutatkozott ugyan, mégis célszerűbbnek tartanánk, ha ezt nem személyi kultuszként kezelnék, és nem annak neveznénk. Ha a közgondolkodásban a módszerbeli, vezetési hibákat összezavarnánk a személyi kultusszal, amely ma sem tűnt el a nemzetközi kommunista mozgalomból, megnehezítenénk az ellene folytatott harcot. A mi közvéleményünk tudatában a sze-

²³ A levelet lásd uo. 209–212.

²⁴ MNL OL M-KS 288. f. 7/218. ö. e. illetve 5/347. ö. e.

²⁵ Kis októberi forradalom. I. m. 210.

²⁶ A tervezetben olyan megfogalmazás szerepelt, hogy nem helyeslik az eljárás módját.

²⁷ A tervezetben ezt követően még a következő mondat szerepelt: „Magyarországon az a szokás, a demokratikus közélet normája, hogy az idős embereket nyugdíjazásuk vagy felmentésük alkalmából, még ha formálisan is, de a nagy nyilvánosság előtt elismerésben részesítik.”

²⁸ Eredetileg: „szerintünk helyesebb volna”.

²⁹ A tervezetben itt a következőképpen folytatódott a szöveg: „és tartózkodni kellene attól, hogy ezt személyi kultusznak nevezzék”.

mélyi kultusz fogalma nemcsak a pártdemokrácia és a kollektív vezetés hiányával nőtt össze, hanem a néptől elszakadt, dogmatikus politikával, a szocialista törvényesség megsértésével, becsületes emberek tömeges megsemmisítésével.”³⁰

A Politikai Bizottság október 21-i ülésén Kádár arról is említést tett, hogy aznap közte és Leonyid Brezsnyev között sor került egy telefonbeszélgetésre, amikor a szovjet első titkár meghívta egy szovjetunióbeli látogatásra. Kádár a beszélgetés alapján arra következtetésre jutott, hogy „ők kicsit bizonytalanságban vannak, védekező pozícióban vannak”.³¹

A Brezsnyevnek adandó választ illetően arról informálta a testületet, hogy Gyenyiszov nagykövettel való találkozása alkalmával közli: november első tíz napjában tudna kiutazni 2-3 napra, vagy a november 7-i ünnepekre. Ezt a nagykövettel való október 24-i találkozás alkalmával, amikor az említett levél Brezsnyevhez történő továbbítását kérte, meg is tette.³²

A személyes találkozóra készül Kádár azzal nyilván tisztával volt, hogy Brezsnyev nem bocsátja meg neki a Hruscsov melletti nyílt színvallást. Annak is tudatában volt azonban, hogy mind politikai, mind gazdasági megfontolásokból jó viszonyt kell ápolnia az új szovjet vezetéssel is. Elutazása előtt, november 2-án Kádár egy feljegyzést juttatott el a PB tagjainak, amelyben öt pontban ismertette azokat a kérdéseket (a Hruscsov leváltásával kapcsolatos magyar álláspont, a pártközi kapcsolatok, a nemzetközi munkásmozgalom kérdései, az SZKP külpolitikai irányvonalával kapcsolatos elgondolások, a magyar–szovjet kapcsolatok és együttműködés kérdései), amelyeket az új szovjet vezetéssel való találkozás alkalmával fel kívánt vetni. A testület tagjai előtt nem rejtette véka alá személyes problémáját: „Rendkívül nehéz számomra Brezsnyev, Koszigin, Mikojan elvtársakkal és más vezető szovjet elvtársal barátságról, s hasonlókról beszélni, ha nem lehetek velük teljesen nyílt és őszinte.”³³ Éppen ezért már az első találkozás alkalmával kifejezésre akarta juttatni, hogy Hruscsovval kapcsolatos véleménye egy jöttányit sem változott: „azon hibák halmazata, amelyek az utóbbi időben a tájékoztatók szerint Hruscsov elvtárs munkájában jelentkezett, nem változtat semmit azon, hogy én öt továbbra is becsülöm a XX. kongresszus fő irányvonalát, a békés egymás mellett élés javára kifejtett pozitív, s nagy munkásságáért, külön azért, amit a magyar népért, a magyar–szovjet barátság erősítéséért tett”.³⁴

Az 1956. november eleji és 1957. tavaszi, személyével kapcsolatos véleménykülönbségekre visszautalva, azt is tisztázni szeretne volna, hogy az új vezetőknek vannak-e vele szemben politikai fenntartásaik, hiszen az SZKP KB Elnökségében olyan személyek kaptak helyet, akik korábban bizonyos kérdésekben vele szemben foglaltak állást.³⁵ Kádár ezeknek a problémáknak a felvetését elkerülhetetlennek tartotta, még abban az esetben is, ha „most ez pillanatnyilag tovább zavarná viszonyunkat a szovjet elvtársakkal”.³⁶

A PB-tagoknak küldött 1964. november 2-i feljegyzése szerint Hruscsov felmentésének nyilvánosságra hozatala után 2-3 nappal a Szovjetunió Állami Politikai Kia-

³⁰ Kis októberi forradalom. I. m. 211.

³¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/347. ő. e.

³² Szovjet diplomáciai jelentések... I. m. 473–475.

³³ MNL OL M-KS 288. f. 5/349. ő. e.

³⁴ Uo.

³⁵ Kádár Mihail Szuszlov nevét említette, aki 1951-ben a Kádár és Kállai elleni perben támogatta Rákosit, s aki 1967 tavaszán és 1957-ben is védelmébe vette utóbbit.

³⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/349. ő. e.

dójának képviselője megjelent Szipka József moszkvai magyar nagykövetnél és közölte vele, hogy Kádárnak a Szovjetunióban kiadás előtt álló beszédeiben sokszor szerepel Hruscsov neve, húzni kellene belőle. Kádár erre nem volt hajlandó, inkább a kézirat visszavételét fontolgatta.³⁷ A leváltott első titkár melletti szimpátiáját tüntetően azzal is kifejezésre akarta juttatni, hogy szovjetunióbeli látogatásakor egy láda almát vitt Hruscsovnak (akinek szerinte az életfogytig jár), s a vezetőknek szánt ajándékok között feleségének, Nyina Hruscsovának is volt egy csomag. (Ennek átvételkor az SZKP KB külügyi osztályának munkatársa, Ivanov állítólag meglepetésében a szemüvegét is levette.³⁸)

Kádár János és Leonyid Brezsnyev megbeszélésére a moszkvai november 7-i ünnepeket követően, illetve november 10-én került sor. Mivel a Kádár által készített, a megtárgyalásra javasolt kérdéseket tartalmazó feljegyzést csak az első találkozó alkalmával sikerült átadni, a két párt kapcsolatait érintő érdemi eszmecsere az utóbbi találkozó alkalmával folyt. A tárgyalásokról beszámolva a Politikai Bizottság 1964. november 17-i ülésén Kádár azt mondta: a megbeszélések légköre a kényes és szubjektív kérdések felvetését is lehetővé tette. A megbeszélések során Kádár kijelentette, hogy a tisztázó eszmecsere után az MSZMP nem akar többet a kérdéssel foglalkozni. Ezt szovjet részről megnyugvással fogadták. Mindazonáltal Komócsin Zoltánnak a PB-ülésen tett azon megállapítását, miszerint nagyon nehéz lesz elérni azt, hogy „az a teljesen egyértelmű szinkron, ami megvolt addig a magyar–szovjet politikában helyreálljon, sőt ez bizonyos fokig lazul” senki nem vitatta.³⁹

Nyílt önkritikára, a Nyugati pályaudvari beszédében elmondottak visszavonására azonban nem volt hajlandó. Nem kizárt, hogy Erdélyi Károly, aki 1956. november első napjaitól jelen volt Kádár szovjetekkel folytatott szinte minden bizalmas megbeszélésén, az első titkár tudomásával, esetleg az ő kérésére kereste fel november 27-én Gyenyiszovot. A nagykövet jelentése szerint hosszú beszélgetést folytatott a külügyminiszter-helyettessel, aki mindjárt az elején „szigorúan bizalmas” formában elmondta, hogy Kádárra nagyon nagy benyomást gyakorolt az új szovjet pártvezetővel való találkozás. Erdélyi mintha tompítani akarta volna Kádár korábbi véleménynyilvánításainak élet, és mintha a főtitkár nevében is mentegetőzött volna, amikor azt állította, hogy a PB zárt ülésén Biszku Béla, Nemes Dezső, Gáspár Sándor és Szirmai István gyakorolt nyomást Kádárra az SZKP KB októberi határozatának elítélését illetően. Az Erdélyi által elmondottaknak egyetlen egy szépséghibája, hogy egy szó sem igaz belőlük. Azt egyelőre nem tudjuk, mi motiválta az események ilyen utólagos beállítását, s miért éppen az Erdélyi által megnevezett négy PB-tagot tették meg „bűnbaknak”, mindenesetre ez a közlés lehetővé tette Kádár számára, hogy presztízsveszteség nélkül kihátráljon korábbi állásfoglalása mögül. Erdélyi fellépése nem is maradt eredmény nélkül. 1964. november 28-án, az Erdélyi Károly és Gyenyiszov közötti beszélgetést követő napon a nagykövet máris közölte Kádár Jánossal a jó hírt: Brezsnyev és Podgornij elfogadták a magyarországi vadászatra szóló meghívását abból a célból, hogy megerősítsék a személyes kapcsolatokat az MSZMP KB és a magyar kormány vezetőivel. Kádár megköszönte az MSZMP iránt tanúsított figyelmet és az SZKP KB megértését, és a szovjet nagykövet tudomására hozta: lezártnak tekinti a Hruscsov-kérdést.

³⁷ MNL OL M-KS 288. f. 5/349. ő. e.

³⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/351. ő. e.

³⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/349. ő. e.

Állambiztonság és rendszerváltás 1981–1989

Bertalan Péter*

Abstract **State Security and Change of Regime 1981–1989.** In contradiction to the long 19th century, the historical public opinion calls the 20th century the short century. The meaning of the attribute is in connection with the densification of events. The tragic, from day to day changing events of the two world wars and the political happenings reported by the modern media every minute, hour and day, make the sense of relative shortening of time. We cannot properly estimate and evaluate the weight and significance of events and happenings due to the abundance of information. A consequence of this is some distortion in our political and historical views, the deficiency of judgement of political events, and dull sense of reality. It happens that the media and the political sources remains silent about the events. The lack of information causes ignorance and misinterpretation, making the clear view of politics difficult.

Till the time of the unification of the two Germanies, the historical lines of force are easily visible, along which the events take place. After 1989-90 comes uncertainty. There are so deep currents of history, the effects of which are difficult to calculate. The events to come are difficult to predict. The political events seem to become chaotic. The idea of the well-known philosophy of Madách comes to mind: “age, a stream, which leads or submerges...” The concept of submersion is the literary allegory of the frequently appearing sense of historical fatalism.

Keywords historical public, philosophy, Madách, age, historical fatalism

A 20. századot a hosszú 19. századdal szemben a rövid századnak nevezi a történelmi közfelfogás. A jelző jelentéstartalma az események sűrűsödésével áll kapcsolatban. A két világháború tragikus, napról napra változó eseménysora és a modern média által percről percre, óráról órára, napról napra permanensen közölt politikai történések az idő relatív rövidülésének érzését keltik. Az információbőség miatt a történések, az események súlyát, jelentőségét nem tudjuk kellően felmérni, értékelni. Ennek egyik következménye történelmi, valamint politikai látásunk néhány torzulása, a köztörténeti események megítélésének hiányossága, realitás érzékünk tompulása. Előfordul az is, hogy

* Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar
Email: drbertalanp@gmail.com

a történekekről a média és a politikai hírforrások hallgatnak. Az információhiány tájékoztatatlanságot és félremagyarázást okoz, s megnehezíti a politikai tisztánlátást.

A két Németország egyesüléséig jól kitapinthatóak azok a történelmi erővonalak, amelyek mentén zajlanak a történekek. 1989-90 után elbizonytalanodunk. Olyan mély áramok alakítják a történelmet, amelyeknek hatása nehezen kiszámítható. Az események bekövetkezése előre nehezen jósolható meg. A politikai történekek látszólag kaotikussá válnak. A madáchi filozófia ismert gondolata jut eszünkbe: „a kor, folyam, mely visz, vagy elmerít...” Az elmerülés fogalma a történelmi fatalizmus gyakran megjelenő érzésének irodalmias allegóriája.

A közép-kelet európai, így a magyarországi rendszerváltás folyamatának megfigyelésében, lassításában, esetenkénti akadályozásában jelentős szerepet játszottak az egykori állambiztonsági, rendőrségi szervek. Felbecsülhetetlen értékű, eddig nem kutatott állambiztonsági, hálózati források állnak rendelkezésre a kutatók számára a Magyar Nemzeti Levéltár megyei központjaiban. A Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára kiváló forrásokat őriz, az eddig nem analizált dokumentumok közlésére, elemzésére vállalkozik a tanulmány írója.

A belbiztonsági intézmények tevékenységének szervezettsége, összehangoltsága, eredményessége fontos ismertetőjele az adott állam politikájának.

Az állam vezetői rendszeresen ellenőrzik a belbiztonsági szervek működését, hogy kellő visszajelzést kapjanak a lakosság hangulatáról, közérzetéről.

A Kádár-rendszer az 1980-as években gyengülőben volt. Ennek ellenére az egyházi diktatúra továbbra is gondosan ügyelt arra, hogy a vezető párt kezében tartsa a belügyi szervek irányítását. A Somogy megyei Rendőr-főkapitányság jelentése ezt a megállapítást igazolja a korabeli bürokrácia nyelvén megfogalmazva: „A Rendőr-főkapitányság és szerveinek 1985. évben fő feladata volt a XII. és XIII. pártkongresszus határozataiból adódó belügyi célkitűzések megvalósítása. A kongresszus és a megyei pártértekezlet határozataiból adódó feladatokat személyi állományunk időarányosan végrehajtotta.”¹

A jelentés címe arra utal, hogy az állambiztonsági, közbiztonsági, karhatalmi, fegyveres biztosítási feladatok teljesítése és a fegyveres erővel, a honvédséggel, a munkásőrséggel való együttműködés, tehát a politikai hatalom biztosítása prioritást élvez. A bűnügyi helyzet, amelynek felügyelete a rendőrségi szervek kötelessége minden demokratikus államban nagy feladat, a jelentésben második helyre szorul. Az állambiztonság és a bűnüldözés kifejezésének együtt való használata összetett feladatsort jelent, mert alatta a kémelhárítás, az idegen ügynökök üldözése is értendő. A jelentés néhány mondatban kifejti mit ért a rendőrség ilyen jellegű feladatán. „Somogy megye állambiztonsági operatív helyzetét változatlanul a növekvő idegenforgalom, a területünkön elhelyezkedő szovjet katonai objektumok, a határátkelő helyek, a tökések külkereskedelmi forgalomban érdekelt ipari és mezőgazdasági egységek határozzák meg.”² Továbbra is meghatározó a politikai katonai célú kémelhárítás megakadályozása. A feladatkör azonban kibővül a gazdasági jellegű kémtevékenységgel is. A gazdaságilag Nyugat felé nyitottabbá váló ország védekező mechanizmusa ez. A puhuló diktatúra védekező reflexei azonban a régiek. A jelentés megemlíti „a reakciós

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML) Tájékoztató a megye állambiztonsági, bűnügyi és közbiztonsági helyzetéről, valamint az 1981–85. évben végrehajtott karhatalmi fegyveres biztosítási feladatokról, együttműködési kapcsolatokról. Az ügyirat száma: 014/6 / 1986. 1. o.

² Uo. 1. o.

egyházi személyek tevékenységét és a főiskolai ifjúság ellenzékiességét.”³ Az egyházi „reakció” sztereotípiája még visszatér, de bővebben sem az ifjúság ellenzékiességével, sem az egyházak helyzetével nem foglalkozik a jelentés.

A sötétben bujkáló ellenség képe rémlik fel a következő mondatban: „Kémelhárítási szempontból a legnagyobb veszélyeztetettséget az USA és az NSZK speciális szolgálatainak aknamunkája jelenti, de számolni kell az angol és olasz titkosszolgálatok tevékenységével is.”⁴

A nemzetközi kapcsolatok élénkülését jelzi a turista, a gazdasági élettel kapcsolatos vendégforgalom. Somogy megye a Balaton-parti turizmus miatt releváns szerepet játszik. 1984-ben 232210, 1985-ben 258480 látogató érkezett a megye területére. A szervezett turista- utak, a magánlátogatások, ezen belül a magánházas üdültetés, az üzleti szerződéskötés egyaránt hozzájárul az idegenforgalom növekedéséhez. A jelentés ennek következményét röviden így foglalja össze: „A területünkön levő szovjet és magyar objektumok továbbra is az imperialista hírszerző szervek érdeklődésének középpontjában állnak, az objektumok közvetlen közelében – diplomáciai fedezéssel végrehajtott – hírszerző utazások száma 16-ról 7-re csökkent.”⁵ Egymásnak ellentmondó jelenségekről is szó esik. 1984-ben 32 fő, a következő évben 43 fő követett el tiltott határátlépést. Míg az 1985 előtti években 20- 30 személy települt haza, 1985-ben 11 fő tért vissza a megyébe. A Nyugatról való hazatelepülés oka a Kádár- kormány amnesztiája, a disszidálás oka, hogy a vasfüggönyön túli élet még mindig csalogató.⁶

A puha diktatúra Janus-arcú. A belpolitika és a külpolitika összefüggésére utal a jelentés néhány magyarázatra szoruló sora: „A belső ellenséges erők elhárítása területén a nemzetközi helyzet eseményeinek alakulása, gazdasági helyzetünk, az MSZMP XIII. kongresszusa, az országgyűlési és a tanácsi választások, illetve Budapesti Kulturális Fórum észrevehető hatással voltak az e vonalakon ellenőrzés alatt tartott személyek magatartására, megnyilatkozására”⁷ A Kulturális Fórumon valószínű a kádári politika ellenzői is megjelentek és kifejtették véleményüket. Ellenük nem mertek fellépni. Az 1985-ös választásokon először fordult elő többes jelölés, amelynek megszervezője a Hazafias Népfront volt. Ez az intézmény az MSZMP oldalhajtásaként működött. Minden előző választást így a 85-ös választást is 90% felett a kommunista párt nyerte meg. 1985-nen az újszerű, demokratikusnak látszó választás az egypárti diktatúra felszámolása felé tett látszat-lépés volt.

A Kádár-rendszer az egyházakat széles ügynökhálózattal ellenőrizte. Az adminisztrációs lépéseket elfedte a konszolidációs álpolitika. Ennek ellenére néhány obligát mondat jelzi, hogy a felsőbb irányítás félszemét az egyházakon tartja: „Az állam és az egyházak közötti viszony az egyházpolitikai elveknek megfelelően alakul. A reakciós egyházi személyek bázisnövekedést nem tudtak elérni, de több kísérletet tettek, hogy befolyásukat szélesítsék, főleg a tanulóifjúság és a fiatal értelmiség körében”⁸ A „bázisnövekedés” kifejezés az ügynöki hálózat által felderített fiatalok részvételével működő és egyházi vezetés alatt álló bázisközösségekre utaló titkosszolgálati szakkifejezés.

³ Uo. 2. o.

⁴ Uo. 2. o.

⁵ Uo. 2. o.

⁶ Uo. 2. o.

⁷ Uo. 3. o.

⁸ Uo. 3. o.

Az ország nyitottabbá válása, a Nyugattal való kapcsolatok élénkítése hatással van a politika iránti érdeklődés fokozódására. Ez a puhuló diktatúra számára káros jelenség. A jelentés esetenkénti türelmetlenséget említ, amelyet ellenzéki személyek hatásának tulajdonít. A közép és felsőfokú iskolák tanulóit próbálták a rendszer ellen hangolni a felbujtó tevékenység nem sok eredménnyel járt.⁹ A jelentés bevezető fejezete állambiztonsági bűnüldözés címmel a rendőrség politikai feladatairól szól, jelezve a politika primátusát a rendőrség munkájában. A második fejezet címe: Bűnügyi közbiztonsági helyzet. Valójában ennek felmérése a rendőrség tulajdonképpeni feladata, de a politika primátusa meghatározó. Ez hatalmi kérdés. A civil lakosságot, az állampolgárokat a bűnügyi, közbiztonsági kérdések közvetlenebbül érintik. A fejezet első mondata megyei vonatkozásban a bűnelkövetők számának emelkedését említi, benne a bonyolultabb ügyek számának emelkedésével. A megyei tények az országos összefüggéseket támasztják alá: „A bűnügyi helyzet rosszabbodása országos jelenség. Nálunk a bűncselekmények az előző évhez képest (5237–5757) 9,9%-kal emelkedtek. A bűnözés nagyságrendje a felszabadulás óta számszerűleg példátlan. Az elkövetés gyakoriságát nézve a megyék közti rangsorban a 8., az 10000 lakosra kivetített mennyiséget tekintve a 3. helyen állunk. A jogsértések felét a városokban követték el. A növekedés a megyén belül általános, arányát tekintve magas volt Barcson és Marcaliban. Bűnügyi szempontból változatlanul fertőzöttek a Kaposvárhoz és Siófokhoz tartozó területek. A volt városi jogú nagyközségek közül ez év január 9-én városi rangra emelt Boglárlelle térségében több bűncselekmény fordult elő, mint Marcaliban vagy Nagyatádon. A vonzáskörzeti területeket is beszámítva Csurgó fertőzöttsége alig marad el Nagyatádétól. A bűnügyi veszélyeztettség a Balaton menti területeken az idegenforgalmi idényben és a téli hónapokban folyamatos. A bűnözés kiszélesedése egyértelműen a vagyon elleni jogsértések nagyobb arányú (13,2%-os) növekedésének a következménye. Az e kategóriába tartozó bűncselekmények száma 3090-ről 3498-ra emelkedett. A vagyon elleni bűncselekmények kárértéke meghaladja az 53 millió forintot, ez 55%-kal több mint az előző évben volt. A vagyon elleni bűncselekmények 70%-a (tavaly 67,7%), a személyi, 30%-a a társadalmi tulajdont károsította. A lopások előfordulása (összesen 1843 ügy) Kaposváron 126-tal csökkent. Marcaliban 67-tel, Siófokon 171-gyel emelkedett, elsősorban a személyek javait érintve. Az értékelt időszakban az előző évinél 105-tel több (901) betörést regisztráltunk. A behatolási módok rendkívül változatosak, a károkozás mértéke tovább emelkedett. A sikkasztók száma nem meghatározó, a csalásoké (265) emelkedett. A tettesek közül néhányan legális kisipari tevékenységet színlelve több ember sérelmére követték el ilyen bűncselekményt. A szándékos emberölés az 1984. évvel szemben 13 alkalommal fordult elő. Jellemző motiváló okok a megromlott családi élet, vélt vagy valós sérelem indultatos megtorlása és az ittas állapot. A közrend elleni jogsértések 272-ről 394-re emelkedtek.”¹⁰

A társadalom bűnügyi fertőzöttségére utalnak a megye adatai: „Évről évre visszatérő problémát okoz a büntetett előéletűek – köztük a visszaesők – növekvő bűnügyi aktivitása, 536 visszaeső közül 123-an veszélyes, 68-an különösen veszélyes bűnözőként szerepeltek nyilvántartásunkban, 108-cal szemben pedig rendőrhatalósági kényszerintézkedés valamilyen formája volt hatályban. A nyomozó és közbiztonsági

⁹ Uo. 3. o.

¹⁰ Uo. 4–5. o.

szervek nagyfokú leterheltségét mutatja a nyomozás befejezések 97%-os növekedése.¹¹ Ennek oka a bűnözés növekedése mellett a megfelelő létszámhiány lehet.

Szociálpolitikai változás, hogy: „A bűnözői utánpótlást biztosító fiatalokú tettek száma 347-ről 374-re emelkedett, ugyanakkor országosan csökkent. Az össz-bűnözésből való részesedésük 11,2%-os.”¹²

Ma már ismeretlen fogalom a közveszélyes munkakerülő. Ez alatt a dolgozni nem akaró munkanélkülieket értették. 1984-ben 338, 1985-ben 116 volt a számuk.

Somogy megye roma lakosságának aránya nagy. Ez szociálisan veszélyeztetett kisebbség, a rendőrség számára többletmunkát okoz. 20 alkalommal tartottak speciális razzitát. Átfogó közbiztonsági akciót az országosan elrendeltekén túl 18 esetben szerveztek. A megye bűnügyi fertőzöttsége az országosénál nagyobb, ennek következménye, hogy a korábbi 250-nel szemben 266 elfogató paranccsal körözöttet fogtak el.¹³

A totális állam jellemzője, hogy akaratának érvényesítésére az összes fegyveres erőt egységesen felhasználja. A Rákosi-rendszer idején a rendőrség, a honvédség, az ÁVH és a határőrség jelentette ezt az erőt. A Kádár-rendszer módosítani kényszerül ezen, mert az 56-os forradalom után következő konszolidációs politika miatt az ÁVH kényelmetlen volt a rendszer számára. A puha diktatúra már nem vállalhatta az ÁVH politikai örökségét, de annak tagjait átvette a többi fegyveres erő állományába. Szemléletes képet kapunk a karhatalmi erők állapotáról a jelentésből: „A 01/1972. sz. közös parancs és az azt követő intézkedések alapján főkapitányságunknál átdolgozásra került 1984-ben az EGYÜTTMŰKÖDÉSI TERV. A terv alapján megyei szintű feladatok végrehajtására 1423 fő áll karhatalmi erőként rendelkezésre. Ebből 177 fő rendőr, 60 fő határőr, 997 fő munkásőr és 189 fő honvéd. A 02/1978. sz. együttes utasítás kibővítette a karhatalmi feladatokat a veszélyes elemek, a szökésben levő magyar illetve szövetséges fegyveres erők és testületek tagjainak felkutatásával, elfogásával, a 28/1982. sz. BM parancs pedig a terrorcselekmények következményeinek felszámolásával kapcsolatban. [...] A belügyminiszter-helyettes 014/1972. sz. utasításában meghatározott határőr, munkásőr és honvédségi alakulatok parancsnokságai és főkapitányságunk vezetése között a kapcsolat kölcsönös, a tájékoztatás rendszeres.”¹⁴

Az összetételt tekintve az ÁVH kieső erejét a munkásőrség pótolta. Ennek a fegyveres testületnek a tagjai az MSZMP-hez érzelmileg legerősebben kötődőkből kerültek a testületbe. 1983-ban területi módosításokra kerül sor:

„A megyei karhatalmi operatív törzs alárendeltségében jelenleg két karhatalmi század működik 177 fővel.”¹⁵

A karhatalmi egységek felszereltsége utal az ellátandó feladatokra: „Dragunov típusú távcsőves puskák a hozzájuk rendszeresített NSZPU éjszakai irányzó készülékkel, PBSZ hangtompítós és AMP típusú puskagránát kilövő géppisztollyal, tömegoszlatáshoz szükséges védőpajzzsal vannak felszerelve.”¹⁶

A karhatalmi erő fegyveres bevetésére 1981. november 27-én és 1984. május 20-án került sor. Az első esetben az igali szovjet alakulat egyik katonája fegyverzetével együtt eltűnt. A második esetben a kaposvári BV Intézetből 3 fő szökött meg. A két

¹¹ Uo. 6. o.

¹² Uo. 6. o.

¹³ Uo. 7–8. o.

¹⁴ Uo. 8. o.

¹⁵ Uo. 10. o.

¹⁶ Uo. 12. o.

esetben a karhatalmi erők eredményes munkát végeztek, elfogták az eltűnt szovjet katonát és a szökött elítélteket.¹⁷

Az 1981 és 1985 közötti időszakot bemutató jelentés tartalmát illetően összefoglalva megállapítható, hogy a Somogy megyei karhatalmi szervek politikai jellegű bevetésére nem került sor. Ilyen szempontból ez az időszak nyugodtabb volt. A bűnüldözési feladatok azonban erőteljesen megnöttek, Ennek oka elsősorban az életszínvonal gyengülése lehetett, ami rontotta a szociális helyzetet.

1987-től változás következik be a karhatalmi erők munkájában. Erős a Nyugat iránti bizalmatlanság. Külön fejezet foglalkozik az államközi biztonsági bűnüldözési munkával. Az ekkor készült jelentés szerint ellenséges speciális szolgálatok tevékenykednek a megye területén. A szélesedő gazdasági kapcsolatokat kihasználva illegális ügynöki tevékenységre használják. Jellegzetes az a szövegrész, amelyben a hazánkban akkreditált diplomaták objektumaink irányában tanúsított érdeklődéséről van szó. A NATO országok katonai hírszerző rezidenturái miatt a jelentésben a főkapitányság a fokozódó kémtevékenységről is beszámol.¹⁸

A belpolitikai helyzettel is hosszán foglalkozik a fejezet: „A belső ellenséges ellenzék a feszültebbé vált belpolitikai helyzet, a nagyobb társadalmi nyíltság ellenére sem tudott számottevő bázist kialakítani megyénkben. A potenciálisan veszélyes személyek nyílt, ellenséges fellépésre nem vállalkoztak, csak szűk körben bírálták pártunk politikáját, támadták állami- és pártvezetőinket. Élénken reagáltak a személyi változásokra. Állam elleni bűncselekmény elkövetéséről nem szereztünk tudomást, a politikai jellegű bűncselekmények közül azonban 4-ről 7-re emelkedett a közönségmegtérsések száma. Jellemző volt, hogy a törvénysértések nyilvános helyen történtek, társtettesi elkövetés nem fordult elő.”¹⁹

A hosszú fejtegetés inkább csak sejteti a történeteket, de az „ellenség” említésével az 50-es évek hangulatára emlékeztet.

Az egyházak vonatkozásában „lojális, párbeszédre kész magatartást” említ a jelentés, de a fiatalok, főleg a főiskolások körében jelentkező politikai érdeklődés és kritikai megnyilvánulások felhívják magukra a rendőrség figyelmét. A „belső ellenséges nézetek” említése kemény megállapítás.²⁰

A jelentésnek ez a része jellegzetesen szemlélteti a kádári-politika kétarcúságát. Az egyházakkal szembeni ellenézés megszűnőben van, de a fiatalság iránti bizalmatlanság erős. Ez a hangulati légkör indokolhatja, hogy a „kulturális területen dolgozók körében bizalmatlanságot, pesszimista kiúttalanságot, csődöt hangoztató vélemények is tapasztalhatók. Nemcsak a kultúrpolitikát, hanem a politika szélesebb összefüggéseit is kritikusan bírálták.”²¹ A társadalmi elégedetlenség fokozódik, a társadalom ráérezett a rendszer hanyatlására, gyengülésére.

A „politikai” vétségeket taglaló bevezető rész csak általánosságban foglalkozik a kérdéssel. Az utolsó előtti bekezdésben szokatlan jelenségről esik szó: „megyénkben a rendkívüli események száma jelentősen csökkent, 1986-ban 9, 1987-ben 2 esetről

¹⁷ Uo. 12–14. o.

¹⁸ MNL SML Tájékoztató a megye állambiztonsági, bűnügyi és közbiztonsági helyzetéről, valamint az 1987. évben végrehajtott karhatalmi fegyveres biztosítási feladatokról. Szám: 039/2 1987. 2. o.

¹⁹ Uo. 3. o.

²⁰ Uo. 3. o.

²¹ Uo. 3. o.

szereztünk tudomást. Egy-egy esetben fordult elő zászlóvetés, ellenséges tartalmú falfirklás. A zászlóvetés elkövetőit felderítettük, az ügyben büntető eljárás folyik.”²²

A zászlóvetés garázdaság, a büntetőeljárást ezzel lehet indokolni. Arról azonban a jelentés nem tesz említést, milyen zászlót gyűjtöttek meg, hol és mikor történt az eset. A politikai hangulatnak erre a fontos megnyilatkozására a jelentést összeállítója részletesen nem tér ki. Az utolsó bekezdés a terrorcselekményekkel kapcsolatos növekvő tendenciáról beszél. Főleg a robbantással való fenyegetések számszerű alakulására utal. A záró mondat:

„Minden alkalommal a szükséges intézkedéseket megtettük, a fenyegetések eddig valótlan tartalmúak voltak.”²³ Ma már megszokott jelenség ez, de főleg külpolitikai vonatkozású. Amennyiben az adott esetben belpolitikai vonatkozású tényről van szó, a jelentés bagatellizálja, hisz ez a rendszer érdeke.

Arányában nagy terjedelmű a bűnügyi, közbiztonsági helyzet elemzése. A fejezet bevezető mondatai szerint: „megyénk bűnözési trendjének évek óta tartó intenzív emelkedése 1987-ben megszakadt. Az ismertté vált bűncselekmények számában bekövetkezett 3,2%-os csökkenés azonban nem jelent gyökeres változást, nem eredményezte a bűnügyi, közbiztonsági helyzet érezhető javulását.”²⁴ A bűnözés mértékét nemcsak a statisztikai adatok, hanem a társadalmi megítélés súlya is meghatározza. A „nem jelent gyökeres változást” minősítés is erre utal. A Siófoki Rendőrkapitányság illetékességi területén 7,2-vel emelkedett a jogsértések száma. Sok külföldi turista itt a bűnözés áldozata, ami hírünket rontja külföldön. Csurgó és Nagyatád vonzáskörzete is intenzívebben fertőzött. Statisztikai adat nem szerepel a jelentésben erre vonatkozólag. Az adatok számszerűsége mindig szemléletes:

„A 6513 ismertté vált bűncselekmény számát tekintve a megyék közti rangsorban a 9., a tízezer lakosra számított gyakoriságot nézve a 4. helyen állunk.”²⁵ A 4. hely az életszínvonal megítélés szempontjából lényeges adat, mert a rossz életminőségre utal. A bűnözésben továbbra is a vagyoni elleni bűncselekmények vannak a túlsúlyban. Az ide sorolt jogsértések részaránya 58,7%-ról 62,7%-ra nőtt. Leggyakoribb elkövetési mód a lopás. Az összes tulajdon elleni jogsértés 56,1%-át ez a bűnözési mód alkotja. Az okozott károk összege megközelíti a 62,5 millió forintot. A társadalmi tulajdon körében okozott biztosítási kár 24,7%-ról 30%-ra nőtt. Ugyanez az arány a személyi tulajdon esetében 16,2%-ról 12,8%-ra csökkent.²⁶ A jogsértések a nagyobb értékű lopások felé tolódtak el, ami a társadalom különböző szociológiai csoportjainak lassú elkülönülésére utal. A kis értékű lopásokat a szegények követik el. A szegény a szegénytől lop. A nagyobb értékű jogsértések a jobb módúakra utalnak.

Visszaütaló szándékkal említi meg a jelentés, hogy 1986-ban 53 esetben, 1987-ben 15 alkalommal bukkantak korrupció nyomára. Ez a társadalom gazdasági szemléletének és erkölcsi szempontú minőségi változására utal. A kialakuló piaci körülmények következményeként jelenik meg ez a jogsértési mód.

Új bűnfajta jelenik meg a házasság, a család, az ifjúság és a nemi erkölcs ellen elkövetett bűncselekmények területén. Az idetartozó jogsértés csak akkor derül ki, ha erre a társadalom és a nyomozószervek is érzékenyek. A fiatalok által elkövetett bűnök miatt 1986-ban 217 fő, 1987-ben 225 fő ellen indult eljárás. A 18 év alatti

²² Uo. 4. o.

²³ Uo. 4. o.

²⁴ Uo. 4. o.

²⁵ Uo. 4. o.

²⁶ Uo. 5. o.

fiatalok többsége a személyi tulajdon sérelmére követett el bűnt.²⁷ Ez a korosztály tehát veszélyeztetett.

Megjelenik a jelentésben a roma kisebbség problémája is. Ez a megye sajátos gondja a kisebbség arányát tekintve: „Változatlanul gondot jelent a cigány származásúak bűnözésben való részvétele, arányuk az országos átlagot (9,1%) több mint 5 %-kal meghaladja. Az előző időszakhoz hasonlóan minden hetedik jogsértés elkövetője a cigány lakosságból kerül ki.”²⁸

Politikai vonatkozású a munkásörség nagyobb arányú bevonása a karhatalmi tevékenységbe: „A munkásörök magas színvonalú kiképzése, szervezettsége – a karhatalmi és fegyveres biztosítási feladatokon túl – szolgálja mind szélesebb területen a belügyi feladatok végrehajtásába történő bevonások mindenkori lehetőségét.”²⁹ A gyengülő kommunista rendszer csak így tudja pótolni a hatalom megtámasztásában döntő szerepet játszó egykori ÁVH erejét.

Közép-Kelet-Európa a világ jellegzetes válságterülete és nagy történelmi események kiinduló pontja. A globális jelentőségű események közül említeni kell a két világháborút, amely itt robbant ki. Az 1945 utáni hidegháború frontvonalja is itt húzódott. Gorbacsov 1985-ös hatalomra kerülésével a hidegháború megszűnőben volt. Ez a változás nem robbanásszerű, hanem néhány évre elhúzódó, lassú, minőségi változás volt. Magyarország szerepe ebben 1989-ben vált feltűnővé. A vasfüggöny leomlása eredményezte a berlini fal áttörését. Mindkét jelenség globális, ezen belül transznacionális értékű volt. Hazánkban sorsszerű volt Kádár halála is. Nagy Imre és társainak újratemetése, valamint Kádár temetése egyaránt nagy tömegeket mozgósító politikai eseménynek számított, mert szimbolikusan a régi rendszer temetését és valami új kezdetét is jelentette. Ez a rendszerváltás volt, ami nemcsak magyarországi változás, hanem internacionális folyamat. Ez napjainkban is tart, amit az ukrajnai események is bizonyítanak. Minden nagy jelentőségű változás kezdetét kisebb mértékű tünetek jelzik, mint ahogy a vulkánok kitörését is gyenge földrengések. Ezek nagyságát szeizmográfokkal lehet mérni.

Szeizmográfoknak kell tekinteni a belbiztonsági szerveket, amelyeknek jelzései szemléletesen kifejezik az adott ország társadalmi rendszerének politikai állapotát. A rendszerváltás transznacionális jellegét és a keleti tömb társadalmi erózióját a titkos szolgálatok jelentései, dokumentumai szemléletesen tanúsítják: „A III/II. Csoportfőnökség jelentése megállapítja, hogy a baráti szocialista országokkal (azaz a Szovjetunióval, Csehszlovákiával, Bulgáriával és az NDK-val) való együttműködésben bizonyos fokú visszafogottság volt érzékelhető. A hazánkban bekövetkezett politikai átrendeződést, a megindult demokratizálási folyamatot fenntartásokkal, meg nem értéssel fogadták az egyes szocialista országok belügyi szervei.”³⁰ A rendszerváltásban játszott magyar átrendeződés hazánk fontosságát jelzi történelmi szempontból, hiszen a vasfüggöny nálunk hullott le először. A kölcsönös bizalmatlanság oka az eddig elfojtott nemzeti érzelmek felszínre bukása. Ezek legélesebben a román-magyar viszonyban fejeződtek ki. 1989-re a magyar-román kapcsolatok a mélypontra jutottak. Az állambiztonsági munkát úgy szervezték, hogy a Securitate, a román titkosszolgálat tevékenységét elhárítsák: „1989-ben [...] előírták, hogy a Securitatével szemben az

²⁷ Uo. 6. o.

²⁸ Uo. 7. o.

²⁹ Uo. 13. o.

³⁰ *Szigorúan titkos 89', A magyar állambiztonsági szervek munkabeszámolói*, Szerk.: Müller Rolf és Takács Tibor L'Harmattan Kiadó, 2010. Budapest, 33. o.

állambiztonsági munkát úgy kell szervezni és kezelni, mint azt minden ellenséges titkosszolgálat esetében szokás. A román speciális szolgálatok fokozódó tevékenységének érzékeléséről valamennyi megyei jelentés beszámol.³¹

A belbiztonsági szervek jól szervezett tevékenysége fokozatosan gyengült, működési köre egyre szűkült 1989-ben.³²

A megyei rendőr-főkapitányságok jelentései a vidéki rendőr állomány elbizonytalanodásáról, perspektívátlanágáról, a fegyelem lazulásáról számolnak be. A direkt pártirányítás fokozatosan megszűnik.

A román magyar kapcsolatok mélypontra jutása a Somogy megyei rendőr Főkapitányság jelentésében is helyet kap: „A román biztonsági szolgálat – a Securitate – agresszivitása országunkban folytatott tevékenysége miatt jelentős feladattá vált tevékenységük felderítése, akadályozása, korlátozása, dokumentálása.”³³

A rendszerváltással együtt jár a határok megnyitása, aminek következménye, hogy: „Területünkre mintegy 700 menekült települt le, az év (1989) folyamán több mint 100 főt hallgattunk meg. A meghallgatások és az operatív ellenőrzések eredményeként 8 fő került hatáskörünkbe, akik a Securitate kapcsolatai voltak, közülük 4 fő gyanúsítható azzal, hogy speciális feladattal küldték hazánkba” – szól a Somogy megyei Rendőr-főkapitányság jelentése.³⁴

A politikai változások jeleként vidéken is megindul a többpártrendszer kialakulása: „A legnagyobb tagsággal és belső szervezettséggel rendelkező SZDSZ, MDF, MSZDP, FIDESZ és FKGP Kaposváron Ellenzéki Kerekasztalba tömörül, amelynek hatékonyságát a személyes ellentétek minimalizálták. [...] Jelentős propaganda tevékenységet főleg a FIDESZ, az SZDSZ és az MDF fejtett ki.”³⁵ A pártszervezetekben kevés a fiatal, a többség egyéni sérelmeket szenvedőkből vagy politikailag háttérbe szorított személyekből tevődik össze.³⁶

Figyelemre méltó megjegyzés: „Az egyházak körében – a bekövetkezett állami egyházpolitikai szervezeti és elvi kereteinek változásával párhuzamosan – erőteljesen jelentkezik a megszüntetett (szerzetesrendek), a nem engedélyezett (bázisközösségek) és az újonnan alakuló hitéleti csoportok (Református Fiatalok Szövetsége) alakításának és működtetésének igénye.”³⁷ A Kádár rendszer sokáig üldözte a bázisközösségeket, de azok ezt túlélték.

A biztonsági szolgálat Somogyban is meggyengül: „A szolgálat jövőjét illetően bizonytalanság elsősorban a belső biztonsági szakszolgálat tagjai körében volt érzékelhető, nyugtalanította az állományt a nagyarányú létszámleépítéssel kapcsolatos elképzelések különböző szinteken való hangoztatása.”³⁸ Ez a jelenség az erőszakmentes rendszerváltás szempontjából fontos tény. A magyarországi változások így váltak példaértékűvé és történelmi jelentőségűvé a későbbiekben. A kommunista rendszer erőszakszervezetének legfontosabb összetevőjét sikerült ügyes politikával felszámolni, így lehetett az 1989-es, a romániaihoz hasonló véres, rendszerváltást indító polgárháborút elkerülni.

³¹ Uo. 33. o.

³² Uo. 36. o.

³³ Uo. 317. o.

³⁴ Uo. 318. o.

³⁵ Uo. 319. o.

³⁶ Uo. 319. o.

³⁷ Uo. 319. o.

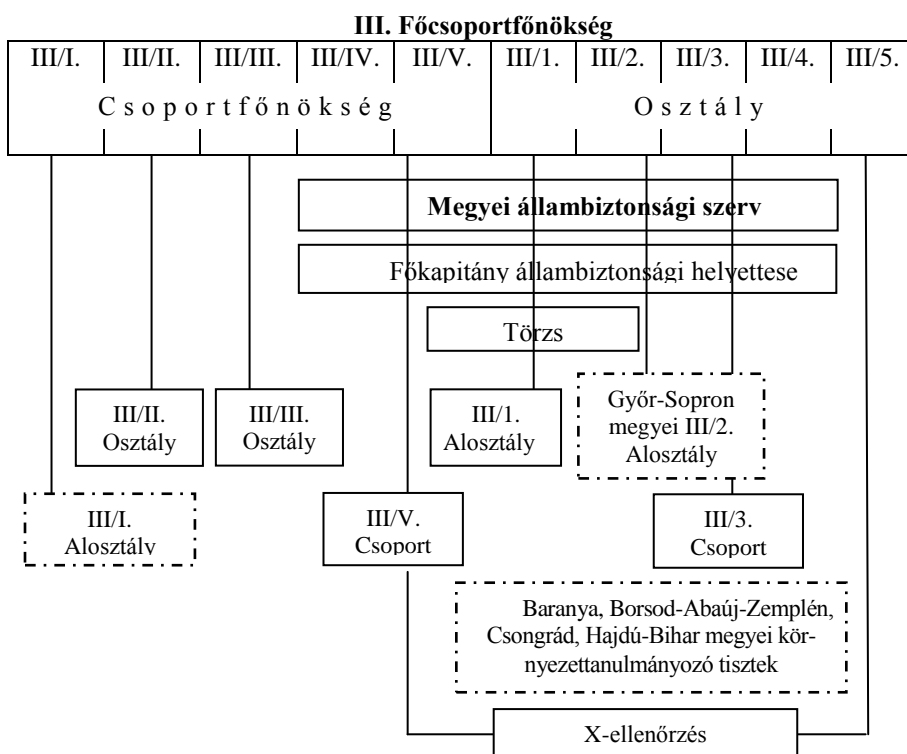
³⁸ Uo. 323. o.

Az 1989-es Somogy megyei eseményeket szemléletesen árnyalja két az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött dokumentum. Az állambiztonság országos központjában dolgozó munkatársak folyamatosan egyeztetve kiemelt célszemélyként kezelik Király Bélát. Forrásértékűen mutatja be az alábbi jelentés ezt a szándékot, mintegy előrevetítve a történéseket.

„A június 15-i emléktábla avatásra Király Béla a nemzetőrség volt parancsnoka a tervek szerint Kaposvárra utazik. Június 19-én a Somogyország című lap és a kaposvári ellenzéki kerekasztal szervezésében a Kilián György művelődési központban – várhatóan mintegy 600 fő előtt – előadást tart. Június 20-án Kaposváron a megyei könyvtárban a helyi MDF szervezet és a politikai foglyok szövetsége alakuló Somogy megyei csoportja szervezésében – kb. 120 fő részvételével – elsősorban volt barátok, iskola- és elítélttársak körében tart előadást. Tájékoztatjuk a BM III/III-7 osztályát.”³⁹

A forrást elemezve láthatjuk, hogy még 1989 nyarán is aktívan dolgozott az állambiztonság országos és megyei szinten egyaránt. A következő évtizedek kiemelt kutatási feladata lesz az állambiztonsági szervek országos, lokális szerepét tisztázni az 1989-es rendszerváltás sodró történelmi folyamatában.

1. ábra • A megyei állambiztonsági szervek szakirányításai rendszere 1989-ben

Forrás: Müller Rolf: A megyei állambiztonsági szervek 1989-ben, In Okváth Imre (szerk.): *Állambiztonság és rendszerváltás. Közelmúltunk hagyatéka*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 107. o.

³⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára-2.7.1-Somogy-15-1989. 06.07.

A rövid 20. század kíméletlen hosszúsága

Birher Nándor*

Abstract **The Ruthless Lengthiness of the Short 20th Century.** 1989 seemed to be the *par excellence* point of rupture in 20th century history. Nowadays, however, it has become clear that it was only one element of the complex set of transformations that has its roots in pre-World War I circumstances. It is also more and more clear that the 20th century has not really ended yet – the events are rolling on before our eyes in a less and less predictable way out of the impetus of the seemingly buried 20th century. The paper analyses the main trends of 20th century history on the basis of the social teaching of the papal encyclical *Centesimus annus*.

Keywords 1989, papal encyclical *Centesimus annus*, short 20th century, Consumerism, Virtual World, God and Faith

A fenntartható fejlődés mítosza nem néhány éve vált köddé. Ez a mítosz már megszületése előtt is csak illúzió volt. A gazdasági fejlődés, a környezetvédelem és a társadalmi fejlődés anyagi alapú összehangolása nem hoz fenntartható eredményeket. A rövid 20. század az anyagi világban biztonságot kereső emberi értelemnek ezeket a tragédiáit foglalja össze. A gépek elhozták a világháború fogalmát, a fizika fejlődése az atombombát, a globális gondolkodás pedig a környezet meggyalázását. Mindenki bízott benne, hogy mindez 1989 környékén véget ért. Fukuyama az emberiség ideológiai fejlődésének végéről beszélt, arról, hogy végre mindenütt bevezetésre került a nyugati liberális demokrácia. A globális konfliktusoknak vége, az eszmék háborúja végérvényesen lezárult.¹ Mindez igaznak is tűnt mindaddig, amíg a gazdaság kiengesúlyozott működése ezt az illúziót táplálta, egészen 2008-ig.

Napjainkban válik világossá, hogy az ember által megtervezett társadalom és gazdaság nem működik megfelelően. Az ember élete nem körzövel és vonalzóval kiszámolt élet. A Trianonban megrajzolt vonalak még modelleknek sem nagyon jók, nemhogy emberi életre alkalmas valóságnak. Ennél is súlyosabb a helyzet a Sykes-Picot egyezményvel kapcsolatban, amelyik 1916-tól kezdődően alapvetően meghatá-

* Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola; Kaposvári Egyetem
Email: birhernandor@gmail.com

¹ Huntington, s. P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest 2014, 30–31.

rozta Jordánia, Irak, Libanon, Szíria és Palesztina határait.² Itt is a vonalzó volt a legfontosabb eszköz ahhoz, hogy kultúrák, vallások, nemzetek sorsában igazságot tegyenek a nagyhatalmak az Oszmán Birodalom egy részének felosztása során. A rövid 20. század elején elrontott nagyhatalmi politikának ma számos negatív hatását érezzük.

Mindeközben a világ jelentős mértékben meg is változott. Az információk jelen időben, mindenki számára rendelkezésre állnak. Az emberiség története számára fontos cselekmények egyre nagyobb része a virtuális térben zajlik. Miközben egyre nagyobb a konfliktusok lehetősége,³ egyre nagyobb a megfordulás lehetősége is. Világossá vált, hogy a társadalmi valóságunk nem annyira egy gép, mint inkább egy élőlény működéséhez hasonlítható. Ez a paradigmaváltás felhívja a figyelmet arra, hogy az egyének sokaságának tevékenysége összetett, önszabályzó, dinamikus valóságot teremt, amelyet nem lehet egyszerűen sablonokba illeszteni. Az egyéni akaratok összessége egy új, önálló, élő valóságot hoz létre. Sosem volt még ennyire fontos feladata minden egyes embernek, hogy személyesen álljon ki a béke, mint *ultima ratio* mellett.⁴

Az 1989. év után

Ez az év a *par excellence* töréspontnak tűnt a 20. században, különösen is a közép-európai történelemben. A töréspont lényege abban állt, hogy a törés virtuális volt. Amit mindenki véglegesnek gondolt, arról napjainkra kiderült, csak egy eleme az egyre gyorsuló ütemben haladó változásösszességnek, amelynek gyökere az I. világháborút megelőző okokig nyúlik vissza. Egyre világosabb, hogy a rövid 20. század még nem ért véget, az események egyre kiszámíthatatlanabb módon pörögnek előtünk a már eltemetett 20. század lendületének erejéből. Mindez jól érthető annak a fényében, hogy a posztmodern mint korszak nem választható el a moderntől (annak jelentős felgyorsulásának tekinthetjük), ahogy ezt Lyotard fogalmazta meg: „Meghökentő felgyorsulás, a nemzedékek egymás sarkára hágnak.”⁵ Úgy tűnik, fokozottan vissza kell irányítanunk a figyelmet a már lezártak tekintett történelmünkre, hogy valamiféle gyogyírt találjunk az aktuális problémáinkra.⁶ Mivel a korábban biztosnak

² <http://www.law.fsu.edu/library/collection/LimitsinSeas/IBS094.pdf>

³ Weik, M.; Friedrich, M.: *Der größte Raubzug der Geschichte: Warum die Fleißigen immer ärmer und die Reichen immer reicher werden*, ISBN 9783828829497, Kindle edition.

⁴ Weik, M., Friedrich, M., *Der Crash ist die Lösung: Warum der finale Kollaps kommt und wie Sie Ihr Vermögen retten*, ISBN 9783847905547 Kindle edition. (A megoldás: 1, képzés és nevelés, 2, felelősség, 3, érték, morál, etika, 4, alázat és hála, 5, szeretet és bizalom. Kiemelt jelentőségű a család szerepe.)

⁵ Lyotard, J-F., *The Postmodern Condition*, http://www.abdn.ac.uk/idav/documents/Lyotard_-_Postmodern_Condition.pdf, Válasz a kérdésre: Mi a posztmodern (1982).

⁶ „Was den Westen vom Sowjetimperium trennte, war politisch, ideologisch und für die allermeisten auch moralisch eine klare Angelegenheit. Heute dagegen haben viele den Eindruck, dass die ganze Welt in Aufruhr ist und Halt und Orientierung gebende Gewissheiten zerfließen. Die Welt ist ein riesiger Schauplatz von Krisen und Konflikten geworden, auch von Konflikten, die man bis vor kurzem noch nie wahrgenommen, von deren Beteiligten man bis vor kurzem nichts gehört hatte (wer kannte die Yeziden?). Noch nie hat es außerdem so viele Krisen unterschiedlicher Art an so vielen Orten in der Welt gegeben; und Gegensätze haben Hochkonjunktur – auch das steht hinter der Sehnsucht nach der Vergangenheit.“

vélt pontok napjainkra szétporladtak, kénytelenek vagyunk az utolsó bizonyosságig visszaátni. Ez a bizonyosság pedig minden kétséget kizáróan a 20. században, vagy éppen azt megelőző korokban található. Történészeink feladata, hogy egy új világot segítsenek összerakni, – a múlt tényeiből okulva – amelyik nem kihasználja az egyént, hanem annak a méltóságát ragadja meg. Ezzel szemben napjainkra csak azt tapasztaljuk, hogy minden bizonytalan szimulákrummá vált, a „térkép előbbre valóbbá vált a területnél”.⁷ Ennek a folyamatnak a kiindulópontja az embernek arra irányuló törekvése, hogy az Isten kezéből a sajátjába vegye a sorsát. Felmentettük Istent a történelmi felelősség alól, és magunk, az emberi észre támaszkodva teremtettünk új világokat. A „metafizikai illúzió” helyett az emberi értelem hozott létre új illúziót⁸ az alábbi következményekkel:

„*«A háború: béke» – mondotta Orwell. Itt is két differenciális pólus nyomódik vagy fordul egymásba. Az ellentmondások ezen egyidejűsége minden dialektika azonnali paródiája és halála. Teljesen figyelmen kívül hagyhatjuk egy háború igazságát, azaz hogy befejeződött, mielőtt még célját elérte volna, hogy véget vettek a háborúnak annak kellős közepén, vagy, hogy talán el sem kezdődött soha. Más események (az olajválság stb.) sem kezdődtek el soha, csupán, mint mesterséges bonyodalmak léteztek, a történelem, a katasztrófák és a válságok absztraktumai, Ersatz-jai, artefaktumai, melyek célja, hogy fenntartsanak egy hipnotizált történelmi beruházást. Minden média és hivatalos információ-forgatókönyv csak azért van, hogy fenntartsa az eseményszerűségnek, a tétel valódiságának, a tények objektivitásának illúzióját. Minden esemény – a „hatalmon” levő kommunisták Itáliában, Gulag és a szovjet disszidensek posztumusz, retrospektív újrafelfedezése (annak mintájára, ahogy a közelmúltban a haldokló etnológia újra felfedezte a vadak elveszett „másságát”) – visszafelé olvasandó. Vegyük észre, hogy mindezek a dolgok későn jöttek, egy megkésített történelemmel, egy késő spirállal, már régen elvesztették értelmüket és csak a jelek mesterséges pezsgéséből élnek. Mindeme események logika nélkül követik egymást, a legellentmondásosabb dolgok teljes egyenlőségében, következményeik teljes közömbösségében (de nincsenek is következményeik: az események látványos fejlődésük közben elenyésznek).*”⁹

Az események logikátlansága aggasztó, az emberi kapcsolatok egy látszólag értelmezhetetlen valóságot tárnak fel. A pénz fokozódó koncentrációja talán az egyetlen biztos tény pillanatnyilag a világban.

Lépünk vissza az időben és vizsgáljuk meg a fordulópontokat:

Klaus-Dieter Frankenberger: In der Ära der Krisen und Konflikte; *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, <http://www.faz.net/aktuell/politik/wie-wird-die-welt-2015-in-der-ära-der-krisen-und-konflikte-13348598.html>

⁷ Jean Baudrillard, A szimulákrum elsőbbsége, Jean Baudrillard: *Simulacres et simalation*. Paris, 1981, 1–30.

⁸ Weisz Gy., Az ész trónfosztása kritikája, in *Studia Wesprimiensia*, 1999, I. és II.

⁹ Uo.

Az 1989. év

II. János Pál pápa a katolikus egyház történetén keresztül írta le a társadalmi változásokat.¹⁰ Ő maga is, mint posztmodern személyiség, jól látta a szabadpiaci gazdaság (liberális demokrácia) világméretű győzelmét.¹¹ „A változásokat kiváltó legfőbb tényező kétségtelenül a munka jogának megsértése volt.”¹² Ezzel együtt azonban tisztában volt azzal a ténnyel is, hogy a gazdasági vonatkozások csak az egyik szempontját jelentik a társadalmi változásoknak.

„Ennek a válságnak a másik összetevője kétségtelenül az egész gazdasági rendszer hatékonyságának hiánya, amit nem szabad pusztán technikai problémának tekinteni. Sokkal inkább gazdasági következménye a kezdeményezésre, a tulajdonra, a szabadságra vonatkozó emberi jogok megsértésének. Ehhez járul még a kulturális és nemzeti szempont: nem lehet ugyanis megérteni az embert, ha kizárólag a gazdaság oldaláról közelítik meg, de pusztán osztályhoz tartozása alapján sem határozható meg. Tudniillik sokkal teljesebben fogható fel az ember, ha kulturális környezetébe helyezzük, figyelembe véve nyelvét, történelmét, valamint a lét alapvető tényeivel – a születéssel, a szerelemmel, a munkával és a halállal – kapcsolatos állásfoglalását. Minden kultúra középpontjában az a magatartás áll, ahogyan az ember a legnagyobb titokhoz, Isten titkához viszonyul.”¹³

Ezzel együtt azonban nagyon nagy az az bizalom, amelyet az enciklika az emberi jószágba és a fejlődés lehetőségébe vet. (Tudva persze az ember rosszra hajló természetéről is.)¹⁴

Úgy tűnt,

„a Jaltai Egyezmény által rögzített európai rendet csak egy másik háborúval lehet megrendíteni. S mégis elsöpörte azt az emberek erőszakmentes akciója, akik nem engedtek az erőszak hatalmának és lépésről lépésre sikerült megtalálniuk az igazság melletti tanúságtétel hatékony formáit. Ez lefegyverezte az ellenfelet, mivel az erőszak mindig szükségét érzi annak, hogy hazugsággal mintegy legitimálja magát.”¹⁵

Napjainkra viszont világossá vált, a jó szándék bizony túl kevés ahhoz a definiálatlan közösségi erőhöz¹⁶ képest, amely egyre nagyobb egyenlőtlenségekhez, az erőforrások egyre markánsabb koncentrációjához vezet. Az általában vett nemes célokon túl új szempontokat kell figyelembe venni. Az emberi értelem az elmúlt évtizedekben

¹⁰ A katolikus egyház tanítóhivatali dokumentumainak történeti elemzése államelméleti szempontból is jelentős lehet. Hazánkban erre az elsők között Bertalan Péter irányította rá a figyelmet. Bertalan P.: *Provida Mater, Egy rejtőzködő enciklika magyarországi utóélete*, Győr 2009.

¹¹ Appiagnanesi, R., *Nesze neked Posztmodern*, Budapest 1995, 154–155.

¹² *Centesimus Annus*, 23.

¹³ *Centesimus Annus* 24.

¹⁴ *Centesimus Annus* 25.

¹⁵ *Centesimus Annus* 23.

¹⁶ 2014 végén az egyik legbefolyásosabb személy, a popénekes Lady Gaga a társadalmat így írta le: „A ti lelketekben a konzumizmus irányít, az enyémben az örület.”

jól felismerte és leírta a társadalom, mint rendszer működésének elemeit. Ebben a folyamatban elévülhetetlen érdemei vannak a strukturalizmusnak ill. Niklas Luhmann-nak. A valóság viszont ennél jóval komplexebb. Ahogy a mondás tartja, a rendszer elemeinek tudásán túlmenően fontosabb a kapcsolatok ismerete, a mások közti viszonyok/találkozások felismerése, amit bölcsességnek tekinthetünk. Ha pedig ennek a bölcsességnek a segítségével képesek vagyunk önmagunk megismerésére is, az már a megvilágosodásnak számít.¹⁷ A tudáson túllépve egyre nagyobb szükségünk van a közösséget szem előtt tartó bölcsességre és a konzumizmuson túlmutató, a bennünk lévő örök értéket felfedező önismeretre. Ez a két pillér lehet az, amelyre a jövő felépíthető.

A béke nem jöhet el, és a tényleges fordulat, a rövid 20. század lezárása nem történhet meg az egyenlőtlenség fokozódásával egyidejűleg. „A béke és a felvirágzás ugyanis az egész emberi nem közös java, s ezért nem lehet azokat tisztességesen és tartósan élvezni más népek vagy nemzetek kárára, megsértve jogaikat, vagy elzárva előlük a jólét forrásait.”¹⁸ Mindezzel egyidejűleg fontos az egyének méltóságának a megőrzése is:

„Nemcsak arról van szó, hogy minden népet olyan szintre kell emelni, mint amilyen ma a gazdagabb nemzetek élnek, hanem arról is, hogy közös munkával emberhez méltóbb életet teremtsünk, hogy valóban növekedjék minden ember méltósága és kreativitása, valamint az a képessége, hogy megfeleljen hivatásának, következésképpen az abban megnyilvánuló isteni hívásnak.”¹⁹

Már a *Centesimus annus* enciklika 1991-es kiadása idején is érződött, hogy ezeknek a céloknak a megvalósítása nem lesz egyszerű. A megfogalmazott veszélyek mindegyike napjainkra teljes valójában öltött testet.

*„a) mert a totalitarizmus és az önkényuralom régi formái még nem teljesen semmisültek meg, és fennáll újraéledésük veszélye
b) mert a fejlett országokban néha erőteljes propaganda folyik a tisztán haszonelvű értékek mellett, az ösztönök fékezetlen kiélésére és az élet élvezetére serkentve, ami megnehezíti az emberi lét értékei helyes sorrendjének felismerését és elismerését;
c) mert egyes országokban a vallási fundamentalizmus új formái jelennek meg, amelyek – leplezve vagy leplezetlenül – megtagadják a többségtől eltérő hitet valló polgároktól polgári és vallási jogaik teljes körű gyakorlását, megátolják, hogy kulturális eszmecserékben vegyenek részt, és korlátozzák az egyház jogát... Semmiféle valódi fejlődés sem lehetséges, ha nem tisztelik az embernek azt a természet adta jogát, hogy megismerhesse az igazságot és az igazság szerint éljen.”²⁰*

¹⁷ A rendszer elemeinek ismerete a tudás, a kapcsolódásuk ismerete a bölcsesség. A bölcsesség mások ismerete, a megvilágosodás önmagunk ismerete.

¹⁸ *Centesimus annus* 27.

¹⁹ *Centesimus annus* 29.

²⁰ Uo.

Az 1989. év előtt

A *Centesimus annus* kezdetű enciklika az 1891-ben XIII. Leó pápa által kiadott enciklikára hivatkozik. Ez az enciklika közel 50 év késéssel kezelte a modern kor egyik legfontosabb jelenségét, a munkásosztály kialakulását. Ezzel együtt kijelentései időtállóak, jól írják körül azt a helyzetet, amelyik napjaink konfliktusainak is a forrásai.

„A múlt század vége felé az Egyháznak szembe kellett néznie egy történelmi folyamattal, amely egy ideje elkezdődött már, de kritikus pontját akkor érte el. Ennek a folyamatnak meghatározó tényezője volt – az uralkodó ideológiák sokirányú befolyásán túl – a politikai, gazdasági és szociális téren, nemkülönben a tudományok és a technika világában bekövetkezett gyökeres változások sora. Politikai téren ezek a változások azt eredményezték, hogy új felfogás alakult ki a társadalomról és az államról, következésképpen a tekintélyről is. Eltűnőben volt egyfajta hagyományörző társadalom, és kialakulóban volt egy másik, amelyet az új szabadságjogokba vetett remény, de egyúttal az igazságtalanság és a szolgaság új formáinak veszélye is jellemezett. Gazdasági téren, ahol a felfedezések és a tudományok eredményeinek alkalmazása együtt hatottak, lépésről lépésre haladva elértek a fogyasztási javak termelésének új struktúráihoz. Új tulajdonforma jelent meg, a tőke, és a munka egy új formája, a bérmunka. Ez utóbbit a futószalagon való termelés jellemezte, tekintet nélkül a munkás nemére, életkorára vagy családi állapotára, s kizárólag a hatékonyságot vette figyelembe, hogy növelje a hasznot. Így a munka áruvá vált, amelyet a piacon szabadon lehetett venni és eladni, és amelynek árát csak a kereslet és a kínálat szabta meg, tekintet nélkül a munkás és családja eltartásához szükséges létminimumra.”²¹

Alapvető probléma, hogy az emberek a javak használatát egyre önzőbb módon közelítették meg, elfelejtve a klasszikus tomista kijelentést: az ember a rajta kívül álló dolgokat nem úgy birtokolja, mint a sajátját, hanem mint közöset. Ennek lett a következménye a munkásság egyre szegényebbé és kiszolgáltatottabbá válása. Ebben az időben a munkássággal szemben még egy, személyekhez köthető csoport állt: a tőkésék. Napjainkra ez a csoport jelentősen kisebb és teljesen személytelen lett. Multinacionális pénzügyi érdekszférák szereznek egyre nagyobb befolyást. Ezeket az erőket már nem lehet egyes személyekhez kötni, ezek az erők az egyes egyéneken túlmutató rendszerek működésének szükségszerű következményei, ennek következtében működésük kiszámíthatatlan. Csak a rendszer célja ismert: minél nagyobb koncentráció.²² A technológiák maximális kihasználása a források koncentrálása érdekében. Ebben a folyamatban az emberi arc eltűnik.

Ennek pontosan az ellenkezője az, amit a *Rerum novarum* enciklika megfogalmaz. Eszerint a felesleget nem egyre nagyobb mértékben koncentrálni kell, hanem

²¹ *Centesimus annus* 4.

²² 2014-ben a világ vagyonának 44%-át a világ népességének 0,7%-a birtokolja az egyes szintekre való átlépéshez egyre több pénzre van szükség, miközben az egyének vagyonának mediánja nem nő. A világ leggazdagabb 50, 10 és 1 százalékának minimális vagyona egyre nagyobb szinteket ér el. Komoly elosztási problémákat jelenthet, hogy a medián vagyon nem nő, vagy folyamatosan csökken, azaz egyre kevesebb a lehetőség a szintek közti mozgásra. <https://publications.credit-suisse.com/tasks/render/file/?fileID=60931FDE-A2D2-F568-B041B58C5EA591A4>

szét kell osztani. Teljesen értelmetlen az (egyébként virtuális) pénz- (tőke-) koncentráció, mivel az abba vetett hit az egyenlőtlen társadalomban konfliktusok formájában gyorsan megkérdőjeleződik, kiderül a virtuális térben nyilvántartott számokról, hogy azok valóban csak virtuális számok. A Nagy Koncentrációt elsöpri a szegények tömege. Az egyéni tudatokat meghaladó koncentráció folyamatát csak a tényleges közösségi kapcsolataink kiépítésén és önmagunk lényegének megismerésén keresztül állíthatjuk meg. Képesse kell válni az önzetlenségre. 1891-ben ezt így írta le XIII. Leó:

„Ez a tan azon a felfogáson alapul, amely élesen megkülönbözteti a pénz jogos birtoklását annak jogos felhasználásától. Magántulajdon birtoklása – mint főntebb láttuk – az ember természetes joga, s ezt a jogát különösen a társadalmi életben nem csak szabad gyakorolnia, hanem ennek gyakorlása elháríthatatlan szükségszerűség is. „Magántulajdont birtokolni szabad, sőt az emberi élethez szükségszerű is” (Sth II-II, 66, 2). Ha azonban azt kérdezzük, hogy a javak felhasználása milyen legyen, az Egyház habozás nélkül így felel: „az embernek nem szabad rajta kívül álló dolgokat sajátjának tekintenie, hanem közösnek, azaz szükség esetén könnyen ossza meg másokkal. Ezért mondja az apostol: az evilági gazdagoknak parancsolt meg..., hogy legyenek szívesen adakozók, osszák meg javaikat.” (II-II, 66, 2.) Természetesen senki sem tartozik másnak abból adni, ami saját vagy övéi szükségleteit elégíti ki, sőt még abból sem, amire tisztességes és társadalmi állásához illő megélhetéséhez formál igényt, „mert senki sem köteles nem megfelelő módon élni” (II-II, 32, 6). Ha azonban szükségleteinkről, illetve a társadalmi helyzetünknek megfelelő élet-színvonalról már gondoskodtunk, kötelességünk, hogy a feleslegből a szűkölködőknek adjunk.”²³

Ebben a feladatban nagy szerepe van az államnak azáltal, hogy igazságos közteherviselési rendszert alakít ki, hogy megakadályozza a korrupciót, hogy támogassa az állampolgárok önszerveződéseit. Erős autonóm állam nélkül a társadalmi igazságosság aligha valósítható meg. Más kérdés, hogy az egyensúlyok itt is könnyedén felbillegjenek. Szomorú példákat mutatott erre bőven a még nem lezárult 20. század.

Az már biztos, hogy a fogyasztás extázisa nem vezetett sehová. Az is biztos, hogy mára elfogytak az emberi életből a bizonyosságok. A stabilitás narratívái az állammal, munkahellyel, családdal, fogyasztással, igazsággal kapcsolatban megszűntek. Helyettük fokozatosan élesedő konfliktusokat találunk. Az idei év katasztrofapontjai közül az első a növekvő egyenlőtlenség. Ezt követi az egyre nagyobb munkanélküliség, az erősödő nacionalizmus és a bevándorlás. Mintha csak újraélnénk 1891-et.²⁴

1950-ben Braudel még a civilizációk közötti eligazodás képességét tartja a túlélés szempontjából lényegesnek.²⁵ A valóságban azonban a civilizációk megismerésén túl a civilizációk kapcsolatrendszerait kell megismernünk. A kapcsolódási pontokat pedig nem definiálhatjuk egyszerűen a pénz áramlásán keresztül. Új, személyes kapcsolatokra és új személyes önazonosságra van szükség.²⁶ A bölcsességem az em-

²³ *Rerum novarum* 19.

²⁴ <http://reports.weforum.org/outlook-global-agenda-2015/>

²⁵ Huntington, *A civilizációk...*, 47.

²⁶ A kapcsolódási mintázatok jól leírhatók matematikai modellekkel is. Vö.: Eason, T.; Cabezas, H.: Evaluating the sustainability of a regional system using Fisher information in

beri kapcsolataim. A megvilágosodásom önmagam tényleges (örök) értékeinek az ismerete. A pénzem pedig csak és kizárólag eszköz a bölcsességem és megvilágosodásom előmozdítása érdekében. Ahogy Szókratész mondja a védőbeszédében: nem a vagyonból lesz az erény, hanem az erényből a vagyon. Önmagad jobbá tetele pedig megelőz minden más szempontot.

the San Louis Basin, Colorado, *Journal of Environmental Management* 2012, 41-49; Wu He, Zha S., Li, L., Social media competitive analysis and text mining: A case study in the pizza industry, *International Journal of Information Manegement*, 2013, 464-472, Hidalgo, C. A.; Hausmann, R.: *The building blocks of economic complexity*, 2009, 10570-10575. www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.0900943106

DOKUMENTUMKÖZLÉS

Magyar felderítő a Krimben 1920-ban

Dokumentumközlés

II. rész*

Kolontári Attila**

Abstract **A Hungarian Intelligence Agent in Crimea in 1920. Publication of Archival Documents. Part Two.** In the course of 1920 the Hungarian political and military leadership was intensely interested in the developments in the Crimean situation, where the White Russian movement was fighting the last rear-guard fights headed by General Pyotr Vranghel against the Red Army. For Hungary, having lost World War I and being isolated and subjected to military control, there was no possibility to establish relations with the Vranghel-regime legally. Therefore, through various illegal channels, they sent military intelligence agents to the Crimea, who met the prominent members of that regime on the spot and were able to gather first-hand information from them. One of the Hungarian intelligence agents who made it to the Crimea was Lieutenant György Purjesz, who prepared a detailed report on his journey after his return. Although his report was highly evaluated by the Ministry of National Defence, its elements could not be utilized in practice since in the meantime the Vranghel-regime had failed and the Crimean peninsula had been evacuated by the Whites. In spite of this, the lengthy document contains a lot of noteworthy details relating to the history of the Russian civil war.

Keywords Hungary, the Crimea, Vranghel-regime, Hungarian Intelligence Service, Lieutenant György Purjesz

II. Politikai helyzet

1. Polgári közigazgatás és belpolitika

...¹

* A dokumentumközlés első része az *Acta Scientiarum Socialium* 2012. évi 35. számában olvasható. A szöveg tagolásán nem változtattam, azoknak a személyeknek az életrajzi adatait, akik már az előző részben is szerepeltek, itt nem adtam meg újra.

** Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar
Email: kolontari.attila@ke.hu

¹ Az itt kihagyott alfejezet az előző rész zárófejezete

2. Külpolitika

A külpolitikát (mint előbb említettem) Sztruve külügyminiszter irányította. Sajnos a krími kormány külpolitikája éppen olyan szerencsétlen és gyenge volt, mint a belpolitikája. Itt is hiányoztak az értékes államférfiak, és a külföldön élő, főleg Párizsban tartózkodó politikusok várt támogatása is elmaradt. Külföldön csupán egy embere volt Vrangelnak, aki sokat igyekezett használni az ellenforradalomnak, s ez Burcev, az Obscseje Gyelo” szerkesztője volt. Burcev már öreg, törődött ember, s nem olyan nagy kaliberű politikus, hogy Vrangelnak komolyan tudott volna segíteni. Az értékes államférfiakon kívül pénze sem volt a krími kormánynak ahhoz, hogy erőteljes külpolitikát folytasson, pedig az orosz államférfiak ugyancsak hozzá voltak szokva „guruló rubelekkel” politikát irányítani.

Vrangelnak a külpolitikai meggyőződése a következő volt. 1. a legerőteljesebb külpolitikát szilárd belpolitikával lehet csak vezetni, 2. az orientációt illetően: Oroszországnak legyen egy egész szövetségese, az orosz nép. Oroszország olyan nagy, hogy teljesen elég [ha] a nép egymást megérti. Értsenek egyet: európai Oroszország, és Ukrajna, Szibéria, Turkesztán, Kaukázus, s semmi külföldi orientációra nincs szükség.²

Vrangel, mint maga is kijelentette, az orosz orientáció híve.

Az egyes államokkal való viszonya a következő volt:

a) Franciaország. Ettől az országtól vártak a legtöbbet, Franciaország volt az első, amely elismerte a Vrangel kormányt. Francia részről egy Regierungoberkommisar, De Martello gróf és Brousseau tábornok³ Krímbe érkezését ágyúlövésekkel jelezték. A főparancsnok aznap meglátogatta De Martello-t a „Provence” nevű hadihajón, amely a Krímbe érkezett Konstantinápolyból. Lukomszkij⁴ orosz tábornok kísérte a franciákat. Midőn Vrangel a hajóra érkezett, a francia le-

² A kissé hevenyészett megfogalmazás mögött Vrangel feltételezett távlati politikai koncepciójának egy meghatározó pontja húzódik meg, melynek egyes elemei rövid krími regnálása alatt is tetten érhetők. Ennek lényege az elődje, Gyenyikin által is erőteljesen hangoztatott „hatalmas, egységes és oszthatatlan Oroszország” jelszóval történő szakítás volt. Utóbbi jegyében – Vrangel véleménye szerint – bolsevikellenes egységfront megteremtése helyett csak azt sikerült elérni, hogy „harcoltak a bolsevikokkal, harcoltak az ukránokkal, Grúziával és Azerbajdzsánnal, és csak kevés választott el attól, hogy a kozáksággal is harcot kezdjenek...” (Vrangel, P. N. Zapiszki. Knyiga 2. glava 2. „Pervije dnyj”. <http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangel1/07.html>) Vrangel távlatosan a nagy kiterjedésű ország föderatív át-szervezésében, a nagyfokú belső önállóságot élvező egységek szövetségében gondolkodott. Ezt a törekvését tükrözik a kozák atamánokkal kötött megállapodásai, és a hegyi népekkel folytatott tárgyalásai. Lengyelország és Finnország esetében pedig állami függetlenségük *de facto* elismeréséig is eljutott. (Cvetkov, V. Zs.: Evoljucija programmi reform v polityicseszkoy gyejatyelnosztzyi pravityelsztva Vrangelja v 1920 godu. In: Krim, Vrangel, 1920 god. Moszkva, Misl, 2006. 63–70. old.)

³ Regierungoberkommisar – kormányfőbiztos. A felsorolt személyek kilétét, életrajzi adatait nem sikerült kideríteni.

⁴ Lukomszkij, Alekszandr Szergejevics altábornagy (1868–1939): 1915–1916-ban a hadügyminiszter helyettese, 1916-ban hadosztályparancsnok, a bolsevik hatalomátvételt követően a fehér önkéntes mozgalom egyik szervezője, Gyenyikin helyettese. 1920. márciusától Vrangel képviselője a szövetséges és társult főhatalmak konstantinápolyi parancsnokságánál. Tisztségének megszűnését követően a Főparancsnok, majd Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg közvetlen alárendeltségébe tartozott.

génység fegyver alá lépett és ágyúlövésekkel jelezte a főparancsnok látogatását. Vrangel két óra hosszat volt a hajón. De Martello és Brousseau még aznap visszaadták a látogatást. Vrangel a régi cári udvarban fogadta őket, mely alkalomra diszszázad vonultatott ki. A franciák még vagy négy napig tartózkodtak a hajón, míg a részükre szánt helyiségeket újonnan rendbehozták. Díszbédék és vacsorák egymást érték. Vrangel a pohárköszöntőknél Franciaországot külön élte, Szerbiát is megemlítette, s kiemelte, hogy köszönettel tartoznak Szerbiának azért, mert a menekülteket elhelyezte. Amerikát is üdvözölte és megköszönte, hogy annyi rengeteg mennyiségű gyógyszert hoztak a Krimbe. A többi állam képviselőit általában említette csak meg: „és a többi állam képviselőit is szívélyesen üdvözli az orosz földön” mondatban. Dacára a színleges előzékenységnek, orosz körökben De Martell grófot ki nem állhatták. Ő volt annak idején Kolcsak tengernagynál is főmegbízott (s a katonai misszió ottani vezetője Janin ezredes), s őt is vádolták az orosz körök azzal, hogy része volt Kolcsak megsemmisítésében.⁵ A franciák hamar rájöttek erre, igen jó kémrendszerük volt, s csakhamar azt is megtudták, hogy a csapattisztek majdnem mindannyian németbarátok. Látták tehát, hogy az az állítás, hogy Oroszország Németországgal fog szövetséget kötni, nem lehetetlen, sőt valószínűnek látszik.⁶ Azért Vrangelt sem segítették erőteljesen. Ha a krími kormányt és ezzel az ellenforradalmat olyan mérvben támogatták volna, mint annak idején a lengyeleket, nem állt volna be a katasztrófa. Egyes tényezők szerint a lengyelek is propagandát fejtettek ki amellett, hogy az orosz ellenforradalmat ne támogassák. Ez érthető. A lengyeleknek sem lett volna kellemes egy erős cári Oroszország szomszédságában lenni, amely aztán a németekkel tartana, s viszont Franciaországtól is számon kérné, hogy mi van Kelet-Galiciával, Bukovinával, Konstantinápolyval, melyet az entente a londoni egyezmény alapján Oroszországnak ígért⁷, aztán miért nem segítették Oroszországot, mikor bajba került, a londoni

⁵ Helyesen: Janin, Pierre-Thiébaud-Charles-Maurice tábornok (1862–1946): 1916-tól az orosz főhadiszállás mellett működő francia katonai misszió vezetője. 1919 januárjától a Szövet-ségközi Legfelsőbb Főparancsnokság katonai képviselője Szibériában és a Távol-Keleten.

Kolcsak, Alekszandr Vasziljevics (1874–1920): orosz sarkkutató, tengernagy, 1916–1917-ben a Fekete-tengeri flotta parancsnoka. 1919-ben a szibériai fehér mozgalom vezetője, 1918–1920-ban Oroszország Főkormányzója. A kezdeti sikerek után rendszere összeomlott, 1919 őszén hadereje fokozatosan szorult vissza kelet felé. 1920. január elején Irkutszkban lemondott, a teljes főhatalmat Anton Gyenyikinnek adta át. A terjedő forradalmi mozgalom miatt a cseh légionáriusok védelme alá helyezte magát, akik azonban a franciák jóváhagyásával kiadták az ezereknek. Utóbbiak pedig kiszolgáltatták a bolsevik forradalmi bizottságnak. Kolcsakot 1920. február 7-én hajnalban kivégezték.

Janin ténykedése és élesen Kolcsak-ellenes beállítottsága valóban komoly szerepet játszott az admirális sorsának alakulásában. Árulással is felérő lépésével (néhány nappal korábban ugyanis garantálta Kolcsak személyes biztonságát) a kortársaktól kiérdemelte a „becsület nélküli tábornok” titulust.

⁶ A Vrangel parancsnoksága alatt álló orosz haderő tisztikarának németbarátságáról szóló megjegyzések erős túlzásnak tekinthetők a jelentésben.

⁷ Londoni egyezmény: valójában az 1915 márciusában Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország által megkötött, több dokumentumból álló, ún. „Konstantinápoly-megállapodásról” van szó. Az egymáshoz intézett diplomáciai jegyzékekben a felek rögzítik, hogy antant győzelem esetén Oroszország megkapja Konstantinápolyt, Dél-Trákiát és a tengerszorosokat. Ezzel az orosz külpolitika egyik legfontosabb, évszázados törekvése valósult volna meg. 1917-ben Miljukov, az Ideiglenes Kormány külügyminisztere elérte, hogy az antant hatalmak továbbra is érvényben lévőnek tekintsék a megállapodást. A bolsevik ha-

egyezmény közös segítségéről is szól, miért nem támogatták Kolcsakot, Gyenyikint, Jugyenyicset, és miért hagyták Oroszországot ennyi ideig pusztulni, és az orosz műveltséget teljesen tönkremenni. A jó viszony és az előzékenység tehát mesterkél volt.

b) Szerbiával jó viszonyt tartott a krími kormány. Egyrészt azért, mert menekülteket helyeztek el a szerbek, másrészt, mert vezető állásokban lévő (többnyire öregebb) urak a pánszláv eszméknek hívei voltak. Azok azonban, akik már Szerbiában voltak, mint menekültek, nem dicsérik a szerbeket, mert sokszor rosszul bántak az oroszokkal (igaz, hogy erre többször az oroszok szolgáltattak okot). Tény azonban, hogy a Belgrádban élő orosz menekült tisztek közül alig van valakinek szerb tisztszerű ismerőse. A szerbek, mint kultúrában alacsonyabb fokon állókra néznek az oroszokra. Szerbiát Sztepanovics őrnagy⁸ képviselte a Krímben.

c) Bulgáriának hivatalos képviselője a Krímben nem volt. Vrangelnak azonban Szófiában és Várnában volt képviselője. Szófiában követség és katonai misszió, mely utóbbit Peklevanov vezérkari ezredes vezette, és Várnában katonai misszió és evakuáló pont. Itt Benderev tábornok volt Vrangel képviselője.⁹ A kormány hivatalosan nem tartott fenn jó viszonyt Bulgáriával, de a valóságban mégis jó viszonyban voltak. Bulgária is sok menekültet helyezett el, s jobban látta el őket, mint Szerbia. Továbbá Bulgáriában jelenleg szintén pánszláv kormány van, és az orosz vezető pánszlávok összeköttetést tartottak fenn velük. A menekültek, akik Bulgáriában voltak, barátságosan nyilatkoztak a bolgárokról.

d) Örményországot Szagateljánnevű örmény állampolgár képviselte. Midőn a török nacionalisták Örményországnak hadat üzentek, Szagatelján Vrangel segítségét kérte a Krímben élő hadköteles örmények hazaszállításához. A krími kormány segítette Szagateljánt ezen kérésében (valószínűleg a franciák nyomása alatt, akik az örmények harcát Kemal ellen szívesen látták), de ezáltal a krími tatárok elégedetlenségét vívták csak ki maguknak, akik a Kemal mozgalomról tájékozva [sic] voltak, s nacionalista érzelműek voltak.¹⁰

e) Romániával szemben viseltettek a legnagyobb antipátiával. Hivatalosan román képviselő a Krímben nem volt. Bukarestben volt Vrangel képviselő. A román érdekeket a Krímben a görög konzul képviselte. Romániának nem tudták elfelejteni, hogy amikor a Gyenyikin hadsereg hátráló csapatai a Dnyeszteren át Bessarábiába akartak menekülni, a románok géppuskatűzzel verték őket vissza, úgy hogy a Bessarábiába menekülni akaró osztagok egyik oldalról a bolsevisták, a másiktól a románok géppuskatűzének voltak kitéve. Itt pusztult el az odesszai hadapródiskola is a románok és a vörösek tüze között.¹¹ Romániának nem érdeke, hogy Oroszország újra nagy

talomátvétel és Oroszország háborúból történő kilépése miatt azonban a kérdést lekerült a napirendről.

⁸ Személyére vonatkozó életrajzi adatot nem találtam.

⁹ Valószínűleg Benderev, Anasztasz Georgijev (1859–1946) altábornagy, bolgár-orosz származású katonatisztről van szó. Peklevanov részletes életrajzi adatai ismeretlenek.

¹⁰ Szagateljan életrajzi adatai ismeretlenek

Kemal Atatürk, Musztafa (1881–1938): török katona, államférfi. Az első világháborús vereséget és a Sèvres-i békét követően a török nemzeti, ellenállási mozgalom vezetője. A modern Törökország megteremtője. 1923-tól köztársasági elnök.

¹¹ Purjesz információja némi pontosításra szorul, hiszen épp a hadapródiskola növendékei vészelték át a leginkább épségben a kérdéses napokat. 1920. február 3-a és 8-a között a Déloroszországi Fegyveres Erők a Vörös Hadsereg támadása elől kénytelenek voltak kiüríteni Odesszát és környékét. Az evakuálás azonban szervezetlenül folyt. A menekülők egy része (becslések szerint mintegy 12-16 ezer fő, civilek, katonák, köztük a kadétiskola min-

legyen, mert akkor elveszti Besszarábiát, s ezért támogatja az önálló ukrán állameszmét, mert reméli, hogy Ukrajna a támogatás fejében le fog mondani Besszarábiáról. Az orosz tisztek még nem voltak abban biztosak, hogy a bolsevistákat megsemmisítik, s máris arra gondoltak, hogy Románián bosszút álljanak. Vrangel hadseregében sok besszarábiai illetőségű orosz tiszt volt, akik nem akartak román megszállás alá kerülni, inkább eljöttek a vörösök ellen harcolni. A múlt évben, mikor Gyenyikin egész Orjolog nyomult elő, már kész terv volt Besszarábia megszállására, s ha a hirtelen megsemmisülés nem jön közbe, végre is hajtották volna a tervet. A románok ezen időben igen erősen figyelték Gyenyikin ténykedését, csupán Odesszában 80 román kémét tartottak nyilván.

Azonkívül nem tudják az oroszok elfelejteni, hogy Románia mindazokat a raktarakat, melyek[et] annak idején az osztrák-magyar hadsereg ellen harcoló Scserbacsov tábornok¹² hadserege Besszarábiában összegyűjtött, lefoglalták, és az ellenforradalmi hadseregnek ebből nem adtak semmit, holott Gyenyikin hadserege annak idején, mielőtt az angoloktól ruházatot kapott, teljesen lerongyolt volt. A románok a visszavonult Scserbacsov hadsereg lovait, ágyúit és teljes gazdaságát is elvitték, és az orosz ellenforradalmárokat még az oroszoktól (Scserbacsovtól) elvett dolgokkal sem támogatták.

Rezümé: Vrangel tisztjei között és egyáltalán a körében [sic] nagy volt az elkeseredés a románok ellen, és mindenki a románok felett való bosszúállásra gondolt.

f) Cseh-Szlovákiával meglehetősen feszült volt a viszony. A csehek nem tartottak képviselőt Vrangelnél. A délorosz kormánynak azonban volt képviselője Prágában. Leontyev tábornok és Akintyevszkij ezredes.¹³ A viszony azért volt feszült, mert a

tegy 400 hallgatója) szárazföldi úton Ovidiopol felé vette az irányt, hogy a vörösök elől átjuthasson az akkor román kézen lévő Besszarábiába. A határt azonban a románok lezárták, a Dnyeszter befagyott torkolatán átkelni szándékozókra ágyúból figyelmeztető lövéseket adtak le (a beszakadt jég alól sikerült kimenteni az embereket). Kétnapi huzavona után az oroszokat visszafordították. A kadétek többsége és az oktatói állomány, valamint utóbbiak családjai ekkor visszatértek a bolsevikok kezén lévő Odesszába. Mintegy 50 kadét csatlakozott Pjotr Vasziljev tábornok osztagához, amely északi irányba indult a román határ mentén. Menet közben többször összeütközésbe keveredtek az őket üldöző vörös egységekkel, a harcok során néhány kadét elesett. A többieket végül Mária román királyné közbenjárására beengedték Romániába, ahonnan hamarosan továbbutaztak a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba, Pancsovára. (Az evakuálás részleteiről lásd: Rosszelevics, A. M.: Othod Ogvezzkogo Kagyetszkogo Korpusza v Ruminyiju v 1920 godu. In: Kagyetszkije korpusza za rubezsom 1920–1945. Montreal é.n. <http://www.dk1868.ru/history/igor/rosselevich.htm#z2>) Az alakulat többi részét a románok valóban nem engedték be az országba, akik román területre léptek, azokat fegyverrel kényszerítették a visszatérésre. Az egység így néhány nap alatt a vörösök és románok között felmorzsolódott, Vasziljev tábornok, hogy elkerülje a fogságot, agyonlőtte magát. (Ennek részleteiről l. pl. Sulgin, V. V.: Godi. Dnyi. 1920. Moskva, Novosztyi, 1990. 594–635. old.)

¹² Scserbacsov, Dmitrij Grigorjevics, gyalogsági tábornok (1857–1932): 1917-ben a romániai frontszakaszon tevékenykedő orosz egységek parancsnoka. A bolsevik hatalomátvétel után az önkéntes mozgalom egyik szervezője volt. 1919-ben Gyenyikin Párizsba küldte, hogy a szövetségesek mellett képviselje az orosz hadsereget az utánpótlás és anyagi támogatás kérdésében. 1920 májusában Vrangellel való nézeteltérése miatt lemondott posztjáról.

¹³ Leontyev, Makszim Nyikolajevics, vezérőrnagy (1871–1948): orosz katonatiszt, 1914-től a vezérkar főszállásmestere, 1916-tól a 4. különleges dandár parancsnokaként a szaloniki fronton harcolt. 1920-ban Vrangel prágai katonai képviselőjévé nevezte ki. 1923-ig maradt hivatalában. Ezt követően Franciaországba távozott.

Akintyevszkij ezredes életrajzi adatai ismeretlenek.

csehek összeköttetésben állottak a vörösökkel, befogadtak szovjetképviselőket Prágában, kiutasították a Déloroszországból menekült egyetemi hallgatókat a prágai egyetemről. Ezekon kívül Kolcsak katasztrófájában is részesnek tekintik a cseh-szlovák légió parancsnokát, Gajda tábornokot, aki a Szolodovnyikov, Kerenszkij kormánybeli alezredes Kolcsak ellen irányított forradalmát támogatta, és így a Kolcsak hadsereg háta mögött forradalmi állapotot idézett elő. Gajda az orosz államkincstár vagyonát képező dolgokat vitt ki Szibériából és hozta át Cseh-Szlovákiába.¹⁴

g) Angliát Bell kapitány képviselte. Déloroszországban nem voltak szimpatikusak az angolok. A krími kormány többször tett közeledési kísérletet, de mindannyiszor hiába, Anglia csak a nacionalista oroszokat kész támogatni (így Gyenyikint is, ki jelenleg Londonban tartózkodik). Anglia az evakuálásnál nem segédkezett, s a menekültek elhelyezésénél is megtagadta segítségét. Mindazonáltal később elfogadott menekülteket, és elhelyezte őket a kisázsiai Tuzlán. Természetesen jobban látja el őket, mint Franciaország (hisz összesen 2000 menekült van csak Tuzlán, a többi francia táborban van), s ezzel propagandát csinál magának az oroszok között. Lloyd George tárgyalásai a vörösökkel,¹⁵ továbbá az angol kormány követelése, hogy Vrangel

¹⁴ Gajda, Radola /Rudolf Geidl/ (1892–1948): gyógyszerész, az első világháborúban az osztrák-magyar hadseregből önként megadta magát, majd a montenegrói hadseregben szolgált. 1916-ban Oroszországba ment, itt előbb egy szerb alakulat orvosa lett, majd a formálódó cseh légióban századparancsnok, majd 1918-tól ezredparancsnok lett. Később irányítása alá tartoztak az Omszktól keletre elhelyezkedő cseh alakulatok. Egységeivel részt vett Kolcsak offenzívájában, majd az azt követő visszavonulásban. 1919-ben Kolcsakkal való konfliktusa miatt eltávolították a fegyveres erők soraiból. Novemberben Vlagyivosztokban már Kolcsak-ellenes lázadást szervezett. Emiatt egy rövid időre letartóztatták, majd a szövetségesek követelésére szabadon engedték. Ezt követően elhagyta Oroszországot, Csehszlovákiába távozott.

Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics (1881–1970): orosz szocialista politikus, 1917-ben az Ideiglenes Kormány igazságügyi minisztere, hadügyminisztere júliustól miniszterelnök. A bolsevik hatalomátvételt követően emigrációban élt.

Purjesz Györgyhöz is eljutottak az információ-töredékek Oroszország aranytartalékának sorsáról, valamint arról, hogy az arany egy része, máig pontosan felderítetlen körülmények között, kézen-közön eltűnt. A szállítmány gyakorlatilag folyamatosan apadt. Az Ufában eltűnt 8 pudnyi arany kapcsán például a Purjesz által említett B. Szolodovnyikov alezredes (élettrajzi adatai ismeretlenek) vádolták, de bizonyítani igazából soha nem sikerült. A több ezer kilométeres útvonalon számos alkalommal cseh légionáriusok őrizték a vagonokat. Egyes források szerint a nemesfémkészletből 750 láda ezüstérmét át is adtak a transz-szibériai vasútvonalat blokkolni igyekvő cseheknek „lelépési pénzként”. Valószínűleg ez lehetett az az összeg, amire Purjesz a megjegyzésben utal. (Ajupov, Rasit: Carszkoje zoloto. Kak Ufa na nyegvelju sztala szamim bogatim gorodom planyeti In: <http://journalufa.com/9471-carskoe-zoloto-v-ufe.html>) Az is lehet, hogy a híresztelések mögött az aranykészlet legnagyobb megdézsmálása áll. 1920. január 11-éről 12-ére virradó éjszaka az egyik vagon plombáit ismeretlen tettesek feltörték és 13 láda aranyat elvittek. A szerelvényt cseh légionáriusok kísérték, bár, amint a vizsgálat megállapította, a vagonok előtt a kérdéses időpontban orosz katonák álltak őrt. Az elkövetők kilétére máig nem sikerült fényt deríteni. (Budnyickij, O. V.: Gyengi russzkoj emigracii: Kolcsakovszkoje zoloto. Moszkva, Novoje Lityeratur-noje Obozrenyje, 2008. 81–82. old.)

¹⁵ Lloyd George, David (1863–1945): brit liberális politikus, 1916 és 1922 között miniszterelnök. A párizsi békekonferencián a négy nagy egyike.

Lloyd George az egyik szószólója volt a szovjetek irányában történő gazdasági nyitásnak, arra számított, hogy a külföldi tőke megjelenése Szovjetoroszországban majd elvezet a bolsevik rendszer evolúciójához. Ennek a politikának a jegyében 1919 októberében Lon-

hagyja abba a polgárháborút és adja át a Krimet a vöröseknek, nagyon lehangolták és elkésértették a lakosságot. Ezeket a híreket természetesen a francia propaganda kétözve adta le, s így akart magának rokonszenvet kelteni a krími lakoságnál.

h) Magyarország. Igen kevesen érdeklődtek a magyar viszonyok iránt, és kevesen voltak informálódva. Akik tájékozódtak is, rosszul voltak értesülve a viszonyokról. Pl. Smigelszkij vezérkari szolgálatot teljesítő ezredes,¹⁶ midőn a hadseregről érdeklődött, kérdezte, mi a különbség a fehérgárda és a rendes vonalcsapatok között. Én azt feleltem neki, hogy nincs fehérgárda, mire ő azt mondta, hogy van, azok a fehérgárdisták, akik fehér tollat viselnek sapkájukon. Hasonlóan voltak informálva Arhangelszkij, Gajevszkij, Sztanyiszlavszkij vezérkari ezredesek, akik aztán ilyen értelemben referáltak előljáróiknak. Mindezen nevezett tiszték a fehérterrortól érdeklődtek, s azzal akartak engem megtéveszteni, hogy a fehérterror jogos, így mintegy kivenni, hogy tényleg van-e fehérterror. Sok beszédbe került, míg végre elhittem velük, hogy a hadsereg egy, s fehérterror nincs. A krími újságok hoztak néha hírt Magyarországról, legtöbbször a királykérdéssel kapcsolatban. Azonkívül megjelent a román misszió elnökével történt incidens (lásd mellékletet¹⁷).

A Vrangel kormány, mely osztatlan Oroszországért harcolt, természetesen jogot formált volna Kelet-Galíciára és a Kárpáti Oroszországra is.¹⁸ Sokszor jelentek meg újságokban cikkek „Prikarpatzkaja Rusz” (Kárpátmenti Oroszország) címen, melyekben fejtegették, hogy Rusz-Krajna orosz föld, még pedig a legrégebbi, a IX. században már oroszok laktak ott, s máig megtartották nyelvüket, dacára annak, [hogy] a Kárpátok déli lejtőjén élnek és idegen állam járma alatt voltak. Magyarország annyiban volt rokonszenvese az oroszok előtt, hogy lerázta a bolsevizmust és erőteljes politikát vezet a bolsevizmus ellen. Máskülönb az a sok pánszláv, kik Vrangelt körülvették, nem voltak rokonszenvvel eltelve Magyarország iránt [sic]. A Lengyelországgal való jó viszonyunkat tudták a varsói újságokból, s az ottani magyar-lengyel barátságos közeledésről is értesülve voltak. Lengyelországot pedig mindig a pánszlávizmus gátlójának nézik a pánszlávok.

donban Moscow Narodny Bank néven szovjet érdekeltségű kereskedelmi pénzüzetet alakult, 1920 júniusában szovjet–angol vegyes kereskedelmi társaságot hoztak létre a brit fővárosban, 1921. március 16-án pedig Nagy-Britannia kereskedelmi megállapodást írt alá Szovjetországgal. (Az egyezmény részleteiről lásd: Nyezsinszkij, L. N.: V intyereszah naroda ili vopreki im? Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika v 1917–1933 godah. Moszkva, Nauka, 2004. 100. old.)

¹⁶ Smigelszkij, Konsztantyin Konsztantyinovics ezredes (1890–?): Gyenyikin és Vrangel hírszerző szolgálatának egyik irányítója, részletes életrajzi adatai ismeretlenek.

¹⁷ Nem található az iratkörnyezetben.

¹⁸ A Kárpátaljával kapcsolatos orosz szándékokhoz jó adalék az a levél, melyet Pavel Satyilov intézett Vaszilij Strandmanhoz 1920. december 15-én, alig egy hónappal a Krím-félsziget kiürítése után, amikor a menekültek tömegeinek elhelyezése, élelmezése szinte megoldhatatlan feladatnak látszott és a menekülttáborokban humanitárius katasztrófa fenyegetett, amikor a fehérek által képviselt orosz államiság romjaiban hevert. A levélben Satyilov arra kérte Strandmant, hogy segítse elő 3000 orosz menekült áttelepítését az SZHSZ Királyságból Kárpátaljára (a dokumentumban az Ugorszkaja Rusz kifejezést használta). Őket elsősorban a gyenge ottani értelmiség, az orosz identitás és a pravoszláv hit megerősítésére kívánta felhasználni, hogy alkalomadtán elősegíthessék a terület Oroszországhoz csatolását. Mindehhez Strandmannak a magyar kormánytól díjmentes és akadálymentes tranzitot kellett volna kérnie. (Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkoj Imperii /AVP RI/, F. 166. Op. 508/3. D. 34. 20. l.)

1.) Az ukrán kérdés. Még Gyenyikin egyáltalán nem ismerte el az ukránokat, s Petljura ellen hadat vezetett, Vrangel megegyezni kívánt az ukránokkal és barátságos politikát vezetett Petljurával szemben. Az ukrán kérdést ukrán részről Lebcsenko politikus, orosz részről Priszovszkij tábornok vezették.¹⁹ Lebcsenko 1920. október 11-én nyíltan kifejtette programját Vrangel tábornok előtt. A program a következő tartalmú volt: 1) Ukrán önálló állami szervezet belügyeket illetőleg, Oroszországgal föderatív alapon áll. Az államformát az ukrán alkotmányozó gyűlés fogja meghatározni. 2) A belügyi és a katonai kormányzat ukrán legyen, és az orosz hadsereg fővezérének, illetve Oroszország kormányzójának legyen alárendelve. 3) Az ukrán nemzeti hadsereg felállításához nyomban hozzá kell fogni. 4) Felhívás intézendő az ukrán néphez, s az összes ukrán csapatok összevonandók az egységes bolsevik ellenes arcvonalon. Priszovszkij tábornoknak lett volna a feladata, hogy az ukrán aspirációkat ellensúlyozza, hogy minél kevesebb követeléssel álljanak elő: Lebcsenko és pártja. Ezzel szemben Priszovszkij az ukránok megvesztegették, s a tábornok nem felelt meg annak a feladatnak, amit rábízta. Priszovszkijnek kb. a következőkre kellett volna lenyomni az ukránok követeléseit: 1) Ukrajna autonómiát élvez az oszthatatlan Oroszországon belül és az ukrán hetman a mindenkori orosz államfőnek lesz alárendelve. 2) Az összes ukrán csapatok az egységes bolsevik ellenes fronton összpontosítandók, azon ukránok azonban, kik jelenleg már a Vrangel hadseregben szolgálnak meghagyandók a polgárháború végéig, mert ezek kivonása az arcvonalból, s ukrán alakulatokba való sorolása időbe és pénzbe kerül, s taktikai komplikációkat idéz elő. 3) A belügyi kormányzat az elfoglalt Déloroszországban (vagyis Ukrajnában) a határok végleges megállapításáig, s az ukrán alkotmány meghozásáig orosz legyen, s a polgárháború után, midőn a határok meg lesznek állapítva, s az ukrán alkotmány meghozva, váltasson fel az orosz kormányzat ukránnal. Ez lett volna, amire Priszovszkijnek törekednie kellett volna, s ha talán ennyit nem tudott volna elérni, kis engedményekkel kellett volna az ukránokat kielégítenie. Vrangel Lebcsenko programjára azt válaszolta, hogy tiszteletben tartja az egyes népek kívánságait, s örül, hogy a bolsevista ellenes frontra igyekeznek az ukránok, s legfontosabbnak tarja a vörösök elleni harcot, s ha majd rend lesz, akkor lesz majd idő és mód részletkérdések elintézésére, egyelőre mindenki a bolsevisták letörésére igyekezzen. Vrangel a krími katasztrófa előtt egy héttel rendeletet adott ki, melyben az ukrán nyelvet egyenfokúnak [sic] ismerte el az orosz nyelvvel. Az ukrán politikusok bizalmatlanok voltak a Vrangel kormánnyal szemben. Nem láttak garanciát követeléseik teljesítésére. Vrangel bennfentesei, Krivosein, Satyilov, Konovalov stb. mind régi monarchisták, akik Ukrajnáról hallani sem akartak. Vjazmityinov Gyenyikin alatt is hadügyminiszter volt, s az ukránok előtt szimpatikus alak. Nagy hiba az orosz politikusoktól, hogy

¹⁹ Petljura, Szimon Vasziljevics (1879–1926): ukrán antibolsevista politikus, katona. Az Ukrán Népköztársaság hadseregének és flottájának főparancsnoka, 1919 februárjától Ukrajna első számú vezetője, a Direktórium elnöke. 1920-ban a lengyelekkel kötött szövetséget Szovjetoroszország ellen. A rigai béke aláírását követően emigrációban élt. Emigrációs éveit alatt rövid ideig inkognitóban Magyarországon is tartózkodott. 1926-ban Párizsban meggyilkolták.

Valószínűleg Priszovszkij, Konsztantyin Adamovics (1878–1966), vezérőrnagyról van szó: Priszovszkij Petljura, majd Szkoropadszkij fegyveres erőinek parancsnoka. Később a Kijevből a Krimbe áthelyezett Konsztantyin Hadapródiškola igazgatója. Emigrációs éveit Bulgáriában, Jugoszláviában és Franciaországban töltötte.

Lebcsenko életrajzi adatait nem sikerült kideríteni.

az ukrán kérdést olyan rosszakaratúlag kezelték a polgárháború alatt. Az ukrán nép jó módja folytán tényleg a vörösök ellen van, s ma tényleg Petljurára hallgat, aki a népet érti, s aki a néppel meg tudja magát értetni.²⁰ Különösen az el nem oroszosított Ukrajnában, vagyis a Dnyeper jobb partján az összes ukrán paraszt a demokrata földművespártot, vagyis Petljurát támogatja, s erőteljes ellenállást fejtenek ki a vörösök ellen, dacára annak, hogy senki sem támogatja őket. Az ukrán paraszt szívós, kitartó és a bolsevizmust nem szereti. Ezzel szemben az orosz paraszt minden iránt passzív, lusta, nem kitartó. Az ukrán paraszt tehát abszolút fölényben van az orosz paraszttal szemben. A múlt évben egyszerre harcoltak az ukránok a fehérek és vörösök ellen. És a nagy ellenséges túlerő, saját erőmegosztása [sic] majdnem felmorzsolta őket. Azért mégsem állt meg a parasztmozgalom. Amidőn Oroszország egésze vörös uralom alatt van és már ellenforradalmi hadsereg nincs, a Dnyeper jobbparti ukrán fölkelők az egyedüliek, kik a vörösöket békében nem hagyják, hanem még nagy veszteségeket fognak okozni Leninéknek. Az ukrán népnek feltétlenül van jövője. Szovjetukrajna elnöke, Rakovszkij, az ukrán parasztok előtt nem szimpatikus.²¹ A parasztok földjüket feltétlenül magántulajdon alapján akarják bírni.

Petljurának még ma is nagy pénzösszeg áll rendelkezésére, és így ez a kellék sem hiányzik a háború folytatásához. 1918 év végén, mikor a németek kiűritették Ukrajnát, Petljura vette át a hatalmat egész Déloroszországban (vagyis Ukrajnában). És ekkor rendeletet adott ki, hogy a Romanov pénzt ukrán pénzre cserélik be, mégpedig egy rubelt egy grivenért (a griven ukrán pénz, Németországban készült), s a cári pénz értéktelenné válik. A lakosság mind sietett a pénzt beváltani, akkor még nem volt a paraszt úgy kitanulva. Petljura így sok millió Romanov rubelre tett szert. A parasztok nem haragszanak ezért a trükkért, mert később a bolsevisták minden megtérítés nélkül elrekviráltak minden megmaradt külföldi valutát és a Romanov pénzt, és ellenforradalmárnak nevezték azt, aki cári pénzt tartogatott, és természetesen úgy is kezelték. A parasztok, akik úgy sem sokra becsülik a pénzt, még a cárit sem, meg voltak elégedve, hogy az a sok millió Romanov rubel nem a bolsevisták kezébe került. A griven ma is sokkal többet ér, mint a szovjet pénz, és a paraszt is sokkal szívesebben fogadja el. Azért, ha csereüzletet csinál, lemond minden pénzről, bármilyen helyen, csak „bumagának” azaz papirosnak nevezi a paraszt. Pénz alatt csak csengőpénzt ért a paraszt.

Szavahihető tisztektől hallottam, hogy a múlt évben, mikor Petljura Gyenyikin ellen is harcolt, [a] románok köpenyegeket, csizmákat és egyéb ruházati cikkeket szállítottak Petljurának. Valószínű tehát, hogy a románok ma is összeköttetésben vannak vele. Romániának, éppúgy mint Lengyelországnak érdeke, hogy Oroszország minél több kis államra tagozódjon, és ne legyen olyan hatalmas, mint volt, mert akkor [Románia] elveszti Besszarábiát és Dél-Bukovinát. Még a bolsevisták sem fognak

²⁰ Az eredeti változatban szereplő „aki a néppel nem tudja magát értetni” forma nyilvánvaló elírás a szövegben.

²¹ Lenin (Uljanov), Vlagyimir Iljics (1870–1924): orosz bolsevik forradalmár, a szovjet állam megeremítője, a Népbiztosok Tanácsának elnöke.

Rakovszkij (Sztarcsev), Hrisztyian Georgijevics (1873–1941): Bolgár származású bolsevik forradalmár, diplomata. Az ukrán cseka vezetője, 1918-ban az ukrán ideiglenes munkás–paraszt kormány elnöke. A szovjethatalom egyik megeremítője Ukrajnában. 1923-tól a Szovjetunió londoni, 1924–25-ben párizsi diplomáciai képviselője. A sztálini represziók áldozata.

Romániának békét hagyni. Romániának tehát szüksége volna egy ütközőállamra, s ez volna éppen Ukrajna.

j) Németország iránt a hivatalos körök abszolúte nem mutatnak rokonszenvet, hanem megvetéssel nyilatkoztak. Burcev vezércikkében bizonyította, hogy Oroszországban a németek rendezték a bolsevizmust, s azt még ma is támogatják.²² Zausztyinszkij hadnagy többször ismételte előttem, hogy biztos adatok vannak arra nézve, hogy a bolsevizmust a németek támogatják. A vezérkar titkos iratai között egy Szentpéterváron lefényképezett ügydarab van, mely instrukciót tartalmaz a pétervári szovjet részére a német vezérkartól. Az aláíráson egy vezérőrnagy és egy őrnagy kézjegyei. Zausztyinszkij hadnagy nem tudta ezt a titkos aktát nekem megmutatni, mert Gajevszkij ezredes az általa elzárt titkos darabok között tartogatta. A nyilvántartásban több német tiszt neve szerepel, akik Moszkvában és Pétervárt agitáltak amellett, hogy Oroszország Németországgal tartson, s rámutattak arra, hogy az entente csak pusztulni hagyta Oroszországot. Tény az, hogy a külföldi államok közül csupán Németország ismeri az orosz népet, és csak a németek tudják, hogy kell az oroszokkal bánni. A franciák, angolok mind nem szimpatikusak a nép előtt, kivált a franciákat semmibe sem veszik odesszai vereségük óta, amikor egy egész francia hadtest és fehér orosz dandár meghátrált 30.000 fő bolseviki elől, hátrahagyva 7 tankot és sok hadiszert. [A] francia katonák egyszerűen nem akartak harcolni. A csapattisztek, akik már annyit csalatkoztak az entente-ban, majdnem mind németbarátok, nem törődnek azzal, hogy Németország hibás sok szenvedésükért a polgárháború alatt, rendet és békés viszonyokat szeretnének Oroszországban, miután az entente ezt nem tudja nekik megadni, a németekhez húznak abban a reményben, hogy ezek talán erőteljesebben tudják vezetni a harcot a bolsevizmus ellen. Ezen reménykedésüket megerősítette a németek akciója a Baltikumban, ahol a „Baltische Landeswehr”-t alakították, jól felszerelték és komoly faktorrá emelték.²³ A „Baltische Landeswehr” az angolok és

²² A bolsevikkal kapcsolatban számtalanszor elhangzott a vád, hogy a németek ügynökei. Ennek alapja az volt, hogy Lenin „vereségpárti” taktikája objektív módon egybeesett a német érdekekkel. A német politikai és katonai vezetés ezért egyrészt a februári forradalmat követően aktívan közreműködött a bolsevik vezérkar emigrációban lévő részének hazajuttatásában, megszervezték német területen történő átszállításukat. Másrészt különböző csatornákon keresztül finanszírozta a bolsevikeket. Utóbbiak számára részben a német pénz tette lehetővé, hogy a kettős hatalom időszakában intenzív propaganda- és agitációs tevékenységet fejtsenek ki, saját fegyveres alakulatokat szervezzenek. (Latisev, A. G.: Rasszkekresennij Lenin. Moszkva, Mart, 1996. 90–114. old.)

²³ Baltische Landeswehr: Az egységet 1918 novemberében hozták létre. Németországnak, háborús vereségét követően ki kellett ürítenie többek között az addig megszállt keleti területeket. Ez alól a balti országok kivételt jelentettek. A győztesek bolsevik offenzívától tartottak, ezért itt hozzájárultak a német egységek maradásához. A szabadcsapatként működő, főleg balti németekből és lettekből álló Landeswehr a német Rüdiger von Goltz vezérőrnagy által irányított VI. hadtest kötelékébe tartozott, parancsnoka Alfred Fletcher őrnagy volt. Miután 1919 júniusára sikerült a Vörös Hadseregetlett területről kiszorítani és a szovjethatalmat Lettországnak felszámolni, az antant követelni kezdte a németektől a Baltikum kiürítését. A németek azonban erre nem voltak hajlandók, így a német egységek most már lett-észt kormánycsapatokkal, továbbá az antant erőivel is összetűzésbe kerültek. A Landeswehr feletti parancsnokságot 1919 júliusában az angol Harold Alexander alezredes (a második világháború későbbi híres brit tábornoka) vette át, aki a nem balti születésű németeket eltávolította az egység soraiból. A Landeswehr hivatalosan 1920 márciusáig létezett, a németek egy része az orosz Pavel Bermond-Avalov vezérőrnagy „Nyugati Önkéntes Hadseregében” szolgált tovább, a letteket átvette a lett hadsereg.

franciák követelésére oszlatott széjjel. Vrangel nem szimpatizált a németekkel. Kijelentette, hogy benne egy csepp német vér sincs. A számottevő egyének közül csupán Szlascsev tábornok volt németbarát, ezért is nem tudta tartani magát pozíciójában. Szlascsev feltétlenül a legharciasabb orosz tábornok, aki fellépett az ellenforradalom táborában. Vrangel a perekopi fő védelmi vonal elvesztése után teljesen átadta a főparancsnokságot Szlascsevnek. A hadsereg tisztjei és katonái egyaránt feltétlen bizalommal voltak hozzá. Az újságok is tele voltak reménykedéssel, hogy egy hajszálnyi remény mégiscsak van a fő védelmi vonal elvesztése után is, hogy nem fog kelleni abbahagyni a bolsevisták elleni harcot, mert Szlascsev ment ki az arcvonalra.²⁴ A tábornoknak tényleg sikerült az, ami másnak semmi körülmények között nem sikerült volna: az utolsó védelmi vonalból pánikszerűen menekülő hadsereggel még egyszer nekitörni az ellenségnek, s a túlerőben lévő vörösöket háromszor egymásután visszavetni. Így figyelembe kell venni, hogy legnehezebb az orosz katonát visszavonulásnál megállítani, mert az ilyenkor teljesen pesszimista, lehangolt, erélytelen. A végtelenségig hátrál és előnyomuláskor viszont a legnagyobb bizonytalanságba belefut, ilyenkor fáradhatatlan. A Gyenyikin tavalyi előnyomulása szintén ilyen volt, a vörösök majdnem mindenütt harc nélkül hátráltak. Viszont mikor Gyenyikin visszavonult, szintén majdnem harc nélkül adta fel az elfoglalt területet. Az orosz ezen tulajdonságát saját magam ismertem fel, akkor, midőn Gyenyikin tavalyi előnyomulásánál mint lovassági századparancsnok (sokszor mint félezred- és ezredparancsnok is) működtem.

A külföldön élő orosz politikusok körében a németek szintén nem szimpatikusak, kivéve természetesen azt a kis számú és tehetetlen frakciót, mely Berlinben tartózkodik: Krasznov és Szkoropadszkij. Ezek mindketten fekete lovagok (ahogy az oroszok a szélső jobbkat nevezik), de semmi komoly akciót kezdeni nem tudnak. Krasznov tábornok már öreg, törődött és minden reményét elvesztette, és Szkoropadszkij még nem annyira komoly politikus és nem annyira kedvelt alakja az orosz társadalomnak, hogy ő köréje csoportosulnának a pártok. Azonkívül a németekkel való jó viszony[t] is hibának róják fel ennek a két államférfinak. Krasznov tábornok a doni kozákok előtt igen szimpatikus személy.²⁵

²⁴ Vrangel valójában egyáltalán nem adta át a főparancsnokságot Szlascsevnek. A kettejük közötti hol rejtett, hol nyílt konfliktus épp ezekben a kritikus napokban kulminálódott. Vrangel 1920. november elején éppen abból a megfontolásból aktivizálta és küldte az arcvonalba az augusztus óta kényszerszabadságát töltő Szlascsevet, hogy eltávolítsa Szevasztopolból azt a tábornokot, aki népszerűség terén esetleg riválisa lehet. (Krucsinyin, A. Sz.: *Genyereal-lejtyenant J. A. Szlascsev-Krimszkij*. In: *Beloje dvizsenyje. Isztoricseszkiye portreti*. /Összeáll.: Krucsinyin, A. Sz. et al./ Moszkva, Asztrel, 2006. 410–411. old.) A perekopi és csongari védelmi vonalak összeomlása után Szlascsev a harc folytatását javasolta Vrangelnek, a rendelkezésre álló hajókkal a hadsereg átszállítását a Dnyeper jobb partjára és a Krím feladását követően új területen akart frontot nyitni a vörösök ellen. Az elképzelést Vrangel, mint irreálisat és az adott körülmények között megvalósíthatatlant, elutasította.

²⁵ Krasznov doni kozák atamánként, a Nagy Doni Hadsereg élén 1918–1919-ben, komoly német kapcsolatokkal rendelkezett. Az Ukrajnát megszálló németeknek pedig érdekükben állt a kozák szeparatizmus támogatása. Krasznov megpróbálta rávenni a németeket, hogy ismerjék el a doni kozák terület jogát az önálló állami léthez. A Don vidékéről származó élelemért cserébe a németek fegyvereket és hadfelszerelést szállítottak Krasznovnak. Ezek egy részét ő továbbította a Gyenyikin vezetése alatt álló, egyébként antantbarát és németellenes Önkéntes Hadseregnek. Ahogy ő fogalmazott, „a piszkos német fegyvereket átvette, megmosta a Don folyóban, majd tisztán továbbadta” az önkénteseknek. (Halász Iván. *Tábornok-*

Hogy a jövőben hogy és miként fog kialakulni Németország viszonya Oroszországhoz, azt még egyelőre nem lehet megállapítani, s vajon Németország fogja-e letörni a bolsevizmust, ez is előre láthatatlan. Egy azonban biztos, hogy Németország Keletre irányuló aspirációjáról nem fog lemondani, és a „Drang nach Osten” fontos irányadóeszméje marad a német külpolitikában, mert Németország létkérdése a Kelet felé való terjeszkedés.

Az összeomlás okai

Teljesen hibás dolog volna az összeomlásért Vrangel tábornokot, vagy más egyes személyt okolni. Az összeomlást a tett kül-, belpolitikai, taktikai ballépések, Európa részvéltlensége, a vörösök sokkal szerencsésebb helyzete és végül a személyi intrikák-ból eredő mulasztások okozták.

Befolyásolták [helyesen: befolyásolta] Vrangel tábornokot és vezérkari főnökét, Satyilov tábornokot az ún. „Krim és Dél-Oroszország természeti kincseit értékesítő francia-orosz szövetség”, mely 12.000.000 frank alaptőkével Párizsban alakult meg. A szövetség legtöbbszörre a donyeci szénbányák részvényeseiből állott, kik Vrangel rá akarták bírni, hogy a Donyec bányák felé (Junovka) nyomuljon elő. A gazdasági helyzet javulását vélték biztosra ezáltal. Vrangel tett kísérletet Junovka felé való előnyomulásra, azonban ez nem sikerült, s az arcvonal is csak szélesebb és kevésbé szilárd lett volna, ha sikerül is Junovka vidékét megszállni.²⁶ Főhiba volt, hogy Vrangel nem tudta azon programpontját „a harcot a vörösök ellen nemcsak fegyverrel a kézben, hanem belső társadalmi szervezkedéssel is folytatni” beváltani, miután nem minden párt (különösen nem a kadetok) támogatta a tábornokot. A besszarábiai földbirtokosok, kik abban a szerencsés helyzetben voltak, hogy teljes gazdaságuk megmaradt, adományokkal sokat segíthettek volna Vrangelen, teljesen passzív módon viselkedtek az

kok diktatúrái – diktatúrák tábornokai. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet 2005. 71–72. old.) Krasznov németbarátsága a Gyenyikinnel való konfliktusának egyik állandó eleme volt.

Szkoropadzskij, Pavel Petrovics, altábornagy (1873–1945): az Ukrán Központi Rada fegyveres erőinek parancsnoka, 1918-ban a német megszállás alatt Ukrajna hetmanja. Miután a németek 1918 decemberében kiűrtették Ukrajnát, ő is távozott posztjáról. Németországba emigrált. 1945-ben egy légitámadás során vesztette életét.

²⁶ A lengyel–szovjet háború idején, a Vörös Hadsereg lekötöttségét kihasználva a fehérek számára lehetőség nyílt a Krim és Észak-Tauria térségéből offenzívát indítani. A két lehetséges irányból Szlascsev az észak-nyugati támogatja: ez a hadműveletek súlypontjának áthelyezését jelentette volna a Dnyeper jobb partjára, közelítette volna egymáshoz a bolsevikok ellen harcoló orosz és lengyel erőket, illetve a fehérek tudtak volna támaszkodni a vörösök ellen harcoló elégedetlen paraszti csoportokra. A Vrangel-féle hadvezetés azonban végül, nem utolsósorban francia nyomásra az északkeleti irány mellett döntött. Egyrészt a francia tőkének valóban komoly érdekeltségei voltak a donyeci szénmedencében. Másrészt a francia katonai vezetés szerette volna elkerülni azokat a bonyodalmakat, melyek a lengyel, ukrán és orosz alakulatok érintkezéséből, a közös parancsnokság kérdéséből adódhatnak, továbbá abból, hogy így olyan területen zajlottak volna a hadműveletek, melyre egyaránt igényt tartottak az „egységes és oszthatatlan” Oroszország hívei, a lengyelek, valamint a saját, önálló államukat megeremteni kívánó ukránok. Az északkeleti irány egy időre háttérbe szorította a megoldatlan kényes politikai kérdéseket, ugyanakkor az erők szétforgácsolásával járt. (Krucsinyin, A. Sz.: P. N. Vrangel i J. A. Szlascsev: konflikt licnosztyej ili konflikt sztratyegij? In: Krim, Vrangel, 1920 god. Moszkva, Izdatyelsztvo „Szocialnopolityicseskaja MISZL”, 2006. 43–48. old.)

akcióval szemben. A Krimben azt mondták róluk, hogy „felcsaptak bojároknak”. A belpolitikai frontot azért nem sikerült egyesíteni, mert a nemzeti kisebbségek, tatárok, ukránok, hegyilakók mind külön követelésekkel léptek fel. A tatárok teljes autonómiát kaptak, s a hadszolgálat alól fel voltak mentve.²⁷ A pániszlám mozgalomról értesítve voltak, s vallási kötelességüknek tartották ezen mozgalomhoz csatlakozni, s ha aktív[an] nem is vehettek részt a mozgalomban, értesüléseik állandóan voltak. Konstantinápolyból hetenkint volt hajóközlekedés a Krimbe. Értesülesem szerint egy török hadnagy felajánlotta a délorosz hadvezetőségnek szolgálatát azzal, hogy krími mohamedánokból alakulatokat fog szervezni a bolsevisták ellen. A hadnagy valóságban azonban Kemal propagandát folytatott, amire rájöttek és a hadnagyot letartóztatták. Neve állítólag Hasszán Velin volt (ezért az egy névért felelősséget nem vállalok).²⁸ A tatárok közül önkéntesek is igen kevesen szolgáltak a hadseregben. A hegyilakók is követelésekkel léptek fel. Ezeket egy Gurszkij-Han nevű orosz (görög keleti) vallású volt, s azután tért át mohamedán hitre [sic]. Ennek valami titokzatos története volt, amiből csak annyit sikerült megtudnom, hogy anyagi előnyök játszottak szerepet Gurszkij-Hannál.²⁹ Tény az, hogy a hegyilakók között tekintélynek örvendett. Ezek a népek 1920. okt. 15-én tartott „keleti népek ülésén” azt követelték a hadvezetőségtől, hogy rögtön vonják ki őket a hadseregből, állítsanak belőlük össze külön csapatokat, s engedjék őket a Kaukázusban harcolni. Gurszkij-Han, ki azért nem tudta elfelejteni, hogy ő valóban orosz, ellensúlyozni igyekezett ezeket a követeléseket, de ez nem sikerült neki, a hegyilakók többi képviselői kötötték magukat követeléseikhez. Ezen az ülésen Arhangelszkij vezérkari ezredes elnökölt, akinek beszámolót kellett volna tartani a keleti népek helyzetéről, azonban teljesen készületlenül jött oda, amiért összeszólalkozás támadt közötté és Gajevszkij ezredes között.³⁰ Ez ülés után olyan hírek kaptak lábra, hogy Arhangelszkijt elmozdítják állásából. Ezen időben váltották le Vjazmityinov hadügyminisztert, és helyébe Danyilov tábornokot nevezték ki. Vjazmityinovnak a keleti kérdéssel összefüggésben álló remények megfigyelését, s a keleti kérdés referát-ját ajánlották fel, amit a táborok nem fogadott el. Később [Vrangel] a szófiái misszió vezetését ajánlotta fel neki, mire Vjazmityinov azt felelte, hogy „arra fiatalabb tábornok is jó lesz”. Az ülésen aztán véglegesen elvetették a

²⁷ A krími tatárok 25–40%-át tették ki a félsziget lakosságának. A Vrangel kormányzat lehetővé tette a tatárok számára sajtótermékek megjelentetését anyanyelvükön, nemzeti kongresszus összehívását, törekvéseik artikulálását. A krími tatárok vallási, kulturális életét, iskolaügyét és az ezzel kapcsolatos pénzügyi kérdéseket szabályozó autonómia-tervezetet 1920 őszére készítették el, a katonai vereség miatt azonban nem sikerült életbe léptetni. Emlékirataiban Vrangel is megemlíti, hogy a krími tatárok általában nem szívesen vállaltak katonai szolgálatot az Orosz Hadseregben. (Iszhakov, Sz. M.: *Muszulmanszkaja polityika* P. N. Vrangelja. In: *Krim, Vrangel, 1920 god.* 2006. 185–188. old.)

²⁸ Hasszán-Velin életrajzi adatai és az akció részletei nem ismertek.

²⁹ Gurszkij-Han életrajzi adatai ismeretlenek.

³⁰ Arhangelszkij, Pjotr Grigorjevics, ezredes (1887–1936): orosz katonatiszt, a polgárháború éveiben az Önkéntes Hadsereg, A Déloroszországi Fegyveres Erők, valamint az Orosz Hadsereg kötelékében szolgált, a politikai hírszerzés főnöke volt. Az emigrációban is tagja maradt Vrangel legszűkebb környezetének.

Gajevszkij, Alekszandr Tyitovics, ezredes (?–?): 1918 augusztusától szolgált az Önkéntes Hadseregben és utódszervezetinél. 1919 januárjától az I. lovashadosztály törzsfőnöke, novemberből a Főparancsnok főszállásmestere kémelhárító osztályának parancsnok-helyettese. A Krim kiürítését követően az SZHSZ Királyságban élt. Az emigrációban a Vrangel-hadsereg politikai hírszerzésének egyik irányítója volt.

hegyilakók képviselőjének követelését. Az ukránok követéseit jelentésem politikai részében ismertettem. A nemzeti kisebbségek és pártok széthúzásán kívül kétségtelesen hozzájárult az összeomláshoz a reménytelen pénzügyi helyzet. A fizetőeszközök hiányát bankpréssel orvosolták. Utolsó időben már csak 500 és 10.000 rubeles papírpénzeket gyártottak. A drágaság folyton nőtt és a fizetéseket nem lehetett ugyanolyan iramban javítani. Egy alantas tiszt pl. 80.000 rubel fizetést kapott. Ebből, ha nem volt a harctéren, nem tudott megélni. Mögöttes országrészbeli tisztek mind mellékesen is foglalkoztak. Egy Megyenzkij nevű kapitány³¹ szabad idejében cipésmunkát vállalt. Levette egyenruháját és egy rongyos munkásruhát vett fel, s dolgozott. Így havonként 250-300.000 rubelre tett szert. Ez a kapitány figyelmeztetett, hogy menjek ki a hajóállomásra, s nézzem meg, kik fogják a francia, angol, amerikai hajókkal érkező rakományokat kirakni, s viszont, a Krímből exportálandó dolgokat berakni: tisztek. Erről tényleg meggyőződtem. Szabadnapos tisztek francia hajón, mint berakodó-munkások működtek 4-5 frank fizetésért. Nehéz árukat, teli hordókat gurítottak fel a hajóra, s ezt a nehéz fizikai munkát 6 óra hosszat végezték a csekély 4-5 frankért. S így a többi tiszt is, ügyességét vagy tehetségét felhasználni, mellékkeresetet volt kénytelen biztosítani magának, másképpen nem élt meg. Keserves volt a harctéren elesett tisztek hozzátartozóinak sorsa is. Általában nagyon látható volt a létért való nehéz küzdelem.

Ezzel szemben a vörös tisztek helyzete sokkal szerencsésebb volt. Ruhájuk, felszerelésük semmi kívánnivalót nem hagy maga után, mögöttes országrészen nincsenek annak a sok szenvedésnek kitéve, mit a fehér tisztek, hozzátartozóikról a legmesszebbmenőbben gondoskodnak, fizetésük jó, sőt azt híresztelték (s ezt egy Novák nevű osztrák hadnagy is említette előttem, aki Szovjetországból jött, s azután Konstantinápolyban velem lakott a Szent György kolostorban), hogy a tisztek fizetésük egy részét csengő pénzben kapják. A harctéri vörös tisztek mind parancsnoki minőségben működnek, míg a fehér tisztek sokszor, mint egyszerű csatárok álltak a rajtvonalban, s leváltásra nem számíhattak hosszú ideig. Hasonló szerencsétlen helyzetben voltak a középosztály és a munkásság is. Az intelligencia utolsó ékszereit, gyöngyeit adta el a sokat nem érő krími pénzért, csak hogy megélhessen. A spekuláció annyira el volt terjedve, hogy ellen nehéz volt küzdeni. Zsidók, görögök, örmények, akiknek az egész kereskedelem a kezükben volt, nagy vagyont szereztek maguknak, s míg a hadsereg a fronton küzdött fáradva, lerongyolva, s a hivatalnokok is mind abban az egy kopott, foltozott ruhában jártak mindig. A boltok tömve voltak mindenféle áruval, amelyekből az említett fajokhoz tartozókon kívül senki sem vehetett, mely [valószínűleg helyesen: mert] olyan drágák voltak. A megélhetéshez szükséges élelmiszer szintén nagy gondot okozott a polgárságnak, munkásságnak, s mindazoknak, akik nem voltak termelők. Nagyon haragudtak a bevásárlók az idegen missziókra. Ezek ugyanis nem sajnáltak 1-2 frankkal többet fizetni valamiért, mint a többi bevásárló, és a frank [az] utolsó időben 6000 rubelre szökkent fel. Azonkívül idegen pénzben vásároltak, amit az elárusítók szívesen vettek. A missziók száma sok volt, idegen hajók állandóan álltak a hajóállomáson, s naponta bejöttek vásárolni. Megesett, hogy a francia misszió az összes piacon lévő tojást és szalonnát megvásárolta. A szalonna 2 frankba (12.000 rubel) került (1 font), és a francia bevásárló 3 frankot adott érte és megvette az összes szalonnát. Azontúl az elárusítók elsősorban...

³¹ Életrajzi adatai ismeretlenek

³² A mondat folytatása a lap alján lemaradt, illetve nem olvasható.

A valutával is nagy üzérkedés folyt. Krímbe érkezésemkor (1920. okt. 6.) egy francia frank 2300 rubelbe került, egy török líra 25.000-be, a német márka 6000-ba, az osztrák korona 100-ba (akár lepecsételt, akár nem), egy angol font 110.000-be. Az utolsó két héten: francia frank 6000, török líra 80-90.000, korona 150 rubel. Ilyen mérvben emelkedett a többi pénz is. A valuták árát ily magasan zsidó spekulánsok verték fel, akik a bankok bejáratánál állottak, és valahányszor valaki pénzt ment váltani, félrehívták és többet adtak neki, mint a bank. Mikor egy török líra 25.000 volt, üzérek 27.000-t adtak. Másnap a líra emelkedett a börzén 28.000-re. A zsidók ekkor 30.000-t adtak, s így tovább egészen 90.000-ig. Ez egyúttal nemzetrontó elemek bomlasztó munkája volt, akik pénzügyileg akarták tönkretenni a Krímet, a krími pénz teljes elértéktelenítésével. Ugyancsak az elemek zsarolták ki a hazafias polgári osztályt utolsó megmaradt értéktárgyaikból, s mindenképpen azon dolgoztak, hogy minél nagyobb elégedetlenséget keltsenek, s minél nehezebb megélhetési viszonyok elé állítsák a polgárságot. A nemzetrontó munkát egy Nyevszkij nevű szabadkőműves vezette. Karaszev hadnagy, aki a zsidó és szabadkőműves kérdés érdekeltje volt, felhívta a figyelmemet az orosz szabadkőművesekre. Ezek a következők: Bogdanov – Silberstein, Zvjozgyics – Feinstein, Szolucev – Goldstein, Gorev – Goldmann, Zagorszkij – Krachmahuk, Mjeskovszkij – Goldenberg, Kankov – Katz, Szahanov – Himmer, Larin – Lure, Martov – Cederbaum, Bunakov – Pundazinski, Kamenszkij – Hoffmann.³³

Ez az a híres „orosz” szabadkőművesség, amely tönkretette Oroszországot, és ennek egy alárendelt szerve, Nyevszkij a Krímben is hasonló munkával foglalkozott. Az orosz nevek megtévesztették az egész orosz társadalmat és köznépet, valamint a külföldet is. Angliában és Franciaországban a munkásság még ma sincs tisztában azzal, hogy a szabadkőművesek báránybőrbe bújtatott farkasok. Szuvorin³⁴ lapja

³³ A névalakok meglehetősen pontatlanok, nehéz kideríteni, hogy pontosan kikről van szó. A mozgalmi nevek és zsidó családnévek az esetek többségében nem feleltethetők meg egymásnak. A névsor felületes, elnagyolt, láthatóan különböző, egymással is vetélkedő baloldali irányzatok zsidó származású vagy zsidónak vélt képviselőit tartalmazza. A felsorolt személyek közül az alábbiakat sikerült azonosítani:

Larin (Lurie), Mihail Alekszandrovics (1882–1932): zsidó származású mensevik forradalmár, 1917 augusztusában csatlakozott a bolsevikokhoz. A Legfelső Népgazdasági Tanács majd a Goszplan vezetőségének tagja, a szovjet gazdaság egyik megszervezője és irányítója.

Martov (Cederbaum), Julij Oszipovics (1873–1923): zsidó származású mensevik forradalmár. Az „Iszkra” szerkesztőségének tagja, Lenin harcostársa, majd ellenfele. Bírálta a bolsevik hatalomátvételt és a vörösterrort, de egyúttal elítélte az ellenforradalmat is. Valamennyi szocialista irányzat összefogásáért szállt síkra. 1920-tól emigrációban élt.

Fondaminszkij (Bunakov), Ilja Iszidorovics (1880–1942): zsidó származású eszer forradalmár, a februári forradalmat követően a Fekete-tengeri flotta komisszárja volt, a flottától és a tauriai kerületből az Alkotmányozó Gyűlés képviselőjévé választották. Élesen antibolsevik beállítottságú volt, 1919-ben emigrált. A két világháború között Párizsban élt, szabadkőműves páholyokban tevékenykedett, 1941-ben felvette a pravoszláv keresztséget. Az auschwitzi koncentrációs táborban halt meg. 2004-ben a konstantinápolyi pátriárka vértanúvá avatta.

³⁴ Szuvorin, Alekszej Szergejevics (1834–1912): orosz író, dramaturg, publicista, lapkiadó. 1876-tól a nagy példányszámban kiadott, nacionalista, gyakran antiszemita hangvételű „Novoje Vremja” című lap tulajdonosa. 1901-ben részt vett az „orosz Gyűlés” nevű jobboldali monarchista szervezet megalakításában.

annak idején ezt a névsort közölni akarta (a cár idejében), de sok kellemetlensége támadt e miatt.

A nemzetrontás egy különös módját is megfigyeltem a Krímben, amire Kohlberg hadnagy hívta fel a figyelmemet. Azok az elemek, kiknek nem kívánatos a jogrend helyreállítása és a bolsevisták leverése, külföldön igyekeztek Vrangelnak ártani. Agent provokateuröket [sic] fogadtak fel, és ezeket egész Európában fenntartják. Csekély pénzösszegeket fizetnek nekik, útlevelet mindenhová kapnak, a feladatuk Vrangelt és kormányát kompromittálni, egyenruhában tisztí fogalmakkal össze nem egyeztethető dolgokat cselekedni, monarchisták nevében (Dolgorukij, Krasznov stb.) fellépni, pénzt maguknak kicsikarni, s egyéb szélhámosságokat elkövetni. Erre a nem komoly munkára sok pályázót kapnak. Érdekes, hogy a francia zsidók (kik egyik francia missziónál sem hiányzanak) támogatják ezeket a jellemtelen embereket. Kohlberg hadnagy egy ilyen szélhámos csoport organizációját elmondta nekem. Dr. Köhln ezredes csoportja áll Dolinszkij ezredesből, Bartalomejcsuk és Kruzevjev századosokból, Kozlov és Fabre hadnagyokból. Besszonov ezredes nexusban állt velük. A következő szélhámosságokat követték el: Köhln Dolgorukij nevében lépett fel, kölcsönt kért és kilátásba helyezte, hogy [Dolgorukij] meghatalmazására (mely szerint nagyobb összeg pénzt vehet fel) pénzt fog felvenni és megadja. [sic] A pénz felvétele után meglépett. Dolinszkij ezredes Belgrádban kijelentette több menekült előtt, hogy neki, mint terek[i] kozáknak joga van a 600 dinár segélyen felül még pénzt felvenni 2-3000 dinárig, csak hogy neki nincs jelenleg doni pénze, amit kicserélhetne dinárokra (t.i. az oroszok havi 600 dinárt 1000 doni rubelért kapnak a szerb kormánytól: máskülönben váltókban a doni ezres 4-5 dinárt ér). Felszólította a menekülteket, hogy neki adjanak doni pénzt, s ő ezt, mint terek[i] kozák hivatalosan beváltja, s a nyereségen osztozkodjanak, tehát az oroszok nem fognak kapni 1000 rubelért 600 dinárt, hanem 300-at. A menekültek belementek, örültek, hogy 5 dinár helyett 300-at kapnak. Így Dolinszkij különböző menekültektől összeszedett vagy 300-400.000 doni rubelt s eladta a bankban 4-5 dinárjával. 1500-2000 dinárt zsebrevágva elillant Belgrádból, s a menekültek csak midőn egymástól megtudták, hogy Dolinszkij mindegyiküktől felvett pénzt felváltásra, vették észre, hogy be vannak csapva.³⁵ Dolinszkij Budapesten viselt dolgai ismeretesek. Ilyen csoportok egymás közt összeköttetést tartottak. Sok ilyen csoport volt, s Kohlberg hadnagnak egy [olvashatatlan szó, talán: egész] sárga kartonlapja volt, melyek egy-egy ilyen jellemtelen provokateur viselt szélhámoságai voltak feljegyezve. Zvonnyikov ezredesnek is volt kartonlapja, mert egyidejűleg szolgált az orosz missziónál és [a] franciáknál. A Köhln csoport többi tagjai is követték el ilyen dolgokat. Külföldön élő orosz tiszteteket jelentettek fel Vrangelnél, hogy idegen vezérkarok szolgálatában állanak, akkor is, ha ez nem is volt igaz, így igyekeztek tisztességes tiszteknek ártani.³⁶

A gazdasági és pénzügyi helyzet állandó [olvashatatlan szó], a nemzetrontó munkán és a pártok széjjelhúzásán kívül személyi versengések is szerepet játszottak. A „tábornokok személyi tartaléka” olyan organizáció volt, ahol parancsnokságot nem vezető, vagy beosztással nem bíró tábornokok beosztásukat várták, rendelkezési állományban állottak. Ezek között személyi versengés volt, hogy ki milyen beosztáshoz jusson, ha Vrangel előnyomul. Itt képződtek kijevi, jekatyerinoszlavi, harkovi, polta-

³⁵ A pénzügyi manőver leírása az eredeti szövegben zavaros, nehezen követhető.

³⁶ A bekezdésben szereplő személyek életrajzi adatai az előző részben megadottak kivételével ismeretlenek.

vai stb. kormányzók, holott Vrangel messze volt ezektől a területektől, s minden ilyen tábornok egy egész kis vezérkart tartott maga körül. Dragomirov tábornok³⁷ feltétlenül kijevi kormányzó akart lenni, s rajongói (fiatal tisztek) sokszor felkeresték, és ez mindig egy néhány ezer rubeljébe került a tábornoknak. Az összes ilyen megszállandó területre kilátásba vett kormányzók több csapattisztet vontak el az arcvonaltól és sok pénzbe kerültek. Fiatalabb tábornokok partizánosztagok szervezésére ajánlkoztak, s így reméltek nagyobb pénzösszeghez jutni. Vrangel nem szerette ezt a „személyi tartalékot”, s mind jobban és jobban srófolta le magas igényeiket. Vrangel csak a becsületes, hadrakelt seregnél szolgáló tiszteket szerette. Az egyes magasabb parancsnokok között is volt versengés. Szlascsev tábornok ellen Kutjepov tábornok addig intrikált, míg Vrangel Szlascsevet le nem váltatta. Kutjepov különben nagy intrikus volt, kinek beteges egyéni vágyai voltak, s aki igen féltékeny volt. Bántotta őt, hogy rajta kívül van még valaki, aki jobb hadvezér. Szlascsevről elhíresztelték, hogy iszákos, morfinista, németbarát, egyéni akciót akar kezdeni, nem kell hatalmat neki adni stb.³⁸ Mások is intrikáltak Szlascsev ellen, de voltak, akik híveinek vallották

³⁷ Dragomirov, Abram Mihajlovics, lovassági tábornok (1868–1955): orosz tábornok, az önkéntes mozgalom egyik alapítója és szervezője. A Déloroszországi Fegyveres Erők főparancsnoka mellett működő Különleges Tanácskozás vezetője. 1920 márciusától Vrangel törzsében a Főparancsnok közvetlen alárendeltségében teljesített szolgálatot. A Krím kiürítése után előbb az SZHSZ Királyságban, majd Franciaországban telepedett le.

³⁸ Az egymással is rivalizáló fehér tábornokok közötti viszonyrendszer feltárása nem egyszerű feladat. Szlascsev-Krimszkijről általában két, egymásnak ellentmondó, bár egymást nem kizáró kép élt már a kortársakban is: egyrészt a rettenthetetlen, vakmerő és megalkuvást nem ismerő parancsnoké, aki 1919–1920 fordulóján hadtestével megállította a Vörös Hadsereg offenzíváját a perekopi földszorosnál, aki személyesen vezette harcba alakulatait, és a harcok során több súlyos sebesülést szenvedett. Másrészt sokan szemére vetették alkoholizmusát, kábítószer-élvezetét. Maga a tábornok így vallott erről egy ismerősével folytatott beszélgetésben: „Nem tagadom, hogy szerettem inni, de részegen engem még sem Ön, sem más az ezredből nem látott. Ami a kokaint illeti, akkor folyamodtam hozzá, amikor az ügy érdekében napokig nem aludhattam... Soha nem voltam megrögzött kokainista. Igen nehéz körülmények között kellett cselekednem, lehet, hogy követtem el hibákat, de minden tettem összhangban volt a lelkiismeretemmel.” (Krucsinyin, 2006. 410. old.) Vrangel emlékirataiban úgy ábrázolja Szlascsevet, mint kiváló katonát, aki azonban 1920 augusztusára mentálisan szétesett, önpusztító életmódot folytatott és alkalmatlanná vált a rá bízott feladat ellátására. (Vrangel, P. N.: Zapiszki. 2. kötet, I. és VII. fejezet. <http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangel1/index.html>) Purjesz értékelése egyértelműen „Szlascsev-párti” és a tábornokot kicsinyes intrikák áldozatának tekinti. A Krímet megjárt másik magyar felderítő, Pokorny Hermann „Szlascsev-képe” inkább Vrangeléhez közelít: Szlascsevvel kapcsolatban annak kalandor személyiségét, különc viselkedését és morfinizmusát hangsúlyozta. (Pokorny Hermann: Emlékeim. A láthatatlan hírszerző. Budapest, Petit Real, 2000. 107. old.)

Ami Alekszandr Kutjepov intrikáit illeti, Purjesz itt is túloz. Az egységeinél vasfegyelmet követelő, a kilengéseket halálbüntetéssel megtorló Kutjepovnak valószínűleg voltak fenntartásai az extravagáns Szlascsevvel és módszereivel szemben. Minden bizonnyal a követendő stratégia és taktika terén is eltértek elképzeléseik. Mindez azonban önmagában kevésnek bizonyult volna Szlascsev menesztéséhez. Szlascsev leváltására a kahovkai hídfőnél elszenvedett kudarc miatt került sor. Vrangel sugalmazására ő maga kérte felmentését az alakulatok éléről. Kutjepov és Szlascsev között azonban nem lehetett annyira mély és kibékíthetetlen az ellentét. Erre enged következtetni, hogy utóbbi a Krím kiürítése után éppen azt követelte, hogy Vrangel távozzon az evakuált hadsereg éléről és adja át posztját Kutjepovnak. (Krucsinyin, 2006. 414. old.)

magukat. Sok egyéni vállalkozó volt – „nagyon sokan akarják megmenteni Oroszországot” – mondták a vezérkarban.

A külföld részvétlensége. Míg Gyenyikinnél ezen okot nem lehet felhozni katasztrófája tárgyalásánál, Vrangelnél első szerepet játszik a külföld részvétlensége. Vrangel tábornoknál valóban állítani lehet, hogy „semmitől valamit csinált”, s alapos, lelkiismeretes hadvezér volt. Amit saját erejéből meg tudott tenni, azt mind megtette, Vrangeltől többet kívánni, mint amennyit megtett, nem lehet.

A régi hibákat, melyek még a cári és Gyenyikin seregből automatikusan átöröklődtek, ily rövid idő alatt gyökeresen kiselejtezni nem lehetett. Vrangel még nem látott sehol sem elismerést. A franciák, akik elismerték, még egy kitüntetést sem adtak neki érdemeiért, hogy ezáltal legalább erkölcsileg elismerésüket adták volna a hadseregnek egyenlőtlen, nehéz harcáért, melyet a vörösök ellen vezetett. Gyenyikint tavaly egymás után dekorálták angol kitüntetésekkel, s nem volt ezred, hogy legalább egy tiszt vagy katona ne kapott volna angol érmet. Az erőteljes pénzügyi és taktikai támogatás elmaradása Franciaország részéről az 5. oldalon tárgyalattott.

Külpolitikai sikertelenségek. A bolsevisták annyira erős[n]ek és szervezetteknek mutatkoztak, hogy Vrangelnak lehetetlenségnek tűnt fel őket csupán a krími hadsereggel széjjelverni és megsemmisíteni. Ezért támadt nála az egységes bolsevik ellenes front eszméje. Sajnos Mahrov tábornok varsói missziója nem hozta meg a kívánt eredményt, a lengyelek húzták, halasztották a tárgyalásokat. Utóbbiaknak nem érdekük, hogy Oroszország hatalmas legyen, ezt Pilsudski³⁹ s vele együtt egész Lengyelország nem szeretné.

A lengyelek a bolsevisták ellen is úgy harcoltak, mint oroszok ellen, nem pedig, mint a III. Internacionálé ellen. Harctéri jelentésekben a vörösökről, mint oroszokról, a „vörös hadvezetőkről”, mint Trockij tábornokról, Bugyonnij tábornokról stb. emlékeztek meg.⁴⁰ A lengyeleken tehát meghiúsult az egységes bolsevikellenes arcvonal eszméje: Vrangel koordinálva akart haladni a lengyelekkel. Ha a lengyelek hozzájárultak volna Vrangel ezen eszméjéhez, a nemzeti kisebbségekkel való megegyezés könnyű lett volna. Hogy a lengyelek ezen mulasztása a jövőben milyen mérvben fogja

³⁹ Pilsudski, Józef, tábornagy (1867–1935): lengyel katona, politikus. A Lengyel Szocialista Párt egyik alapítója, a modern lengyel állam megteremtője. 1918 és 1922 között a lengyel hadsereg főparancsnoka. 1923-ban átmenetileg visszavonult a politikától. 1926-ban államsínnel szerezte meg a hatalmat. Ezt követően haláláig miniszterelnök, a haderő parancsnoka és hadügyminiszter.

⁴⁰ Trockij (Bronstein), Lev Davidovics (1879–1940): zsidó származású oroszországi forradalmár, 1917-ben csatlakozott a bolsevikokhoz, kulcsszerepet játszott az októberi hatalomátvétel megszervezésében. Ezt követően előbb külügyi, majd hadügyi és haditengerészeti népbiztos, a Vörös Hadsereg egyik megteremtője. A párt KB Politikai Irodájának (a legszűkebb pártvezetésnek) a tagja. 1924-et követően Sztálinnal szemben alulmaradt a hatalmi harcokban. 1927-ben kizárták a pártból és Alma-Atába száműzték. 1929-től emigrációban élt Törökországban, Norvégiában majd Mexikóban. 1940-ben az NKVD egy akció során meggyilkolta.

Bugyonnij, Szemjon Mihajlovics, a Szovjetunió marsallja (1883–1973): a cári hadseregben lovassági altiszt, a polgárháborúban a híres-hírhedt 1. lovashadsereg parancsnoka; a hadsereg többek között részt vett a lengyel-szovjet háborúban, valamint a Krím elfoglalásában. A két világháború között a lovasság főfelügyelője, a hadseregben lefolytatott tisztogatások aktív résztvevője. 1937 és 1939 között a Moszkvai Katonai Körzet parancsnoka. A 2. világháborúban előbb frontparancsnok, majd kudarcai miatt eltávolították a harctérről. 1947 és 1953 között mezőgazdasági miniszter-helyettes.

magát megbosszulni, egyelőre beláthatatlan. Franciaország az orosz kérdésben a lengyeleknek kedvezett minden tekintetben.

Míg Vrangellal ilyen részvétlenül viselkedtek az egyes segítségre hivatott államok, a bolsevisták erőteljes támogatást kaptak a németektől. Hadseregük ma már szervezett, kiképzett, hadianyaguk sok van, sőt technikai felszerelésük sem hiányos. Kahovkánál pl. lángszórókkal dolgoztak a vörösek. A vörös hadvezetőségnek előnyére szolgált a hadműveleteknél a központi helyzet, amely megengedte csapateltolásokat gyorsan (már amennyire az orosz vasutak teljesítőképessége ezt megengedi) eszközölni. [sic] A lengyel arcvonalról sok csapatot átvittek a déli hadszíntérre. (Nem igaz az angoloknak az a híresztelésük, hogy a krími katasztrófa a lengyel békekötés nélkül is megtörtént volna, s hogy a nyugati arcvonalról a bolsevisták nem toltak át erőket a déli hadszíntérre.) Az angolok az orosz kérdésben a németekkel egy nézetben vannak. Csak egy cári vagy egy bolsevik Oroszországot támogatnak, mert egy demokrata Oroszország feltétlenül Franciaország pártján van. A cári Oroszország Lengyelországot leigázná, s ezzel Franciaország keleti szövetségét liquidálná. Ez Németországnak kellemes és Anglia sem ellenzi, miután nem jó szemmel nézi Franciaország hatalmát. A bolsevik Oroszország területi kérdésben szintén imperialisztikus alapra helyezkedik. A valódi, vérbeli monarchisták a franciákat nem szeretik, franciabarátok a kadetok (földbirtokosok), akiket azonban destruktíveknek tartanak, akik a zsidóknak akartak már békében is előjogot szerezni. A valódi monarchisták, Kolcsak a japánokkal, Gyenyikin az angolokkal tartott. A világháborúba az akkor erős kadetpárt rántotta bele az országot. (Eléggé szidják őket a szélső és mérsékelt monarchisták.) (Magyarországnak csakis a cári Oroszországgal lehet tartani, melynek programja: 1) minden hatalmat a cárnak, 2) minden földet a földműveseknek, nem pedig a pánszláv-demokrata Oroszországgal.)

Taktikai hibák. Szlascsev tábornoknak talán azt az egy hibát lehet felróni egész forradalmi ténykedése alatt [sic], hogy időt engedett a bolsevistáknak, hogy Kahovkát hídfővé építsék ki. Ez pillanatnyilag nagy hátránynak nézett ki a fehér hadsereg részére, de végeredményben nem mondható végzetes hibának. Kahovka akkor lett volna aktuális, ha Vrangelnak a lengyelekkel való összeköttetésre kellett volna sietni (ha egységes antibolsevista arcvonal képződött volna). Mivel erre nem került sor, Kahovka megerősítése nem játszott döntő szerepet. Teljesen magára hagyva a krími hadsereg nem győzhetett, akár meg volt erősítve Kahovka, akár nem.

A vörösek a lengyel arcvonalról a hadműveletek befejezésével egy 100 000 emberből álló hadsereggel támadták meg Vrangelt. A 100 000 emberből legalább egy negyedrészt, 25 000 lovas volt. Ennek a támadó hadseregnek az állományában harcolt Bugyonnij lovassága is mintegy 10 000 fő állománnyal, jól felszerelve, rendbehozva. A gyalogság a legjobb és legmegbízhatóbb alakulatokból volt összeállítva, internacionalistákból. Teljesen ki volt pihelve. Vrangel hadserege ezzel szemben: nem volt megbízható elemekből összeállítva, a pótlás legtöbbször vörös foglyokból állott, már 5 hónapja egyfolytában harcban állott, fáradt volt, harcoló állománya nem tett ki 30 000 embert. Egy offenzívára tehát képes volt, de egy defenzívát nem tudott kitarítani. A vörösök a támadást három irányból indították: Kahovka, Alekszandrovszk és Belegi irányából. A fáradt fehér csapatok létszámban és felszerelésben rosszabb helyzetben lévén, nem állták ki az erőteljes támadást, megroppantak és egy hét alatt kiürítették az egész Krím feletti megszállva tartott részt (Észak-Tauriát), és a Perekop-Szivasi vonalra vonultak vissza. Bugyonnij erőteljes támadást indított, és el kell ismerni, hogy Bugyonnij eddig már történetet adott a vörös lovasságnak. Ezt öreg cári

lovastisztek is elismerték (Barbovics, Babijev⁴¹ tábornokok etc.) Rőgtön a támadás első napján felmondta a szolgálatot a 42. doni ezred, s egy része a bolsevistákhoz pártolt át, másik része géppuskákat hátrahagyva megfutamodott. A visszavonulás sok áldozatba (különösen foglyokba) került, s nem volt programszerű. A helyzet sokszor kétségbeejtő volt. A jobbszárnyat az elvágás Perekoptól és a fogságba jutás fenyegette. Vrangel maga kint volt az arcvonalon, sokszor az első vonalban, de ez sem segített, ő volt az egyedüli lángoló alakja az ellenforradalomnak, pedig még sok ilyen alakra lett volna szükség. Midőn Bugyonnij már Csongárnál volt, a jobbszárny háta mögött (a legkritikusabb helyzet), Vrangel rádiótáviratot adott le helyettesének, Krivoseinnek Szevasztopolba: lehet, hogy sikerül a hadsereget szerencsésen a Krimbe átvezetnem. (Ez nem került nyilvánosság elé.) Egy részét sikerült is átvezetni. Sok csapat (ami oroszoknál mindig előfordul visszavonulásnál) annyira elvesztette reményét, hogy nem hitt a Krim tarthatóságában, nem foglalta el az állást Perekopnál és a „francia hajóra” sietett [sic]. A vörösök is elbolondították a fehér legénységet azzal, hogy „nem hagyunk titeket hajóra ülni, elvágjuk a visszavonulástokat, a Taman félszigetről katonaságot dobtunk át a Krimbe, már a hátatok mögött van stb.” röpcédulákat terjesztettek széjjel ilyen tartalommal, s minden módot megpróbáltak, hogy megkönnyítsék maguknak a hadicél elérését. Észak-Tauriában sok milliót érő élelem, ruházat, fűlszerelés maradt vissza, melyet Vrangel parancsa értelmében vissza kellett volna szállítani (a 6. oldalon szó van róla), s ott maradt az egész aero-park Melitopoltól délre. Az aero-parknál éltek a repülőtiszték hozzátartozói is (legtöbbnyire Szovjetországból menekültek), akiket aztán a bolsevisták kardjukkal összevagdaltak, nőket és gyerekeket egyaránt. Vrangelnak mégis sikerült a perekopi állásokat (az egész perekopi szoros 7 km széles) megszállatni, s ellenállni. A bolsevistáknak is szabályozni kellett a pótlást, étellemezést stb., sok csapatuk kifáradt, hisz egy hét alatt még harc nélkül is nagy teljesítmény Észak-Tauriából Perekopig érni. Vrangel nyomban hozzáfogott az ellenállás megszervezéséhez. Kutjepovnak kellett az első védelmi vonalat megszállni, átmenetileg tartani, s aztán a fő védelmi vonalra visszavonulni. Kutjepov nem teljesítette ezt a parancsot, az első vonalban maradt addig, míg a vörösek oldalról megtámadva ki nem verték onnan. A perekopi állásharc első napjaiban, még mielőtt Kutjepovot az első vonalból kiverték, ünnepelték a vörösök a bolsevista uralom 3. évfordulóját (1917. okt. 25. – 1920. okt. 25-ig orosz naptár szerint). Ez alkalommal ultimátumot küldtek Vrangelhez, melyben felszólították, hogy hagyja abba a testvérharcot, s amnesztiát ígértek a fehéreknek eddigi „bűneikért”.⁴² Az ultimátum nem került nyilvánosság elé, s válaszatlan maradt. Ezután kezdődtek

⁴¹ Babijev, Nyikolaj Gavriilovics, altábornagy (1887–1920): lovassági tiszt, 1918-ban csatlakozott az Önkéntes Hadsereghez, részt vett az első kubáni hadjáratban. 1920 szeptemberében az észak-tauriai harcokban egy lovassági támadás során halálos sebet kapott.

⁴² Az említett ultimátumot 1920. november 11-én a Vörös Hadsereg krími hadműveleteit irányító Mihail Frunze saját szakállára vagy maximum a front haditanácsával egyeztetve küldte a fehéreknek. A magukat megadóknak amnesztiát ígért, illetve mindenkit biztosított arról, hogy szabadon elhagyhatja Oroszország területét, ha becsületszavát adja, hogy a jövőben nem harcol a szovjethatalom ellen. Lenin Frunzéhez intézett táviratában már másnap elégedetlenségének adott hangot a feltételek kapcsán: „Csak most értesültem Vrangelnak tett ajánlatáról. Mőfőlelt meg vagyok lepve a feltételek határtalan engedékenységé miatt. Ha az ellenfél elfogadja őket, akkor biztosítani kell a flotta tényleges birtokbavételét, és egyetlen hajót sem szabad kiengedni. Ha nem fogadja el ezeket a feltételeket, akkor szerintem nem szabad őket többet megismételni és kíméletlen leszámolásra van szükség.” (Karpov, N. D.: Krim – Gallipoli – Balkani. Moszkva, „Russzkij puty”, 2002. 8. old.)

a döntő harcok, amelyeket a polgárháború alatt még nem láttak, de amire a vörösök már régen készültek. A Krímet, ezt a várszerű, bevehetetlen földet hagyták a vörösök utoljára maguknak. Sok vért szántak rá, de még többet követeltek bosszúként, s minden csepp vér, amely áldozatként folyt el a Krímben a vörösök benyomulása után, tradíciójukhoz hű maradt hazafiak vére volt.⁴³

Vrangel tábornok tiszteletreméltó alakja példaképpen fog szerepelni Oroszország történetében. Hazaszeretében, önfeláldozásban eddig őt fel nem múlta senki.

Ezzel végleg eltűnt az ellenforradalom lámpája, mely még a Krímben pislogott.

Az utolsó napok és az evakuáció

Kutyepov tábornok az első védelmi vonal elvesztése után a fő védelmi vonalra vonult vissza. Azon körülmény, hogy a tábornok az első vonalat nem harc nélkül adta át (mert parancsa volt csak átmenetileg tartani), hanem onnan kiverték, rossz hatással volt a legénység kedélyhangulatára. A bizalom vele szemben mindinkább csökkent. A bolsevisták az ultimátumban megadott határidő után általános támadást intéztek a perekop-szivasi erősített vonal ellen. Sok mindenféle kaliberű ágyút vontak össze. A legjobb tüzéralakulatok lötték a perekop-szivasi megerősített vonalat, matrózokból állt a legénység. A helyzet mindig és mindig kritikussabb lett, az újságok is állandóan „feszült” helyzetről írtak. A vörösek újabb megerősítést kaptak, s a természet is mint-ha Vrangel ellen szövetekezett volna: befagytak a csongári átjárók. Már nagyon régen nem történt az meg, hogy a Krímben fagy és hóesés lett volna, [mint] 1920-ban. A természet is kedvezett a vörösöknek. A bolsevisták a fő védelmi vonalat nem előlről, hanem ezt is oldalról vették be. Ezen kritikus napon vette át Szlascsev tábornok a hadsereparancsnokságot. A tábornoknak volt már útlevele, hogy Ukrajnába utazzon, az ukrán hadsereg főparancsnokságát átvenni, több tiszt kívánságára elállt ettől a tervtől, s átvette a hátráló krími hadsereg főparancsnokságát. A Krímet azonban a bátorságáról híres Szlascsev nem tudta megmenteni, csodákat nem lehetett tőle sem várni. Egypárszor még ellenállt a megmaradt katonaság, aztán visszavonult Szimferopol irányába, s onnan Szevasztopolba. Itt sikerült kb. 20 000 katonát behajózni (a hadrakelt sereg állományából). Egy kis csapat (1500-2000 ember) Kercs irányába hátrált, remélve azt, hogy Kercset természeti fekvésénél fogva védhetik egy ideig, s ide is bejuthatnak a hajók értük, s Kercsből sokkal rendszeresebben folyhat az evakuálás, mint Szevasztopolból, ahol annyi polgári menekülő akart hajóra szállni. A kercsiek azonban elszámították magukat, mert oda nem mentek hajók értük, s azok a

⁴³ A spontán és intézményesített terrornak a Krímben tág becslések szerint 50-100 ezer áldozata volt. A terror spontán fázisa rögtön a Vörös Hadsereg egységeinek bevonulásával kezdődött, amikor Szimferopolban, Szevasztopolban, Jaltában és másutt a magukat megadó, fogságba esett fehér tiszteket, katonákat a nyílt utcán lemészárolták. A megtorlás intézményesítése a Kun Béla, Georgij Pjatakov, Rozalija Zemljacska összetételű trojka nevéhez fűződött. Kun Béla a Krími Forradalmi Bizottság elnöke volt, amely a félsziget elfoglalását követően a teljhatalmat gyakorolta a területen. A terror nem csak a Vrangel-hadsereg egykori tisztjeit, katonáit sújtotta, de a polgárság, az értelmiség, papság, vállalkozók soraiból is sokan áldozatul estek. Végül Moszkvában is megelégtették Kun Béla ámokfutását és visszahívták a Krímből. (Szkolov, Dmitrij: Revkomi Kríma kak szredsztvo oszusesztvleniya polityiki masszovovo tyerrora. In: Almanah „Belaja gvargyija”. 10. sz. Moszkva, Poszev, 2008. 242–244. old.; http://ruskline.ru/analitika/2009/11/13/revkomy_kryma_kak_sredstvo_osuwestvleniya_politiki_massovogo_terrora/ [a le-töltés időpontja: 2013. április 28.]

kis hajók, melyek a kikötőben állottak, nem voltak berendezve hosszabb ideig tartó tengeri útra, úgy hogy ezen kis csapat teljesen magára hagyatva maradt a Krímben.

Az utolsó napokban polgári illetve mögöttes országrészbeli közigazgatásban is változások álltak be. A polgári közigazgatás teljesen megszűnt. A mögöttes országrész (ez csupán a Krím-félsziget volt már) minden tekintetben a „mögöttes országrész katonai parancsnokának”, Szkalen tábornoknak volt alárendelve.⁴⁴ Ezen parancsnokság szintén az utolsó napokban alakult és feladata volt a mögöttes országrészben a rendet fenntartani, s az evakuáláshoz minden előkészületet megtenni. Szkalen rögtön ostromállapotba helyezte a Krímet, tartva attól, hogy a lakosság lázongani fog, amint azt már eddig is tapasztalták a visszavonulásnál a polgárháború alatt; erre azonban nem volt szükség, a lakosság[on] inkább nyomott hangulat, mint öröm vett erőt a vörösek közeledésére. A zöldek elleni csapatokat is megerősítették, nehogy ezek kibújva rejtekeikből pánikot idézzenek elő a Dél-Krímben. A zöld mozgalom⁴⁵ eléggé el volt terjedve, annyira, hogy a hadügyminiszter rendeletet adott ki, melyben szabályozta a zöldek ellen harcoló csapatok helyzetét. Ezen rendelet szerint a zöldek ellen harcoló csapatok ugyanolyan ellátásban s illetményben részesítendőek, mint a vörösek ellen harcoló alakulatok, s a tiszteknek a szolgálati idő éppen úgy számítandó (1 év – 3 évnek), mintha a rendes bolsevikiek elleni fronton harcolnának. A zöldek elleni csapatoknak a parancsnoka egy ideig ismerősöm, Kovalinszkij gárdaezredes volt.⁴⁶ Érdekes, hogy a vörösek háta mögött is vannak zöldek, ezek a bolsevisták ellen vannak, s épp úgy háborgatják őket, mint a fehérek háta mögött alakult zöldek a fehér és a krími hadsereg háta mögött alakultak vörösek voltak. [sic – a mondat második felének ebben a formában nincs értelme.]

Az utolsó napokban a krími pénz teljesen elértéktelenedett. Az utolsó két napon alig volt már nyitva üzlet. Az újságok is 1500 rubelre mentek fel. Az evakuálás első napján egy azelőtt 8000 rubeles ebéd 35 000 rubelbe került, s így minden. Szevasztopolban nagy volt az izgatottság. Állandóan érkeztek tiszték az arcvonalról, akik családjaiknak akartak helyet biztosítani a hajóra. Ezek egyszerűen otthagyták csapatjukat. Általában minden hatóság stb. felmondta a szolgálatot. Nem volt észlelhető az a bizonyos sovinizmus, ami pl. a lengyeleknél volt észrevehető, midőn a vörösek Varsó alatt állottak. A tiszték, bírák, hivatalnokok mind tudták, hogy nem hagyják őket ott a franciák, s utolsó erőfeszítés helyett teljesen elvesztették energiájukat. A bolsevisták állottak már összeroppanás előtt, amikor Kolcsak a Volga partján állott, és Gyenyikin is előretört. A vörös mögöttes országrészbeli hivatalok és szervek éppen ekkor fejtett[ek] ki erőteljes agitációt, s ekkor voltak teljesen tetterősek, initiativek

⁴⁴ Helyesen: Szkalon, Mihail Nyikolajevics. Életrajzi adatait lásd a dokumentumközlés első részében.

⁴⁵ Zöld mozgalom: gyűjtőfogalom, jórészt paraszti vagy kozák bázisú, ideológiájában anarchista töltetű fegyveres mozgalmakat és csoportokat neveztek így, amelyek egyaránt harcoltak a fehérek, a vörösök vagy éppen a külföldi csapatok ellen, de ugyanígy alkalmi szövetséget is köthettek egyik vagy másik erővel. A zöldeket egyfajta harmadik erőnek is szokták tekinteni a polgárháborúban. Ezen csoportok egy része a mozgalom erőteljes anarchista töltete miatt a zöld mellett vagy helyette zászlaján a fekete színt is használta. Funkciójukat tekintve is széles skálán mozogtak, lehetek a helyi lakosság önvédelmi osztagai, vagy a környéket rettegésben tartó közönséges rablóbandák. Az egyik legismertebb „zöld vezérnek” Nyesztor Mahnot szokták tekinteni, aki épp a Krím elfoglalása előtt kötött szövetséget a bolsevikokkal, így egységei a vörösök oldalán részt vettek a félszigetért folytatott harcokban.

⁴⁶ Kovalinszkij, Dmitrij Alekszejevics, ezredes (?–1920): gárdatiszt, lovassági osztály- majd ezredparancsnok, 1920 októberében a Rozsgyesztvenszkijnél folyó harcokban elesett.

cselekedeteikben. Fennáll azonban az a körülmény, hogy a vörösöknek, akik exponálták magukat a bolsevizmusért, nem lehetett volna sehova menekülniök, s a bolsevizmusért igen sokan exponálták magukat, pl. a matrózok, kiknek létszáma a vörös hadseregben 40 000-re megy fel, s kik mind elszánt emberek. Azonkívül sok munkás, külföldi stb. Ezek még akkor is harcoltak volna, ha már csak Moszkva van a kezükben, mert mindenképpen el kell pusztulniuk, ha a vörös uralom megbukik.

Az evakuáció máskülönben Jaltán volt a legrendetlenebb. Itt sok gazdag burzsuj (ahogy őket most Oroszországban nevezik) nagy pánikot idézett elő. Szevasztopolban most nyugodtabban folyt a hajóraülés. A franciák éppen lőszert szállítottak Vrangelnek, és ezekről a lőszerszállító hajókról a rakományt (muníciót) már nem is rakták ki, hanem rögtön menekülteket ültettek föl. Az evakuációnál közreműködtek a volt osztrák-magyar kereskedelmi tengerészeti „Szeged” és „Corvin” nevű hajói (francia zászló alatt). Tudomásom szerint kb. 50 hajón 120 000 ember érkezett Konstantinápolyba. Csak orosz és francia hajók állottak rendelkezésre. Hajótér roppant szűken volt, s az ellátás igen gyenge. A „Sziam” nevű hajón (amelyen érkeztem Konstantinápolyba) kb. 2500 ember volt, és ezenkívül lőszer, melyet Vrangelnek hoztak. Normális csapatszállításnál erre a hajóra legfeljebb egy gyalogos zászlóalj (1000 ember) ültettek volna fel. Az út Konstantinápolyba két napig tartott, s itt még 8 napig állottak a hajók sárga zászló alatt (egészségügyi zárlat). Ez alatt az idő alatt a hajón ülők meleg ételt egyszer sem kaptak, hanem 4 ember kapott naponta egy doboz konzervet és két kis darab kétszersültet. Sokan már elégedetlenkedni kezdtek, hogy inkább maradtak volna ott, nem szenvednének ennyit stb. A hajókra nem felejtettek el bolsevik agitátorok is beszállni, akik azután híreket terjesztettek, hogy az entente végleg elismerte Szovjetországot, megindult a kereskedelem, diplomáciai összeköttetést felvették stb. Ráműtettek arra, hogy a menekültek mindig így fognak szenvedni a további időn is majd, az entente-től jót nem lehet várni. A „Sziam” hajón hallottam még, hogy Besszarábiát visszacsatolták Oroszországhoz, a lengyelek visszavonultak ethnografiai határaikra stb. Sok olyan kétes múltú egyén is került a hajóra, akik bátran maradhattak volna a Krímben, semmi bántódásuk nem lett volna. Egy Perlin nevű zsidó órás pl. azért menekült, mert az Alekszejev tábornokról elnevezett hadosztálynak plaketteket gyártott. Lopások napirenden voltak. Hol egyiknek veszett el egy kis csomagja ennivalóval, másik feltörve találta kofferjét és értékes dolgok hiányoztak, pedig nem volt egy talpalatnyi hely, amely üres lett volna, s ne lehetett volna mindent észrevenni. A menekültek közül sokan azzal mentek el a Krímből, hogy megvárják, míg Szovjetországban lecsillapodnak a kedélyek, felhagynak a vérengzéssel és elfelejtik a polgárháborút, s azután Lengyelországban, Litvánián keresztül visszatérnek valahogy.

Szevasztopolban rengeteg sok szövet, az amerikai segélyakció raktára, melyben sok élelmiszer és gyógyszer volt, maradt vissza. Úgyszintén hadianyag, páncélvonatok, páncélautók, tankok, melyeket nem volt idő megsemmisíteni. A tengerparti városokban sok dohány, gyümölcs, bor várt exportálásra, s ez mind a vörösök kezébe került. Nem hiába mondják a vörösök, hogy „zsiros falatok maradtak nekünk a fehérek után.”

A menekültek helyzete

Az evakuáltak helyzete direkte kétségbeejtő. A franciák nem voltak elkészülve ennyi menekültre. Mindnyájukat Konstantinápoly közelében elhelyezni lehetetlen volt, mert

ott még sok menekült maradt a Gyenyikin-evakuáció óta. A terv tehát az volt, hogy a hadrakelt sereg evakuált csapatait és a polgári menekültek egy részét Törökországban fogják elhelyezni, s a többi nem is szállítják le a hajóról, hanem a Balkánon, a szláv államokban fogják elhelyezni. Konstantinápoly városban csak a külföldi honosokat, akiket az egyes követségek kikértek, s azon oroszokat engedték, akiknek vagyonos ismerőseik vagy rokonaik voltak, akik kötelezték magukat arra, hogy az evakuálnak lakást és ellátást biztosítanak. Az oroszok, kik Konstantinápoly közelében fekvő táborokba kerültek keserves sorsba jutottak. San Stefano táborban a menekültek sátrakban és hideg, nedves barakkokban laktak. Konyhájuk, még én ott voltam, nem volt (4 napig voltam a táborban). Meleg ételt vagy teát csak akkor főzhetek maguknak, ha volt saját spiritus forralójuk. A városba nem szabad bemenni, drótsóvénnyel van elzárva a tábor, s állandóan figyelnek. Sokan mégis kiszöktek, mert az éhség kényszerítette őket erre. Egy néhánynak sikerült megszökni, de akit észrevettek, azt rettenetesen összeverték a színes franciák.⁴⁷

San Stefanon kívül még Kadrikojban, Tuzlán (angol tábor), a Prinkip szigeteken voltak polgári internáltak elhelyezve. A hadrakelt sereg katonaságát Gallipoliban, Çatalca-n és Konstantinápolyban helyezték el kaszárnyákban (Elmenetelem napján hallottam, hogy Lemnoszon is lesz tábor). Vrangel tábornoknak a „Kornilov” hadihajón volt a főhadiszállása.

A menekültek további sorsáról nem tudott biztosat mondani senki. Hírek keringtek, hogy a tiszték beléphetnek a francia idegenlégióba, mint közkatonák. Aztán, hogy légió fog alakulni orosz menekültekből Kemal pasa ellen. Sok tiszt várta ezt, hogy beléphessen majd ebbe a légióba, s aztán hogy átfuthasson Kemalhoz, hogy megboszszulhassa magát az entente-on. Vrangelnak az volt a célja, hogy a háborút folytatni fogja, s a hadsereg újjászervezéséhez kérte az entente beleegyezését. A párizsi minisztertanács döntése erre vonatkozólag elutasításom még nem volt meg. Mindazáltal Vrangel hozzáfogott a hadsereg szervezéséhez, s az első csapat Gurszkij-Han ezredes alatt újra megalakult. A legénység a Vrangel-sereggel mohamedánokból állt. A doni kozákok néhány csapata nem bomlott fel, és egészben átjött. Gurszkij-Han félezrede Konstantinápolyban volt elhelyezve. Az ellátás, elhelyezés rossz volt, s a mohamedán katonaság megtalálta a kapcsolatot Kemal konstantinápolyi missziójával. Itt elmondták szomorú sorsukat, mire a törökök kérték a franciákat, hogy a Vrangel-hadsereg mohamedánjait adják át nekik, s ők minden továbbirol gondoskodni fognak. Egyúttal egy küldöttség jelent meg Gurszkij-Han-nál, mely kijelentette, hogy nacionalistáknak érzik magukat mind a háromszázan, s Kemalhoz akarnak menni, s felszólították Gurszkijt, hogy ő is jöjjön velük, legyen továbbra is a vezetőjük. Gurszkij azonban rögtön sietett ezt br. Nolken vezérkari ezredesen⁴⁸ keresztül a franciáknak tudomására hozni, akik aztán megtették az óvintézkedést, hogy a félezred ne pártolhasson át Kemalhoz, s valószínűleg elvették az egész csapatot valamely messzebb eső büntetőtáborba. Konstantinápolyban ülést tartottak az ukrán pártok, melyen elhatározták, hogy szintén nem adják fel a harcot a vörösek ellen, és Szlascsev tábornoknak ajánlották fel

⁴⁷ A tengerszorosok térségében állomásozó francia alakulatokban elsősorban gyarmati, főleg szenegáli katonák szolgáltak.

⁴⁸ Valószínűleg Nolken, Alekszandr Ludvigovics, báró, vezérőrnagy (1879–1958): katonatiszt, az 1. világháború végén a 9. hadsereg főszállásmestere. 1918-tól az Önkéntes Hadsereg majd a Déloroszországi Fegyveres Erők kötelékében. Többnyire a külföldi missziók mellé volt beosztva. 1920 után emigrációban élt, előbb az SZHSZ Királyságban, majd Franciaországban.

az ukrán hadsereg szervezését. A cél az volt, hogy Konstantinápolyban az entente engedélyével egy pár ezer emberből állósereget alakítsanak, ezt átszállítsák Ukrajnába, s ott egyesülnek a meglévő csapatokkal, melyek széjjelszórva harcolnak a Dnyeper jobbpartján a vörösök ellen. Hogy mennyire sikerült Vrangelnak és Szlascsevnek az entente-tal megegyezni, és az engedélyt kivívni a hadseregek felállításának megkezdése [sic], nem tudom, mert éppen a tárgyalások folyama idején utaztam el Konstantinápolyból. Az utolsó napon azt beszélték, hogy Vrangel nem kapott engedélyt a polgárháború folytatása céljára hadsereget szervezni, ellenben Szlascsev megkezdte az ukrán hadsereg felállítását, mert az entente elismeri a Dnyeper jobbpartja menti ukrán államot. E hír valódiságáról meggyőződni már nem volt időm.⁴⁹

Úgy a polgári, mint a katonai menekültek anyagilag is rossz helyzetben voltak, miután valutája a legkevesebbnek volt, s a Vrangel-pénz teljesen értékét veszítette. Két-három török líráért egymillió Vrangel-pénzt adtak. Sokan a még megmentett ékszereket adták el nevetségesen olcsó áron üzereknek, csakhogy borzasztó helyzetükön, éhségükön kissé javítsanak. A franciák kilátásba helyezték, hogy a helyzet majd javulni fog, csak várni kell, míg ezt a menekült ügyet megszervezik és végleg szabályozzák. Úgyszintén megígérték, hogy iskolát is fognak felállítani a menekült tanulók számára, úgy, mint Szerbiában.

A menekültek mindenestre igen bizonytalan jövő előtt állanak, többen akarnak visszatérni Oroszországba, csak megvárják, míg a polgárháború feledésbe megy.

...⁵⁰

Taktikai észrevételek a polgárháborúról

A polgárháború alatt éppen úgy kifejlődött egy új harcmodor, mint a világháborúban. Csakhogy ez a harcmodor nem haladás a háború technikájában, hanem egy visszaesés. Míg a világháborúban az egyes hadseregek technikai eszközök minden fajtájával fel voltak szerelve, a polgárháborúban ezzel igen gyéren találkozunk, a világháborúban a gyalogság vitte a főszerepet, a polgárháborúban a lovasság, a világháborúban az ágyúk vezették be a harcot s jó tűzérséghez volt kötve a győzelem, a polgárháborúban a tűzérség másodlagos szerepet játszott, a géppuskaharc hozta a döntést s fejlődött ki nagyon. A hadtáp, mely nélkül a mi fogalmunk szerint nem létezhet harcoló sereg, másodrendű, sőt még alacsonyabb szerepet játszott.

A harci erények megszűntek. [A] bátran harcoló ellenséget, ahelyett, hogy kitüntetésben részesítenék, összekaszabolják, a gyávat megvetés helyett dicsérik. Egy különös harcmodor fejlődött azonban ki a lovasságnál. Oroszországban „lovass hadsereg” taktikai egységekkel találkozunk. [A] Bugyonnij-lovasshadsereg 10-12.000 lovast

⁴⁹ Csak a hír első, Vrangellel kapcsolatos része felelt meg a valóságnak. A franciák és angolok nem mutattak hajlandóságot a tisztázatlan jogi státuszú, állam nélküli hadsereg fenntartására. Elzárkóztak Vrangel mindhárom olyan javaslatától, amely lehetővé tette volna a hadsereg további foglalkoztatását és egyben tartását: 1) az orosz haderő részvétele Konstantinápoly és környéke szövetséges megszállásában; 2) az alakulatok átszállítása a lengyel frontszakaszra, ahol Vrangel az ellenségeskedések kiújulásával számolt; 3) az egységek eljuttatása a Távol-Keleten még harcoló Grigorij Szemjonov atamánhoz. (Karpov, 2002. 65. old.)

⁵⁰ Terjedelmi okokból a jelentésből elhagytam azokat a részeket, ahol Purjesz György a szibériai helyzetről, az éppen megszűnt lengyel frontról, az ott lévő alakulatok helyzetéről számolt be, mivel itt értesüléseit jórészt hallomásból, többszörös áttétellel szerezte; valamint egy hosszabb eszmefuttatást az agitáció szerepéről Oroszországban.

számlál. Ezek teljesen önállóan, gyalogság és tüzérség nélkül működnek. Igen sok géppuskájuk van. A lovassághoz feltétlenül megbízható elemeket vesznek csak fel. A fegyelem minden tekintetben jó, s minden egyes lovas önállóságra van nevelve, kis csapatok (század, félé század) is, ha önállóan működnek, több géppuskát kapnak. Tűzharcban kevésbé vannak kiképezve, a karabéllyal nem jól bánnak, de annál intenzívebben vannak kiképezve a karddal. A géppuskákat a szárnyukon állítják fel, sokszor csupán a kezelő legénység marad mellettük, fedezet nélkül, legfeljebb elvesztenek egypár géppuskát, ha nagy túlerő ellen harcolnak.

Lovasság attakja tűzharcra kifejlődött gyalogság ellen mindennapos jelenség, s rendszeren a gyalogság vereségével végződik. Ilyenkor gyalogság követi a lovasságot, amely a szétvert ellenséget lefegyverzi, hogy az a tovább előretörő lovasság mögött újra össze ne szedje magát. A lefegyverzés teljes kirablással jár. Ezután sorba állítják a fogságba jutott csapatot, s pl. a fehérek az összes zsidót, matrózt, politikai megbízottat, kínait, s a vörösek a fehér tiszteket lövik agyon. Géppuskások bármely oldalról fogságba jutás esetén kivégeztetnek, éppúgy mint a páncélvonat, vagy autó teljes személyzete. A kivégzést, ha lovasok végzik, legtöbbször karddal hajtják végre. Sokkal feszültebb a helyzet, ha lovasság lovasság ellen harcol. A géppuskák még harcra fejlődés előtt megszólalnak. A rajtacsapás nem hamar következik be, a manőverírozás elég hosszadalmas. A visszavonuló azonban feltétlenül elveszít néhány géppuskát. A lovasság az össze nem függő arcvonal miatt sokszor az ellenség háta mögé kerül s a magasabb parancsnokságokat teszi tönkre. Ezért a polgárháború alatt a magasabb parancsnokságok a rajvonálhoz egész közel tartózkodtak, s ott is a törzsszázadok, melyek által biztosítva voltak, többszöri harcban keveredtek a benyomult lovasság ellen [sic]. Az arcvonalhoz közel azonban más csapatok is álltak rendelkezésre, s könnyebben liquidálhatták a benyomuló ellenséget. A tartalékok nem messze a rajvonaltól voltak elhelyezve. Lovas reid-ek⁵¹ nap-nap után érték egymást, s itt is a fehérek a rangjelzést levéve operáltak a vörösek háta mögött (mivel ezeknél nem volt [sic – Purjesz megjegyzése ebben a formában nehezen értelmezhető]), a vörösek rangjelzést felvarrva kerültek a fehérek háta mögé. Ha az ellenség megtört, sokszor 25-30 km-t is lehetett előrenyomulni, míg aztán az ember újra ellenállásra talált.

A gyalogság többször a legmegbízhatóbb elemekből állott (kivéven a vörösknél a gyalog matróz és munkászászlóaljakat és a kínai alakulatokat, melyek messze álltak a világháborúbeli gyalogságtól). De nem is volt nagy szükség rájuk, mert a lovasság a földérintéstől kezdve mindent maga végzett. Előrenyomulásnál, hogy ki ne fáradjanak (ha 25-30 km-t kellett előre menni) sokszor szekereken szállították őket, s ekkor egy zászlóalj egy hosszú szekérszlopot alkotott. Azonban úgy is megtörtént, hogy 4–5 napig nem érték el az előrenyomuló lovasságot. [sic]

A tüzérség szintén oly lassan haladt, mint a gyalogság, s a mozgóharcban keveset működött. Ha a harc kissé megállapodott, akkor került ágyúharcra a sor. A vöröseknek állandóan több tüzérségük volt az arcvonalban, mint a fehéreknek, s jobban is működött, különösen a matrózok által kezelt tüzéralakulatok, sokszor a visszavonulást fedezték, holott a fehéreknél az volt a jel a visszavonulásra, ha az ágyúkat visszavonták. Tény azonban, hogy a vörös tüzérségnél német, magyar, osztrák, bolgár, szerb stb. tüzérek is működtek, akiknek ügyességét el kell ismerni.

A technikai csapatok is másodrendű jelentőséggel bírtak, de kevés ilyen is volt. Dolguk csak akkor akadt, ha valahol valamilyen hidat robbantott fel a visszavonuló

⁵¹ lovassági portyák, rajtaütések

ellenség, s erre keveset került sor. Az első komoly megerősítést a fehér technikai csapatok készítették Perekopnál.⁵² Ez előtt sehol sem végeztek komoly megerősítést, nem is volt állásharc. Lángszórákkal egyszer dolgoztak, a vörösek Kahovkánál.⁵³ Többször vezettek páncélvonatok s autók harcát egymás ellen, s különösen üldözésnél vették sokszor igénybe a könnyen járó páncélautókat.

Az orosz vörös hadseregről tett észrevételeim általában arra engednek következtetni, hogy a vörösök csak olyan területeket tudnak elfoglalni, ahová ügyes, vállalkozó szellemű lovasságukkal be tudnak hatolni. Olyan terület[ek], amelye[ke]t csak technikai eszközök[kel] és kipróbált gyalogsággal lehet elfoglalni, általuk bevehetetlenek. Magyarország régi határain belül a mai szovjet hadsereg részére bevehetetlen. A magas Kárpáti hegyláncoknál megakadna a szovjet hadsereg előrenyomulása, mert gyalogsága nincs azon a fokon, hogy egy komoly ellenséget le tudna verni olyan előnyös védelmi vonalról, mint a Kárpátok, s lovasság részére a terep járhatatlan.

Ha [a] tisztek és [a] legénység a helyükön vannak, nem rettenetes nekünk a bolsevik hadsereg, dacára túlerőjének. Természetesen a régi határvonalat kell elfoglalnunk, ha arra kerülne sor.

...⁵⁴

⁵² Perekop: a Krim félszigetet a szárazfölddel összekötő földnyelv illetve az itt lévő egykori település neve. Az itt húzódó perekopi, vagy más néven török sánc egy évezredek óta meglévő védelmi vonal volt. Alapját a földnyelvet keresztülszelő körülbelül 11 km hosszú, mintegy 18–20 m mély árok jelentette, amihez a különböző korokban földsáncból, kőből erődrendszert és más műszaki létesítményeket építettek. A polgárháborúban erre támaszkodva a fehérek 1919 őszétől árokrendszerből és szögesdrót-akadályokból álló, hármas tagolású védelmi vonalat építettek ki. Hasonló védelmi vonalat hoztak létre a perekopi erődítések kikezdésére alkalmas csongári szakaszon is. Ezek leküzdése a Déli Front csapatainak komoly véráldozatba került, a harcok közben Perekop városa teljesen elpusztult, megszűnt létezni.

⁵³ A kahovkai hídfő szerepéről lásd a dokumentumközlés első részét.

⁵⁴ A jelentés végéről elhagytam a Kemal-mozgalom helyzetével kapcsolatos részt, mivel az nem kötődik szorosan az oroszországi, krími eseményekhez.